

(3.2)

7. 20

VEERASIMHAVALOKA.

PUBLISHED

BY

GANGAVISHNU SHRIKRISHNADAS.

AT

SHRI - VENKATESHWAR PRESS

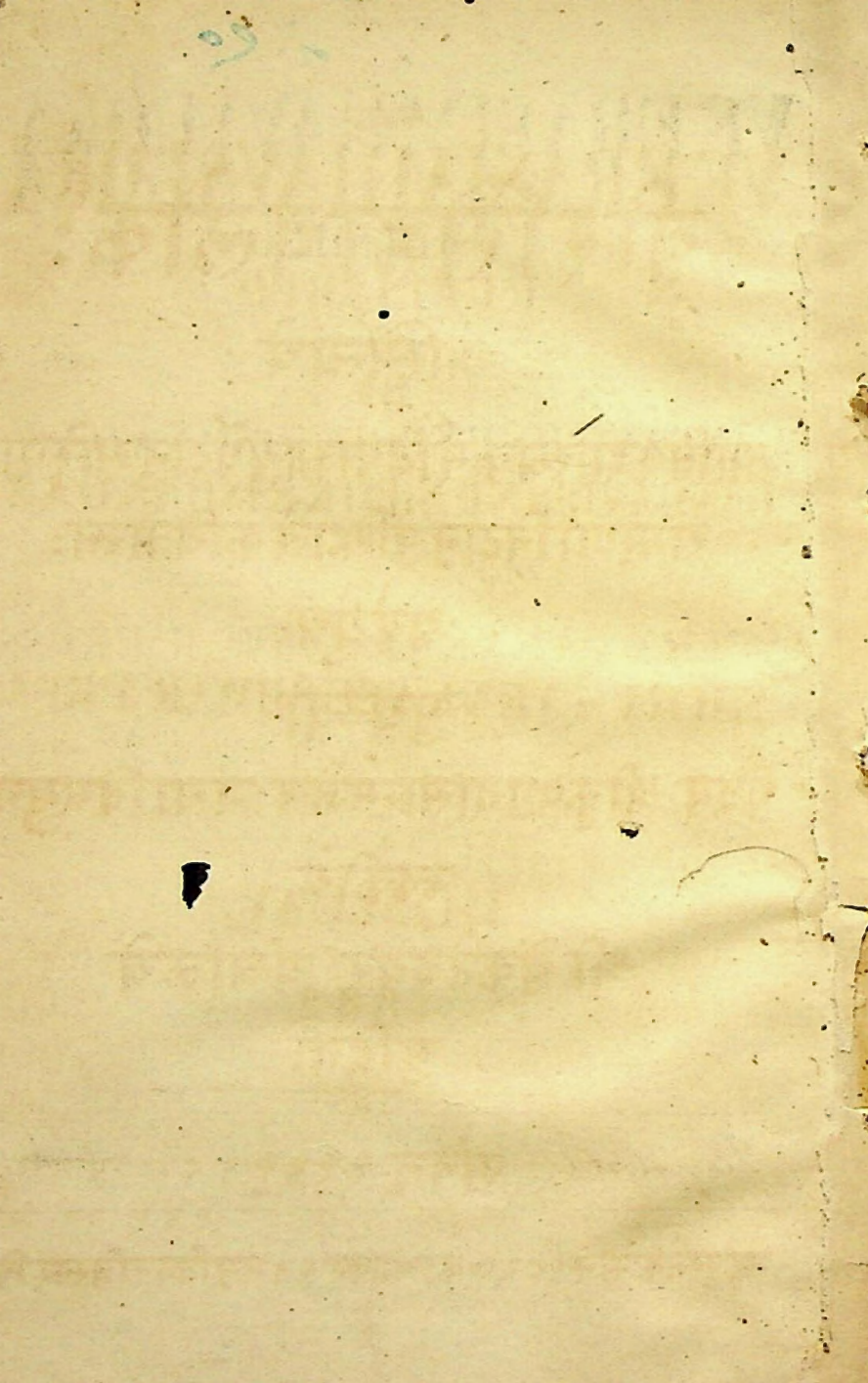
MUMBA-DEVI-BAZAAR, MHERWAN'S CHAL, N° 441.

BOMBAY.

1882.

Registered under Act XXV of 1867

अथ

वीरसिंहावलोकः

अस्मिन्ग्रंथे

ज्योतिषशास्त्रकर्मविपाकायुर्वेदानुसारेण
रोगाणां निदानपरिहारो कथितोस्तः

अयं ग्रंथः

मुंबय्यां

वैश्य श्रीकृष्णदासात्मजेन गंगाविष्णुना

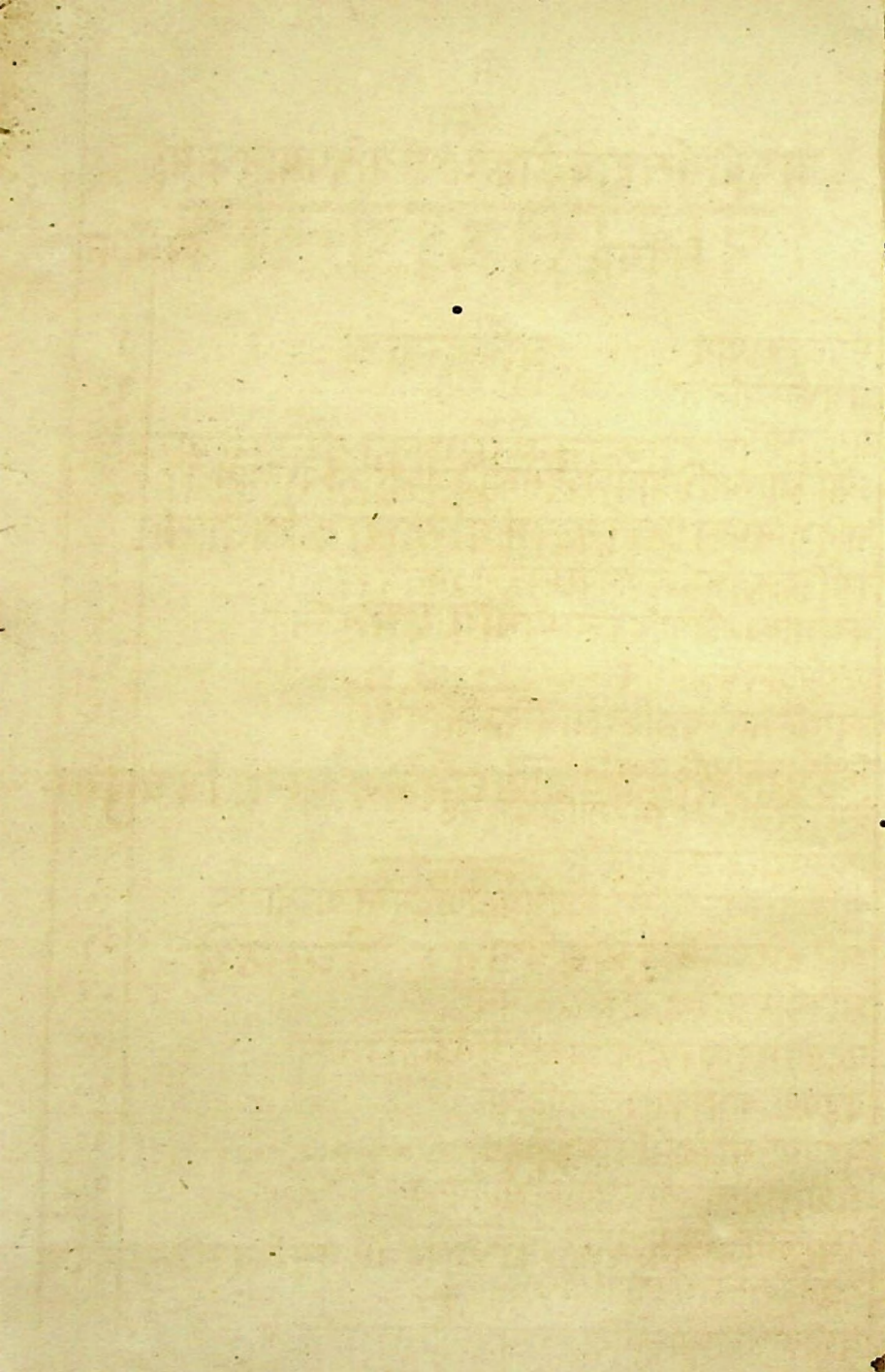
स्वकीये

श्री वेंकटेश्वर यंत्रालये

मुद्रितः

संवत् १९३९

यह पुस्तक सन १८६७ का आक्ट २५ बमूजिबरजिस्टर किया
है

अथवीरसिंहावलोकग्रंथस्थविषयानुक्रमः

विषयाः

पत्रांक

मंगलाचरणम्	१
ग्रंथकारप्रतिज्ञा	१
रोगनामानि	१
ज्योतिःशास्त्राभिप्रायेण ज्वरोत्पत्तिप्रकारः तच्चिरासार्थदा नानि शान्तयश्च	२
कर्मविपाकाभिप्रायेण ज्वरस्य हेतुः शान्तयश्च	३
वैद्यशास्त्रप्रतिपादितं ज्वरस्य सनिदानं चिकित्सितं	५
ज्वरनिदानवचनानि	११
ज्वरातिसारस्य सनिदानं चिकित्सितम्	१६
विषमोत्त्वणादि ज्वरनिदानम्	१८
वेलाज्वरादि ज्वरापहं मांजिष्ठघृतम्	१९
ज्वरापहारकं लाक्षादितैलम्	२०
अतिसारस्य ज्योतिःशास्त्राभिप्रायेण हेतुस्तत्परिहारश्च	२०
अतिसारे कर्मविपाकः शान्तिश्च	२१
अतिसारे सनिदानं चिकित्सितम्	२२
ग्रहणीरोगस्य ज्योतिःशास्त्रहेतुस्तत्परिहारश्च	२४
ग्रहण्याः कर्मविपाकः शान्तिश्च	२५
ग्रहण्याः सनिदानं चिकित्सितम्	२६
अशोरीरोगस्य ज्यो० कारणं शान्तयश्च	२७
अशोरीरोगस्य कर्मविपाकस्तत्परीकारश्च	२८
अशोरीरोगस्य सनिदानं चिकित्सितम्	२९
अजीर्णमंदाग्न्यो ज्योतिः शास्त्रे कारणं तच्छान्तिश्च	३३

(२७)	विषयः	पत्रांक.
	अजीर्णमंदाग्न्योः कर्मविपाकस्तच्छांतयश्च.....	३३
	अजीर्णरोगस्य सनिदानंचिकित्सितम्.....	३५
	कृमिरोगस्यज्यो० कारणंतत्प्रतीकारश्च.....	३८
	कृमिरोगस्य कर्मविपाकस्तत्प्रतीकारश्च.....	३८
	कृमिरोगस्य सनिदानंचिकित्सितम्.....	३८
	पांडुरोगस्यज्यो० हेतुस्तच्छांतयश्च.....	४०
	पांडुरोगस्य कर्मविपाकस्तदुपशमश्च.....	४०
	कामलारोगस्य ज्योतिःशास्त्रे हेतुस्तदुपशमश्च.....	४२
	कामलारोगस्य कर्मविपाकस्तत्प्रतीकारश्च.....	४२
	कामला पांडु हलीमकादिरोगाणां सनिदानंचिकित्सितम्.....	४३
	रक्तपित्तस्यज्योतिः शास्त्रे हेतुस्तदुपशमश्च.....	४५
	रक्तपित्तस्य कर्मविपाकः.....	४६
	रक्तपित्तस्य सनिदानंचिकित्सितम्.....	४६
	क्षयरोगस्यज्यो० कारणादिकम्.....	४९
	क्षये कर्मविपाकस्तदुपशमश्च.....	५०
	सर्वव्याधिमिति रूपदानं.....	५२
	उरः क्षतस्य क्षयरोगस्य च सनिदानंचिकित्सितम्.....	५२
	कास कफ श्वास हिक्कानां ज्योतिः हेतवस्तत्परिहारश्च.....	६१
	कास कफ श्वासानां कर्मविपाकस्तच्छांतिश्च.....	६१
	गद्वदत्वे कर्मविपाकः तत्प्रतीकारश्च.....	६३
	कासस्य सनिदानंचिकित्सितम्.....	६४
	हिक्कारोगस्य कर्मविपाकस्तत्प्रतीकारश्च.....	६६
	हिक्कारोगस्य चिकित्सितम्.....	६७
	श्वासरोगस्य सनिदानंचिकित्सितम्.....	६८
	स्वरभेदस्य सनिदानंचिकित्सितम्.....	७०
	अरोचकस्यज्यो० कारणंतत्प्रतीकारश्च.....	७५
	अरोचकस्य कर्मविपाकस्तदुपशमश्च.....	७५

विषयः

(३)

अरोचकस्यसनिदानंचिकित्सितम्	७१
छर्दिरोगस्यज्यो० हेतुतत्प्रतीकारौ	७२
छर्दिरोगस्यकर्मविपाकस्तत्प्रतीकारश्च	७२
छर्दिरोगस्यसनिदानंचिकित्सितम्	७३
तृष्णा मूर्च्छा रोगयोःज्यो० हेतुतत्प्रतीकारौ	७४
तृष्णा मूर्च्छारोगयोः कर्मविपाकतत्प्रतीकारौ	७५
तृष्णारोगस्यसनिदानंचिकित्सितम्	७५
मूर्च्छारोगस्यसनिदानंचिकित्सितम्	७७
पानात्ययमहोन्मादयोःज्यो० हेतुस्तत्प्रतीकारश्च	७९
पानात्ययोन्मादयोः कर्मविपाकतत्प्रतीकारौ	८०
पानात्ययरोगस्यसनिदानंचिकित्सितम्	८१
दाह्रोगस्यज्यो० हेतुतदुपशमौ	८३
दाह्रोगस्यकर्मविपाकतत्प्रतीकारौ	८३
दाह्रोगस्यसनिदानंचिकित्सितम्	८३
उन्मादरोगस्यसनिदानंचिकित्सितम्	८४
अपुत्रतायाज्यो० हेतुतत्प्रतीकारौ	८६
अपुत्रतायाकर्मविपाकतदुपशमौ	८७
अभार्यत्वेन्यो० हेतुस्तत्प्रतीकारश्च	८७
अभार्यत्वेकर्मविपाकतत्प्रतीकारौ	८७
अपस्मारस्यज्यो० हेतुस्तत्परिहारश्च	९०
अपस्माररोगस्यकर्मविपाकोपशमौ	९०
अपस्मारस्यसनिदानंचिकित्सितम्	९२
वातव्याधेर्निदानतत्प्रतीकारौज्योतिः शास्त्रे	९४
वातव्याधेः कर्मविपाकतत्प्रतीकारौ	९५
वातव्याधेः सनिदानंचिकित्सितम्	९७
वातरक्तस्यज्यो० कारणं तदुपशान्तिश्च	१०६
वातरक्तस्यकर्मविपाकतत्प्रतीकारौ	१०७

(१४)	विषयः	पत्रांक.
	वातरक्तस्यसनिदानंचिकित्सितम्	१०८
	ऊरुस्तंभामवातयोज्यो० कारणंतच्छांतिश्च	१११
	ऊरुस्तंभामवातयोः कर्मविपाकतत्प्रतीकारो	१११
	ऊरुस्तंभरोगस्यसनिदानंचिकित्सितम्	१११
	आमवातस्यसनिदानंचिकित्सितम्	११२
	शूलरोगस्यज्यो० कारणंतदुपशमश्च	११४
	शूलरोगस्य कर्मविपाकतत्प्रतीकारो	११५
	शूलरोगस्यसनिदानंचिकित्सितम्	११६
	परिणामशूलस्यसनिदानंचिकित्सितम्	११८
	आध्मानोदावर्तयोज्यो० कारणंतदुपशान्तिश्च	११९
	आध्मानोदावर्तयोः कर्मविपाकोपशमो	११९
	उदावर्तरोगस्यसनिदानंचिकित्सितम्	१२०
	गुल्मरोगस्यज्यो० कारणंतत्प्रतीकारश्च	१२१
	गुल्मरोगस्य कर्मविपाकस्तदुपशमश्च	१२१
	गुल्मरोगस्यसनिदानंचिकित्सितम्	१२२
	हृद्रोगस्यज्यो० हेतुतत्प्रतीकारो	१२५
	हृद्रोगस्य कर्मविपाकस्तदुपशमश्च	१२५
	हृद्रोगस्यसनिदानंचिकित्सितम्	१२५
	मूत्ररुच्छुरोगस्यजातकाभिप्रायेणहेतुस्तत्प्रतीकारश्च	१२६
	मूत्ररुच्छुरस्य कर्मविपाकतत्प्रतीकारो	१२७
	मूत्ररुच्छुरस्यसनिदानंचिकित्सितम्	१२७
	मूत्राघातस्यसनिदानंचिकित्सितम्	१२९
	अश्मरीरोगस्य ज्यो० हेतुस्तदुपशान्तिश्च	१३०
	अश्मरीरोगस्य कर्मविपाकस्तदुपशमश्च	१३०
	अश्मरीरोगस्यसनिदानंचिकित्सितम्	१३१
	प्रमेहरोगस्यज्यो० कारणंतत्प्रतीकारश्च	१३२
	प्रमेहरोगस्य कर्मविपाकतत्प्रतीकारो	१३२

विषयः

प्रमेहरोगस्य सनिदानंचिकित्सितम्	१३३
मेदोरोगस्य ज्यो० हेतुस्तदुपशमश्च	१३७
मेदोरोगस्य कर्मविपाकतत्प्रतीकारौ	१३७
मेदोरोगस्य सनिदानंचिकित्सितम्	१३७
उदररोगस्य ज्यो० हेतुस्तदुपशान्तिश्च	१३८
उदररोगस्य कर्मविपाकस्तत्प्रतीकारश्च	१३९
उदररोगस्य सनिदानंचिकित्सितम्	१४०
श्वयथोज्यो० हेतुस्तत्प्रतीकारश्च	१४३
श्वयथोः कर्मविपाकतत्परिहारौ	१४३
श्वयथोः सनिदानंचिकित्सितम्	१४४
आंत्रव्रणरोगाणां ज्यो० हेतुस्तदुपशमश्च	१४६
आंत्रव्रणवृषणरोगयोः कर्मविपाकतत्प्रतीकाराः	१४६
आंत्रव्रणादि रोगाणां सनिदानंचिकित्सितम्	१४८
गलुगंडमालुर्बुदरोगयोर्येतिः शास्त्राभिप्रायः	१५०
अर्बुदरोगस्य कर्मविपाकतत्प्रतीकारौ	१५०
गलुगंडार्बुदरोगयोः सनिदानंचिकित्सितं	१५१
श्लोपदरोगस्य ज्यो० कारणं तत्प्रतीकारश्च	१५५
श्लोपदरोगस्य कर्मविपाकतत्प्रतीकारौ	१५५
श्लोपदरोगस्य सनिदानंचिकित्सितं	१५६
विद्रधि रोगस्य ज्योति० हेतुस्तदुपशमश्च	१५६
विद्रधि रोगस्य कर्मविपाकतत्परिहारौ	१५७
विद्रधि रोगस्य सनिदानंचिकित्सितम्	१५८
व्रणरोगस्य ज्यो० कारणं तच्छान्त्युपायश्च	१५९
व्रणरोगस्य कर्मविपाकतत्प्रतीकारौ	१६०
व्रणरोगे सनिदानंचिकित्सितम्	१६१
सद्योव्रणचिकित्सा	१६५
नाडीव्रणचिकित्सा	१६५

विषयः

पत्रांक

भगंदररोगस्य ज्यो० हेतुस्तदुपशमश्च	१६६
भगंदररोगस्य कर्मविपाक तच्छांतयः	१६७
भगंदररोगस्य सनिदानंचिकित्सितम्	१६८
उपदंशशूकरोगयोज्यो० हेतुस्तत्प्रतीकारो	१६९
उपदंशशूकरोगयोः कर्मविपाकस्तत्परिहारो	१६९
उपदंशस्य सनिदानंचिकित्सितम्	१७०
शूकरोगस्य सनिदानंचिकित्सितम्	१७१
कुष्ठरोगस्य ज्यो० कारणंतच्छांत्युपायश्च	१७१
कुष्ठरोगस्य कर्मविपाक तच्छांतिश्च	१७२
श्वेतकुष्ठस्य ज्यो० हेतुस्तत्प्रतीकारो	१७४
दद्रुविचर्चिकादीनां कर्मविपाकः	१७४
कुष्ठरोगस्य सनिदानंचिकित्सितम्	१७५
शीतपित्तोदरकुष्ठस्य ज्यो० हेतुस्तत्प्रतीकारो	१७६
शीतपित्तोदरकुष्ठस्य कर्मविपाकस्तत्शांतिश्च	१७९
शीतपित्तोदरकुष्ठस्य सनिदानंचिकित्सितम्	१७९
आम्लपित्तस्य सनिदानंचिकित्सितम्	१८०
विसर्परोमांतकमसूरिकादिरोगाणां ज्यो० कारणंतच्छांतयश्च	१८२
विसर्पादिरोगाणां कर्मविपाकः शांतिश्च	१८२
विसर्परोगस्य सनिदानंचिकित्सितम्	१८४
विस्फोटरोगस्य सनिदानंचिकित्सितम्	१८५
वल्मीकपादज्वालागर्दभपाषाणचर्मकीलगुदविका- रादीनां ज्यो० हेतुस्तत्प्रतीकारो	१८७
वल्मीकपादरोगस्य कर्मविपाकस्तत्परिहारश्च	१८८
क्षुद्ररोगाणां सनिदानंचिकित्सितम्	१८९
मुखरोगः { ओष्ठप्रकोप, रुमिदंत, मुखपाक, दंतपुष्पुट, गलितदंत, मुखपूति, मांसांकुर, द्विजिह्वादिमु- खरोगाणां ज्यो० कारणंतत्प्रतीकारश्च	१९३

विषयः

१७३

मुखरोगाणां कर्मविपाकस्तत्प्रतीकारश्च	१९३
मुखरोगाणां सनिदानं चिकित्सितम्	१९४
कर्णरोगस्य ज्यो० कारणंतत्प्रतीकारश्च	१९९
कर्णरोगस्य कर्मविपाके हेतुस्तदुपशान्तिश्च	२००
कर्णरोगस्य सनिदानं चिकित्सितम्	२००
नासारोगस्य ज्योति० हेतुस्तदुपशमश्च	२०२
नासारोगस्य कर्मविपाके हेतुस्तत्प्रतीकारो	२०२
नासारोगस्य सनिदानं चिकित्सितम्	२०३
नेत्ररोगस्य ज्यो० हेतुस्तत्परिहारश्च	२०४
नेत्ररोगस्य कर्मविपाके कारणंतच्छान्तिश्च	२०५
नेत्ररोगस्य सनिदानं चिकित्सितम्	२०८
शिरोरोगस्य ज्यो० कारणंतदुपशमश्च	२१५
शिरोरोगे कर्मविपाकस्तत्प्रतीकारो	२१५
शिरोरोगस्य सनिदानं चिकित्सितम्	२१६
प्रदररोगस्य ज्यो० हेतुस्तत्परिहारो	२१९
प्रदररोगे गर्भस्त्रावे कर्मविपाकस्तच्छान्तिश्च	२१९
योनिदोषरोगस्य ज्यो० हेतुस्तदुपशमश्च	२२०
योनिदोषे कर्मविपाकस्तत्प्रतीकारो	२२०
योनिदोषस्य सनिदानं चिकित्सितम्	२२१
योनिव्यापदां सनिदानं चिकित्सितम्	२२२
गर्भिणीनां मासप्रसवकाले ज्यो० गर्भरक्षा	२२४
गर्भिण्याः कर्मविपाकाभिप्रायेण प्रतिमासं गर्भरक्षा	२२४
स्त्रीणां पयोहीनत्वे ज्योतिः शास्त्राभिप्रायः	२२७
स्त्रीणां पयोहीनत्वे कर्मविपाकाभिप्रायः	२२७
स्त्रीणां स्तनस्फोटरोगस्य कर्मविपाकोपशमौ	२२८
स्त्रीणां मूठगर्भत्वे कर्मविपाकाभिप्रायः	२२८
स्त्रीणां वंछात्वे ज्योतिः शास्त्राभिप्रायः	२२९

(८)	विषयः	पत्रांक
	स्त्रीणां बंध्यात्वे कर्मविपाकाभिप्रायः	२२९
	योनि कंदस्य सनिदानं चिकित्सितं	२३०
	बालरोगचिकित्साज्योतिः शास्त्राभिप्रायेण	२३२
	बालरोगानां कर्मविपाकाभिप्रायः	२३२
	बालरोगस्य सनिदानं चिकित्सितम्	२३३
	विषोपद्रवेज्योतिः शास्त्राभिप्रायः	२३६
	विषोपद्रवे कर्मविपाकाभिप्रायः	२३६
	विषरोगस्य सनिदानं चिकित्सितम्	२३६
	अकालपलितस्य ज्योतिः शास्त्राभिप्रायः	२४०
	अकालपलितस्य कर्मविपाकाभिप्रायः सनिदानं चिकित्सितं च }	२४०
	षट्त्वेज्योतिः शास्त्राभिप्रायः	२४२
	षट्त्वे कर्मविपाकाभिप्रायः	२४४
	वाजीकरणाधिकारः	२४४
	स्नेहाधिकारः	२४७
	स्वेदाधिकारः	२४८
	कफज रोगेषु वमनविधिः	२४८
	पित्तरोगेषु विरेचनविधिः	२४९
	चातादि रोगेषु बस्त्यादिप्रकाराः	२५१
	मिश्राधिकारः	२५३

 इति वीरसिंहावलोकग्रंथस्थ
 विषयानुक्रमः समाप्तः

श्रीयणेशायनमः अथवीरसिंहावलोकः प्रार
 भ्यते ॥ ॥ यच्चक्षुर्भुवनस्यदिव्यममलं धामभ्रुती-
 नांपरंयद्ब्रह्मैकनिकेतनंचपयसांबीजंयदेकंमतं
 सत्रेष्वग्निहुतस्यवेदविदितंस्थानंचयत्सर्वदात
 हः पातुसनातनंहरिमहस्तन्वन्प्रबोधोदयं १ दे-
 वजागमधर्मशास्त्रनिगमायुर्वेददुग्धोदधीनाम
 अस्फुरदात्मबुद्धिगिरिणाविश्वोपकारोज्ज्वलं
 आलोकामृतमातनोतिविबुधैरासेव्यमस्यद्भुतं श्री
 मत्तोमरदेववर्मनयः श्रीवीरसिंहो नृपः २ इहस्व-
 लुपुरुषार्थचतुष्टयायधीमतांप्रवृत्तिः तत्राद्योधर्मः-
 सचशरीरमंतरेणनसंभवति तच्चरोगरहितंधर्मकर्म
 क्षमंभवति तत्स्वरूपनिरूपणायतद्दोषप्रतीकाराय
 चरोगाः परिगण्यन्ते तेचपूर्वाचार्योक्ताः ज्वरोतिसारो
 ग्रहणीचाशौजीर्णविसूचिका सालसाचबिलंबीचकृ-
 मिरुकृपांडुकामलाः ३ हलीमकरक्तपित्तराजयक्षा
 उरःक्षतं कासोहिकृतथाश्वासःस्वरभेदस्वरोचकः
 ४ छर्दिस्तृष्णाचमूर्छाचरोगाः पानात्पयादयः दाहा
 रज्यस्त्वपरोन्मादोपस्मासेथानिलामयः ५ वातरक्त
 मुरुस्तंभश्चामवातोथशूलरुक् पंक्तिजंशूलमानाह
 मुदावर्तोथगुल्मरुक् तद्दोगोमूत्रकुष्ठंचमूत्राघात-
 स्तथाश्मरी प्रमेहोमधुमेहश्चपिडिकाश्चप्रमेहजाः
 मेदोदोषोदरोशोथोवृद्धिश्चगलगंडकः गंडमालापवी

(२)

वीरसिंहावलोकन-

ग्रंथीरवुदंश्लीपदंतथा विद्रधिर्व्रणशोथश्चद्वौव्रणौ
भग्ननाडिकौ भगंदरोपदंशौचभूकदोषस्त्वगामयः
शीतपित्तमुदंश्वकोढश्चैवास्लुपित्तकं विसर्प्याश्च
सविस्फोटाःसरोमंत्योमसूरिकाः क्षुद्रास्थकर्णनाशा-
क्षिशिरस्त्राचालकामयः विषंचेत्ययमुदेशःसंग्रहे-
स्मिन्प्रकीर्तितः अथक्रमप्राप्तस्थज्वरस्थज्योतिः
शास्त्राभिप्रायेणोत्पत्तिप्रकारमाह यथोक्तंजातके
नीचस्थितस्यभानोर्दशाक्षिनाशज्वरंशिरोरोगं बंध
नमत्यध्वरुजःकुष्ठस्यचदर्शनंनिहं जनयतीतिशे-
षः क्षीणेंदुदशायामप्येवं अन्यच्चसारावल्यां सु-
हृद्बुधुसमायोगोभूनिमित्तेकलिर्भवेत् देहपीडा
ज्वरोज्याधिःशिखिमध्यगतेबुधे शनेरंतर्गततमस्या
प्येवं तत्तद्गुहवैकृतनिराकृतयेजपहोमादिकंकुर्यात्
यथाहहारीतः जन्मांतरकृतंपापंव्याधिरूपेणबाध-
ते तच्छांतिरोषधैर्दानैर्जपहोमसुरार्चनैरिति तत्र-
नीचगेरवौतद्वाधोपशांतये आकृष्णेनेतिजपःआ-
र्क्षभिःसमिद्धिर्जुहुयात् धेनुंदद्यात् मनःशिलैला
सुरदारुकुकुमैरुशीरयष्टीमधुपद्मकान्चिनैः सता
मृषुष्यैर्विषमस्थितेरवौशुभावहस्मानमुदाहृतंबुधैः
१ विद्रुमंचधार्यक्षीणेंदुदशाजनितबाधोपशांतये
यथा इमंदेवेतिजपः पालाशाभिःसमिद्धिर्जुहुयात्

शंखदद्यात् पंचगव्यगजदानविमिश्रैः शंखमुक्तिक्कु
मुदस्फटिकैश्च शीतरश्मिकृतवैकृतहंतिस्नानमेत
दुदितं नृपतीनां रौप्यमुक्ताफलं च धार्यं केतुदशांतर्ग
तबुधजनिनदुरितक्षयाय उहुध्यस्वेति मंत्रजपः अ
पामार्गसमिद्धिर्जुहुयात् हेमदद्यात् गोमयाक्षतफलेः
सरोचनैः क्षौद्रशक्तिभवमूलहेमभिः स्नानमुक्तमि
दमन्त्रभूभृतां बोधनाशक्तभाविनाशनंबुधैः हेमधार्यं शनै
श्वरांतर्गत राहुजनितदुरितोपशमाय कथानश्वित्र-
इति मंत्रेण जपः दूर्वासमिद्धिर्होमः आयसंचदद्यात्
अशिततिलांजनलोध्रबलाभिः शतकुसुमाघनलाज
युताभिः रवितनये कथितं विषमस्थे दुरितहृदा पूवनं
मुनिसुरव्यैः राजावर्त्तपरिधानंच अथ कर्मविपाका
भिप्रायेण ज्वरस्य हेतुमाह तत्प्रतीकारंच यथाह गा
र्ग्यः घेपुनः पूर्वजन्मनिकूराः पिशुनचेतसस्तेन्यजन्म
निसंततज्वरवंतः स्युः तच्छुमनार्थं जातवेदसमष्टांत
रशतयुतंकल्पं सहस्रकलशाभिषेकं महादेवस्य कु-
र्यात् ब्राह्मणभोजनंच कारयेत् अन्यच्च घेपुनः क्रूर
कर्माणः पापाः पिशुनचेतसः ते भवेयुः सदा शीतज्वर
वंतश्च न त्पराः शांतयेऽयुतसंख्याकं कुर्यात् प्रयतो-
जपं जातवेदसमंत्रेण ब्राह्मणान् भोजयेत्ततः सुरा
मांसोपहाराद्यैः कल्पंतत्र प्रशस्यते सहस्रकलशस्ना

(४)

वीरसिंहावलोकन-

वशतभोजनमेवचेति तत्रब्राह्मणभोजनंगुरुलघु
भावेनदृष्टव्यंअशक्तापेक्षयावा वित्तशाक्यंनकुर्वी
तेतिवचनात् इतिसंततज्वरं सन्निपातज्वरमनु-
त्कासंततज्वरप्रतीकारस्ययत्कथनंचतदार्षवचनानु
रोधात् शुभकार्यसंततसंकोचनः उष्णज्वरवान्भवति
महादेवस्यसहस्रकल्शाभिषेकमाचरेत् शक्त्याब्राह्म
णभोजनं तथाचोक्तंमहेश्वरतंत्रे उष्णज्वरेमहेशस्य
प्रकुर्यादभिषेचनमिति शीतज्वरेषिष्णोःसर्वमेतत्का
र्यं शीतज्वरेतथाकुर्यादभिषेकंहरेर्बुधइतिवचनात्
अंगदाहीज्वरवानिति नवकुंभंसमानीयमृण्मयंचा
व्रणंहृदं लोहितंकर्णरहितंस्थापयेत्तंडुलोपरि तंडुला
नांपरिमाणंद्रोणपंचकमिष्यते विशुद्धविभवद्ग्राह्यं
श्वेतवस्त्रेणषेष्टयेत् मधुनाप्यथवाज्येनगुडशर्करया
पिच तिलैःप्रपूरयेदद्रिर्ध्याविभवतो नरः श्वेतपुष्पैर
र्चयेत्तंगंधधूपैस्तथापरैः होमश्चपूर्ववत्कार्यःसमिदा-
ज्यचरुत्करैः सवर्णेचयथाशक्त्याब्राह्मणायनिवे-
दयेत् तस्मैघृतवतेवृत्तश्रुतशीलायसत्कृतं मंत्रेणाने
नविधिवत्पूजयित्वाज्वरीनरः महेशदेवदेवेशदेवदेव
परात्पर कुंभेनानेनदत्तेनज्वरःक्षिप्रंविनश्यतु एकांतं
संनिपातंचतृतीयंचचतुर्थकं पाक्षिकंमासिकंवापिसं
वत्सारिकमेवच नाशयेतांममक्षिप्रंवासुदेवमहेश्वरौ

अजीर्णप्रायोश्चित्तेनदानाद्यधिकारीत्याशंक्याह अ
 न्नोक्तमेवजपहोमादिकंप्रायश्चित्तंवेदितव्यं इतिस
 र्वज्वरहरःकुंभदानविधिः कर्मविपाकोक्तंज्वरप्रती
 कारमुक्ताभिषक्शालूत्रप्रतिपादितंसनिदानंज्वरचि
 कित्सितमाह रोगमादौपरीक्षेतततोन्तरमौषधं॥ततः
 कर्मभिषक्पश्चाज्ज्ञानपूर्वसमाचरेत् तथाचसुश्रुता
 चार्यः यस्तुरोगविशेषज्ञःकर्मभैषज्यकोविदः देश-
 कालप्रमाणज्ञस्तस्थसिद्धिरशंसयः आदावंतौरुजां-
 ज्ञानेप्रयतेतचिकित्सकः साध्यासाध्यविभावज्ञः
 ततःकुर्याच्चिकित्सितं नास्तिरोगोविनादोषैःयस्मान्न
 स्माद्विचक्षणः अनुक्तमपिदोषाणांलिङ्गैर्व्याधिमुपा-
 चरेत् विकारनामाकुशलो नैवहीयात्कदाचन नहि
 सर्वविकाराणां नामतौस्तिथुवास्थितिः दर्शनस्पर्शन
 प्रश्नैर्व्याधेर्ज्ञानं त्रिधामतं आयुरादिदृशास्पर्शाच्छी-
 तादिप्रश्नतोपरं कृच्छोपायः सुरवोपायस्त्रिविधः साध्य
 उच्यते असाध्योद्विबिधो ज्ञेयोचाप्योद्यश्चाप्रतिक्रियः
 याप्याः क्वचित्कृत्यैवसाध्यायाप्याउपेक्षिताः स्वभा-
 वाद्वाध्योसाध्याः केचित्केचिदुपेक्षिताः साध्या
 याप्यत्वमायांतियाप्याश्चासाध्यतांतथा घृतिप्राणा
 नसाध्याश्चनराणांमक्रियावतां जातमात्रचिकित्स्य
 स्तुनोपेक्ष्योल्पतयागदः बन्दिशत्रुविवैस्तुल्यःस्वलो

(६)

वीरसिंहावलोकन.

पिबिकरोत्यसौ निवृत्तोऽपि पुनर्याधिस्त्वल्पेनायाति-
हेतुना दोषैर्मार्गीकृते देहे खेषु सूक्ष्म इवानलः व्याधे-
स्तत्त्वपरिज्ञानं वेदनायाश्च निग्रहः एतद्वैद्यस्य वैद्यत्वं
न वैद्यः प्रभुरायुषः याभिः क्रियाभिर्जायंते शरीरे धातवः
समाः सा चिकित्सा विकाराणां कर्मतद्विषजां मतं उत्स-
द्यते हि सा वस्यादेशकालबलं प्रति यस्यां कार्यमकार्य-
स्यात्कर्मकार्यविवर्जितं यथाहती सदाचार्यः यद्रूपयः
शिरिसमीरवियद्विरेभिर्भूतैर्गुणैरपि च सत्वरजस्त-
मोभिः त्वग्दोषधातुमलमर्मशिरादिभिश्च व्याप्तं वपु-
स्तनुभृतामिदमन्नरोगाः वैवातपित्तकफजास्त्रिवि-
धा दृढाश्च काये मनस्यपि च संत्यपरे नराणां साध्या-
श्च ते क्वचिदपि प्रभवन्ति याप्याः केचित्क्वचित्पुनरसा-
ध्यतमाः प्रदिष्टाः एकैकदोषजनितानि रूपद्वयाश्च-
दीप्तानलस्य च सदात्मवतश्च जंतोः वित्तान्वितस्य च
रुजः सदुपक्रमेण साध्या भवन्ति भिषजामचिरोद्गता-
श्च ये यावदेव भिषजाय गदप्रयोगास्तावत्प्रशांतिमुप-
यांत्य गदैर्विनाये प्रादुर्भवन्ति च पुनः सहसा हि दोषास्ता-
दृग्विधाः स्युरिति याप्यतमागदास्ते ये कर्मजाः सह भ-
वन्ति शरीरिणां ये ये च त्रिदोषजनिताश्चिरकालजाय-
सोपद्रवाश्च्युतधनस्य च ते गताग्नेरुद्रागदागदवता-
मगर्देर्नगम्याः कर्मप्रकोपेण कदाचिदेके दोषप्रको-

पेणभवंतिचान्ये तथापरेप्राणिषुकर्मदोषप्रकोप
जाःकायमनोविकाराः गृहणीजठरगुदजोन्मादाप-
स्मृत्यसृगुस्तुतिपंगुताश्रुतिविकलतावाग्वैकल्यप्र-
मेहभगंदराः प्रंदरपवनव्याधिश्चित्रक्षयक्षणादंधता
तिमिरवदनग्राणार्शोसिस्वयथुविपचीव्रणा वल्मीक
कणकशंखपुंडरीकरक्तार्बुदघ्राणविसर्पवपुप्रकंपाः
पक्षाभिघातगलगंडगलग्रहाश्वदंडापतानकसमीर
णशोणिताद्याः दंतामयाः स्युरपरद्रविणापहारगुर्व-
गनागमनविप्रवधादिभिर्ये दुःकर्मभिस्तनुभृतामि
हकर्मजास्तेनोपक्रमेणभिषजामुपयांतिसिद्धिं दानै
र्दयाभिरपिचह्रिजदेवतागो गुर्वर्चनप्रणतिभिश्चज
पैस्तपोभिः इत्युक्तपुण्यनिचयैरपचीयमानाः प्राक्
पापजायदिरुजःप्रशमंप्रयांति स्वहेतुदुष्टैरनिला-
दिदोषैरुपस्तुतैः रेषुपरिस्वलद्भिः भवंतियेप्राणभृ
ताविकारास्तेदोषजाभेषजसिद्धिसाध्याः दानादि-
भिः कर्मभिरौषधीभिः कर्मक्षयेदोषपरिक्षयेच सिध्यं
तियेयत्नवतांकथंचित्तेकर्मदोषप्रभवाविकाराः दोषा
प्रदेशवलकालविकारसत्त्वसात्त्व्यौषधानलवयः प्र-
कृताः परीक्ष्य नानाप्रकारपवनादिगदातुराणामुक्तं
चिकित्सितमिदंतनुकर्मजानां वातादयः पूर्वमुदाहृ-
तायेदोषाशरीरेषुशरीरिणांहि वातस्त्वधस्ताद्वपुष-

(८)

वीरसिंहावलोकन.

श्वमध्योपित्तंकफश्चोर्द्धमितिस्थितास्ते रसश्चरक्तं
पिशितंचमेदस्त्वस्थानिमज्जात्वथशुक्रमेते स्युर्धा
तवः सप्तमलास्तथैवविष्मूत्रमुख्यामुनिभिःप्रदिष्टाः
दोषेषुधातुषुमलेषुसमेषुसत्सुसात्स्यभवेदिह नृणा
मसमेषसात्स्यं यस्मादतः समतयाप्रयतेततेषामेत
च्चिकित्सितरहस्यमुदाहरति नाभेरधःप्रसृतयोदश
यांस्तथस्तादूर्ध्वगताःप्रसृतयोदशतद्देव देवेशिरे
प्रविततेप्रसृतैचतियग्युक्ताचतुर्भिरिति विंशतिरत्र-
काये द्वादशभिर्द्विगुणाभिरमूभिर्व्यासमिदंनृशरी
रमशेषं आभिरमीकफपित्तसमीराः स्वैर्वपुषिप्रस-
भंतिशिराभिः आसांचसूक्ष्मसुषिराणिशतानिस
प्तयुक्तानितैरसकृदन्नरसेवहृद्भिः आप्यायतेव-
पुरिदंहिनृणाममीषामंभस्त्रवद्भिरिवसिंधुशतैःसं-
मुद्रः आपादतःप्रभृतिगात्रमशेषमेषामामस्तका-
दपिचनाभिषुवस्तनन एतन्मृदंगइवचर्मचयेन-
नद्धंसम्यक्नृणामितिशिराशतसप्तकेन तेनानुग-
म्यचपुरैतदनैनदोषाःकुर्वंतिकायकुपिताःपवनाद-
योमी रोगानशेषवपुषित्वथवार्द्धकायेशारवासुचा-
र्कविदथावपवांतरेषु भूतानिकर्माणिचदोषधातु-
मलास्तथासप्तशिराशतानि प्रोक्तानिकर्माणिचह-
दुदंचनाभिस्त्वितित्रीण्यपरैः किमुक्तैः गुणत्रयंस-

त्वरजस्तमांसि हृदिस्थितान्यत्रमनोविकाराः नाभि
प्रदेशाच्चशिराःप्रवृत्तागुदेप्रधानान्त्रममूत्रवद्धं अतः
प्रधानाविभवत्यमूनिहृन्नाभिप्राप्तानिनृणाममीषां
एतन्मयं प्रोक्तमिदं शरीरमिति प्रकाशीकृतमल्पमात्रं
वातस्य पित्तस्य कफस्य वापि विकारिणां कायवतां
हिकाये प्रकोपहेतुः कुपितस्य लिङ्गं चिक्लितं चेति नि
रूपणीयं रूक्षैस्तिक्तैः कषायैः कटुभिरनशनैर्वैगसंधार
णैश्च व्याधामैश्च व्यवाधैः प्रतरणबलवद्विग्रहैर्जागरै-
श्च श्यामानीवारकंगुप्रभृतिभिरशनैरुल्लसद्भिः पयोदै-
रन्ते जीर्णे च जंतोरभिभवति तनौ मारुतस्य प्रकोपः कटु
म्लोष्ठाविदाहितीक्ष्णलवणक्रोधोपवासात् पस्त्री संपक्
तिलातसीदधिसुराशुक्लारनालादिभिः भुक्ते जीर्यति-
भोजने च शरदि ग्रीष्मे सति प्राणिनां मध्याह्ने च तथा ह्यरा-
त्रिसमये पित्तप्रकोपो भवेत् ॥ गुरुमधुरातिशीतदधि-
दुग्धनवान्नपायसस्तिलविकृतीक्षुभक्ष्यलवणातिदि-
वाशयनैः समविषमाशनाध्यसनपायसपिष्टकृतैरपि
च कफः प्रकुप्यति मधौ दिवादिषु च इति प्रकोपकारणैः
प्रकोपमेत्यसर्वगाः समीरणादयस्तनौ रुजः सृजंति जं
तुषु भ्वात् पित्तकफकोपकारणं सूचितं यदि ह्यसूत्रसंग्र-
हे प्रोच्यते तदिह सांप्रतं मयारुग्परीक्षणमनेन कारये-
त् ॥ हृदशिरसि च शंखे श्रोत्रनेत्रांतरेषु भुवि हृदि हनु म

(१०)

वीरसिंहावलोकन.

न्यास्कंधमूर्द्धाद्धसंधौ रुगतिनिशिदिवाल्यास्यादक-
स्मात्प्रशांताभवति हि भुजजंघास्तब्धसंकोचताच कटि
विटपयकृतसुक्लोम्निचमीहिपृष्ठे जठरवृषणवक्षःकु
क्षिकक्षांतरेषु प्रसरति मुरुशूलं नाभिवस्तिस्तनेषु वृक
वाले गुदगुह्योपांतपक्षद्वयेषु वदनविरसतास्याद्वर्चसः
कर्कसत्वं भवति वपुषिकाश्चरात्रिनिद्रानिवृत्तिः त्वचिच
परुषतास्यात्स्याच्च वैषम्यमग्नेरिति पवनविकारे लक्षणं
प्रोक्तमेतत् ॥ भ्रममदमुखशोषस्वेदसंतापमूर्च्छा मुखन
यननरवत्वग्मूत्रविटपीतताच प्रलपनमतिसारश्चारुचि
श्चज्वश्चतृडुतिशिशिरतेछापित्तरोगस्य लिंगं अंगस्य
गौरवमपाटवमंतरंगरुक्लंशताच तृदयस्य मुखप्रसेकाः
आलस्यमास्यमधुरत्वमकांडकं डूरापीततानयनयोर
तिरोमहर्षः प्रज्ञाल्पुतिर्वमथुषीनसकासनिद्रातंद्रादय
श्रुलुचुलायनमुल्लूखणं च स्यादोष्टकंठरसनारदमूलता
लुघ्राणक्षणाश्रवणसंस्कृतिकांतरेषु श्लेष्मोद्भवे भवति
लिंगमिदं विकारे संसर्गजेषु च गदेषु भवेद्दिदोषं जंतोरिदं
पवनपित्तकफप्रकोपेलिंगं त्रिदोषजरुजिप्रविभज्ययो-
ज्यं तत्र तावद निलसममेति स्नेहवस्ति परिषेक निरुहै
भुक्तमात्रवलदेन नराणामोदनेन मृदुमांसरसेन द्राक्ष
चात्रिफलयातृवृताच स्रंसनेन रुधिरस्युतिभिश्च स
र्पिषा च पयसा सितया च स्वादुना भवति पित्तनिवृत्तिः लं

घनेनवमनेनयवान्नप्राशनेनशिरसश्चविरेकैः कद्युला
 दिकवलैरहिमाभिश्चाद्विरत्रशममेतिकफश्च ॥ ॥
 अथरुग्निनिश्चयात्ग्रंथबाहुल्यभयात्संक्षिप्यकियंत्यः
 पिज्वरनिदानवचनानिलिरव्यंते ॥ ॥ दक्षापमानसंकु
 द्धुरुद्रनिश्वाससंभवः ज्वरोष्ट्रधापृथक्कूटं हृदं संघातागं
 तुजः स्मृतः मिथ्याहारविहाराभ्यां दोषाद्यामाशया
 श्रयाः वह्निर्निरस्यकोष्ठाग्निज्वरदास्फुरंस्तानुगाः स्वे
 दावरोधः संतापः सर्वांगग्रहणं तथा युगपद्यत्ररोगेषु
 सज्वरोव्यपदिश्यते स्नाद्विच्चाप्यपांघातून्यस्मात्तस्मा
 ज्ज्वरातुरः भवत्यत्युष्णागात्रश्चस्विद्यतेनचसर्वशः
 श्रमोरतिर्विवर्णत्वं वैरस्यं नयनप्लवः इच्छाद्वेषोमुहुश्चा
 पिशीतवातातपादिषु जृंभांगमर्दोगुरुतारोमहर्षोरु
 विस्तमः अप्रहर्षश्चशीतंचभवंत्युत्पत्स्यतिज्वरे सा-
 मान्यतोविशेषातुजृंभात्यर्थे समीरणात् पित्तान्नय
 नयोर्दाहः कफादन्नारुचिस्तथा सर्वलिंगसमावायः
 सर्वदोषप्रकोपजे रूपैरन्यतराभ्यां तु संसृष्टैर्द्वंद्वजं वि
 दुः वेपथुर्विषमोवेगः कंठोष्ट्रमुखशौषणं निद्रानाशः
 क्षवस्तंभोगात्राणारौक्ष्यमेवच शिरोत्थे द्वात्ररुग्वा
 क्रवैरस्यंगाढविदूता शूलाध्मानेजृंभनंचभवंत्यन्निष्ठ
 जेज्वरे वेगस्तीक्ष्णोतिसारश्चनिद्राल्पत्वं वमिस्त-
 था कंठोष्ट्रमुखनासानां पाकः स्वेदश्चजायते प्रला

(१२)

वीरसिंहावलोकन.

पोवन्ककटुतामूर्छादाहोमदस्तृषा पीतविष्मूत्रनेत्र
त्वपैतिकेभ्रमएवच स्तैमित्यंस्तिमितोवेगश्चालस्यं
धुरास्पता शुक्लमूत्रपुरीषत्वंस्वभस्तृप्तिरथापिच गौ
रवंशीतमुक्तेदोरोमहर्षेतिनिद्रता श्रोतोरोधोरुगल्प
त्वंप्रसेकोवहुमूत्रता नात्युष्णागात्रताछर्दिर्लालासावो
ऽविपाकता प्रतिश्यायोरुचिःकासःकफजेक्ष्णोश्च-
शल्कता तृष्णामूर्छाभ्रमोदाहःस्वप्ननाशःशिरोरुजः
कंठास्यशोषोवमभूरोमहर्षेरुचिस्तमः पर्वभेदश्चजृम्भा
चवातपित्तज्वराकृतिः स्तैमित्यंपर्वणांभेदोनिद्रागौर
वमेवच शिरोग्रहःप्रतिश्यायःकासःस्वेदाप्रवर्त्तनं सं-
तापोमध्यवेगश्चवातश्लेष्मज्वराकृतिः लिप्ततिक्ता-
स्थतातंद्रामोहःकासोरुचिस्तृषा॥मुहुर्दाहोमुहुःशैत्यंश्ले-
ष्मपित्तज्वराकृतिः क्षणेदाहःक्षणेशीतमस्थिसंधिशिरो
रुजः सस्त्रावेकलुषेरक्तेनिर्भुग्नेचापिलोचने सस्वनौस
रुजौकर्णौकंठःशूकैरिवानृतः तंद्रामोहःप्रलापश्चकास-
श्चासोरुचिभ्रमः तद्वृत्तंमहानिद्रादिवाजागरणंनिशि
सदावानैववानिद्रामहास्वेदातिनैववा गीतनर्तनहा-
स्यादिधिकृतेहाप्रवर्त्तनं परिदग्धारवरस्पृशीजिह्वास्त्र
स्तांगतापरं ह्रीवनंरक्तपित्तस्थकफेनोन्मिश्रितस्यच
शिरसोलुंठनंतृष्णानिद्रानाशोत्तरिज्यथा स्वेदमूत्रपुरी
षाणांनिरादर्शनमल्पशः कृशत्वंनातिगात्राणांसततंकं

ठक्कजनं कोठानां श्यावरक्तानां मंडलानां च दर्शनं मूक-
 तं श्रोतसां पाको गुरुत्वमुदरस्य च चिरात्पाकश्च दोषा-
 णां सन्निपातज्वराकृतिः दोषेष्ववृद्धेन घेग्नौ सर्वसंपूर्ण-
 लक्षणः सन्निपातज्वरोऽसाध्यः कृच्छ्रसाध्यस्ततो न्य-
 था सप्तमे दिवसे प्राप्ते दशमे ह्यादशेऽपि वा पुनर्घोरतरो भू-
 त्वा प्रशमंयाति हंति वा पित्तकफानिलवृद्ध्यादशदिव-
 सद्वादशाहसप्ताहात् हंति विमुंचति पुरुषं त्रिदोषजो धा-
 तुमलपाकात् सप्तमी द्विगुणाया वन्नवम्येकादशी न-
 था एषा त्रिदोषमर्यादामोक्षाय च च धाय च सन्निपात-
 ज्वरस्यांते कर्णमूले सुदारुणः शोथः संजायते तेन क-
 श्चिदेव प्रमुच्यते ज्वरस्थपूर्वज्वरमध्यतो वा ज्वरांततो वा
 श्रुतिमूलशोथः क्रमादसाध्यः खलु कृच्छ्रसाध्यः सुखेन-
 साध्यो मुनिभिः प्रदिष्टः त्रयः प्रकुपिता दोषा उरः श्रोतानु-
 गामिनः आमानुवद्वाग्रथिता बुद्ध्यां द्विमनोगताः जनयं-
 ति महाघोरमभिन्यासज्वरं दृढं स्वस्तं नेत्रे प्रसुप्तिश्च न च
 छांकां चिदीहते न च दृष्टिर्भवेत्तस्य समर्था रूपदर्शनो न
 घ्राणरसनास्पर्शान् शब्दान् चानैव बुध्यते शिरो लोठ्यते
 भीक्ष्णमाहारं नाभिनंदति कूजते तुद्यते चैव परिवर्तन-
 मीहते अल्पं प्रभाषते किंचिदभिन्यासः स उच्यते प्रत्या-
 रब्धेयः स भूयिष्ठं कश्चिदेवात्र सिध्यति संधिगन्धान्तकश्चै-
 व रुग्णद्वाहश्चित्तविभ्रमः शीतांगस्तन्द्रिकः प्रोक्तः कंठकुञ्ज

(१४)

वीरसिंहावलोकनः

श्वकर्पाकः विख्यातोऽमुग्गनेत्रश्चरत्तृषीविप्रलापकः
ज्जंभकश्चेत्यभिन्यासः सन्निपातात्त्रयोदश इति चर
कात् अभिघाताभिषंगाभ्यामभिचाराभिशापजः
आगंतुर्जायते दोषैर्यथास्वं तं विभावयेत् श्यावास्यत्ता
विषकृते तथा तीसार एव च भक्ता रुचिः पिपासा च तोद
श्च सह मूर्च्छया नौषधी गंधजे मूर्च्छा शिरोरुग्ग्वमथुस्तथा
कामजे निजविभ्रंशस्तंद्रालस्यमभोजनं हृदये वेदना
चास्य गात्रं च परिशुष्यति भयात्प्रलापः शोकाच्च भवेत्को
पाच्च वेपथुः अभिचाराभिशापाभ्यां मोहस्तृष्णा च जाय
ते भूताभिषंगादुद्देगो हास्यं रोदनं कंपने कामशोक
भयाद्वायुः क्रोधासित्तत्रयोमलाः भूताभिषंगात्कुप्यं
ति भूतसामान्यलक्षणाः दोषोऽल्पो हितसंभूतो ज्वरो
त्सृष्टस्य वा पुनः धातुमन्यतमं प्राप्य करोति विषमज्वरं
यः स्यादनिधत्तात्कालाच्छीतोष्णाभ्यां तथैव च वेगतश्चा
पि विषमो सज्वरः विषमः स्मृतः संततोरसरक्तस्थः सततो
रक्तधातुगः विषजासच विज्ञेयः सौन्येद्युः पिशिताश्रि
तः मेदोगतस्तृतीयेऽह्नि त्वस्थिमज्जागतः पुनः कुर्या
च्चातुर्थकघोरमंतकं रोगसंकरं सप्ताहं वा दशाहं वा द्वाद
शाहं मथापि वा संतत्यायो विसर्गी स्यात्संततः सनिग
द्यते अहोरात्रे सततकोदौ कालावनुवर्तते अन्येद्यु-
ष्कस्त्वहोरात्रमेककालं प्रवर्तते तृतीयकस्तृतीयेऽह्नि च तु

र्थेहिचतुर्थकः दिनद्वयमतिक्रम्यप्रत्येतिसचतुर्थकः
 केचिद्भूताभिषंगोत्थंचदंतिविषमज्वरं अधिशेतेयथा-
 भूमिंबीजंकालेप्ररोहति अधिशेतेतथाधातूनदोषःका
 लेप्रकुप्यति सचृद्धिवलकालंचप्राप्यदोषतृतीयकं च
 तुर्थकंचकुरुतेप्रत्यनीकवलक्षयात् कफपित्तात्रिकग्रा
 हीपृष्ठंवातकफात्मकः वातपित्ताच्छिरोग्राहीत्रिविधः
 स्यात्तृतीयकः चातुर्थकोदर्शयतिप्रभावंद्विविधंज्वरः
 जंघाभ्यांश्लेष्मिकःपूर्वशिरसोनिलसंभवः विषमज्व
 रएवान्यश्चातुर्थकविपर्ययः अस्थिमज्जागतोदोषो-
 चातुर्थकविपर्ययः समध्येज्वरयत्यन्हीआद्यंतेचविमुं
 चति तत्रद्वयहंज्वरयतिदिनमेकंतुमुंचति नित्यमंदज्व
 रोरुक्षःशूनःकृच्छेनसिध्यति स्तब्धांगःश्लेष्मभूयिषो
 भवेद्वातबलासकी प्रलिपन्निचगात्राणिघर्मेणगैरवेण
 वा मंदज्वरोविलेपीचसशीतःस्यात्पलेपकः स्वासोमू-
 र्छारुचिःछर्दिस्तृष्णातीसारविद्रुहाः हिक्काकासांगभे-
 दाश्चज्वरस्योपद्रवादश बलवत्स्वल्पदोषेषुज्वरःसा
 ध्योनुपद्रवः हेतुभिर्बहुभिर्जातोबलवान्बहुलक्षणः
 ज्वरःप्राणांतकृद्यश्चशीघ्रमिंद्रियनाशनः विसंज्ञस्ता-
 म्यतेयस्तुशेतेनिपतितोपिवा शीतार्दितोतरुणाश्चज्व
 रेणान्रियतेनरः देहोलघुर्वपगत कममोहतापःपाको
 मुखेकरणसौष्टवमयथत्वं स्वेदक्षयःप्रकृतियोगिमनो

(१६५)

वीरसिंहावलोकनः

नलिप्सा कंडूश्चमूद्धिगितज्वरलक्षणानि इतिज्वर
निदानाधिकारः अथज्वरातीसारस्यनिदानं चिकित्सा
तंचाह ज्वरातीसारयोरुक्तं निदानं यत्पृथक्पृथक् तस्मा-
ज्ज्वरातिसारस्यतेन नात्रोदितं पुनः लंघनमुभयोरुक्तं
मिलितं कार्यं विशेषतस्तदनु उत्पलषष्टकसिद्धं लाजामं
डादिकंसकलं पृष्टिपर्णीबलाबिल्वनागरोत्पलधान्यकैः
ज्वरातीसारयोः पेयं पिवेच्चां म्लश्लितां नरः उत्पलषष्टकः
नागरातिविषामुस्ताभूनिंबामृतवत्सकैः सर्वज्वरहरः क्वा
थः सर्वातीसारनाशनः नागरादिक्वाथः ज्वपर्षट्कामृ
ताः जयत्याममतीसारंसत्वरंसमहौषधं हीवेरातिविषा
मुस्ताबिल्वनागरधान्यकं पिवेद्विश्वाविवंधघ्नं शूलदोषा
मपाचनं सरक्तंहंत्यतीसारंसज्वरं वाथविज्वरं हीवेरा
दि॥ पंचमूलीबलाबिल्वगुडूचीमुस्तनागरैः पाठाभूनिंब
हीवेरकुटजतक्रपलैः सृतं हंतिसर्वानतीसारान्ज्वरदो
षं वमिंतथा सभूलोपद्रवं श्वासंकासंहन्यात्स्फुटुस्तरं
पंचमूलीतुसामान्याद्योज्यावातेकनीयसी पंचमूलीतु
महतीवातश्लेष्माधिकेहिता पंचमूल्यादिः किराताब्द
मृतादिश्च चंदनोदीच्यवत्सकैः शोथातीसारसमनं वि-
शेषाद्ज्वरनाशनं इतिज्वरातीसारचिकित्सा लंघनेन
क्षयं नीते दोषे संधुक्षितेन ले विज्वरत्वं लघुत्वं चक्षुच्चैवा
स्योयजायते सेद्योभुक्तस्य वाजातेज्वरे सामे विशेषतः

पाठप्रवर्धनं निरुद्धम्

वमनं वमनार्हस्य शस्तमित्याह वाग्भटः भेषजं त्यामदोषे
 शुभ्रूपो वर्द्धयति ज्वरं शोधनं शमनीयं च करोति विषमज्वरं
 विनापि भेषजैर्व्याधिः पथ्यादेव निवर्त्तते न तु पथ्यविहीन
 स्य भेषजानां शतैरपि रक्तशाल्यादयः शस्ताः पुराणाः षष्टि
 कैः सह यवाग्वोदनलाजार्थे ज्वरितानां ज्वरापहं कफवात
 ज्वरे देयं जलमुष्णं पिपासवे पित्तमद्य विषोत्थेषु तिक्तकैः
 सूतशीतलं मुस्तापर्पटकोशीरचंदनोदीच्यनागरैः सू
 तशीतजलं दद्यात्पिपासाज्वरशान्तये उत्तमस्य पलं मात्रा
 त्रिभिश्चाक्षैस्तु मध्यमा जघन्यस्य पलाद्धेन स्नेहकाथौष
 धेषु च मृदौ चतुर्गुणं वारिकठिनेष्टगुणं मतं कठिनात्कठि
 नं यच्च तत्र षोडशिकं जलं पाययेदातुरं सात्स्यं पाचनं स
 क्षमेहनि नागरं देवकाष्टं च धान्यकं वृहती द्वयं दद्यात्सा
 चनकं पूर्वज्वरितानां ज्वरापहं सर्वज्वरेषु इदमनिषिद्धं
 पाचनं किरातकामृतोदीच्यवृहती द्वयगोक्षरैः सस्थि
 राकलशीविश्वैः काथोवातज्वरापहं पिप्पलीसारिवा
 द्राक्षाशतपुष्पाहरेणुभिः कृतः कषायः सगुडोहन्याच्चा
 निलजं ज्वरं सक्षौद्रं पाचनं पैत्तेतिक्ताचंद्रयवैः कृतं दुरा
 लभापर्यटकं प्रियंगुभूनिंबवासाकदुरोहिणीनां काथं
 पिवेच्छर्करयावगाढतृष्णास्रपित्तज्वरदाहयुक्तः एकः
 पर्पकः श्रेष्ठः पित्तज्वरविनाशनः किंपुनर्यदियुज्येत चंद
 नोदीच्यनागरैः वाग्भटात् हर्मेश्च भ्राभ्रसंकासेशशां

ककरशीतले मलयोदकसिंचेवास्वप्यापित्तज्वरीनरः
 त्रिफलातिविषामुस्ताक्रमुकंसकलिंगकं पटोलारग्व
 धंचैवरोहिणीचित्रकंसमं काथःक्षौद्रयुतःश्लेष्मज्वर
 कासगलामये आमलक्यभयाकृष्णाचित्रकश्चेत्ययं-
 गणः सर्वज्वरकफातंकभेदीदीपनपाचनः कटुफलंपौ-
 ष्करंकृष्णाशृंगीचमधुनासह श्वासकासज्वरहरःश्रेष्ठो
 लेहकफांतकृत् सटीपुष्करमूलंचभार्गीशृंगीदुरालभा-
 गुडूचीनागरंपाठाकिरातंकटुरोहिणी एषःसुंठ्यादिको
 वर्गःसन्निपातज्वरापहः कासहृद्गुहपाश्वर्तिश्वासेतां
 द्रेचशस्यतेसुंठ्यादिः भूनिंबदारुदशमूलमहौषधाब्धितेनै
 द्रवीजधानिकेभकणाकषायः तंद्राप्रलापकसनारुचिदा
 हमोहश्वासादियुक्तमखिलंज्वरमासुहंति अष्टादशांगः
 शिरीषबीजगोमूत्रकृष्णामरिचसैंधवैः अंजनंस्यात्प्रबो
 धायसरसोनशिलावचैः कर्णमूलेयदाशोफःसन्निपा
 तज्वरेगते जायतेतत्रकर्तव्यंनावनंरक्तमोक्षणं लेहा
 श्वकफवातघ्नाःकार्याःसकवलग्रहाः इतिसंनिपातः
 ज्वराश्वविषमाःसर्वेसंनिपातसमुद्भवाः यथोत्वणस्य
 दोषस्यतेषांकार्येनिकित्सितं पटोलकटुकामुस्तापथ्या-
 नांमधुकस्यच त्रिचतुःपंचमःकाथोविषमज्वरनाशनः
 काथःसततकेतिकापटोलसारिवाधनं तृतीयकेस्था-
 नूनिंबगुडूचीनागरंधनं पटोलेंद्रखाद्राक्षामुस्तानिंबफ

लत्रिकं अन्येद्युष्केद्यन्तरेषुगुडूच्यामलकंधनं वासा
 धात्रीस्थिरादारुपथ्यानागरसाधितः सितामधुयुतः
 क्वाथश्चातुर्थकनिवारणः पिवेत्स्पर्पटकंक्वाथंगुडूच्या
 वासकस्यच त्रिफलास्वरसंवापिभ्लेष्मिकेविषमेज्वरे
 निदिग्धिकानागरकामृतानांक्वाथंपिवेन्मिश्रितपिष्य
 लीकं जीर्णज्वरारोचककासभूलस्वासाग्निमांघादित
 पीनसेषु रुद्रजटागोशृंगविडालविष्टोरगस्यनिर्मोकः
 मदनफलभूतकेशीवंशत्वयुद्रनिर्माल्यं घृतयचमथूर-
 चंद्रकछागलरोमाणिसर्षपाःसवचाः समहिंगुनिंबप
 त्राःसमभागाश्चागमूत्रसंपिष्टाः धूपनविधिनाशमय-
 त्येतेसर्वज्वरान्नियतं ग्रहडाकिनीपिशान्चप्रेतविकारोप
 नोदनोधूपः इतिज्वरेधूपः मंजिष्टाचहरिद्राचदेवदारु
 हरीतकी शृंगवेरंत्थतिविषावचाकटुकरोहिणी हिंगुन
 श्राक्षमात्रेणतस्मिद्धुमवतारयेत् एतन्मांजिष्टकंसर्पि
 र्बहुरोगान्नियच्छति द्विक्वांश्वासंज्वरंकुष्ठंग्रहणीपांडु-
 रोगतां प्रमेहमधुमेहांश्वकृमीन्गुल्ममरोचकं कासंशो
 षमुदावर्तमपस्मारंतथैवच अशींसिश्चवथुं चैवगंड
 मालामथोदरं वेलाज्वरेमांजिष्टंघृतं लाक्षारसंसमादा
 यतैलप्रस्थंचतुर्गुणं मस्तुनश्चादकंदद्याद्द्व्यैरेभिश्चका
 र्षिकैः मधुकेनहरिद्राभ्यामुस्तेनसहमूर्बया रास्नया
 कटुरोहिण्यांचंदनेनाश्वगंधया शताह्वयाचकुष्ठेनहरे

(२०)

वीरसिंहावलोकन-

एवादेवदारुणा मंजिष्ठापट्टकोशीरबलामांसीभिरेव
च तस्मिद्धमथपूतंचस्थापयेद्भाजनेशुभे जीर्णज्वर-
परीतानांक्षीणानांशोषिणांतथा विषमज्वरमोक्षार्थ-
श्वासकासादिताश्वये गुर्विणीनान्वनारीणांबालानांशु-
ष्यतामपि तैललाक्षादिकंनामसर्वज्वरग्रहापहं के-
डाज्वरेलाक्षादिकंतैलं शब्दस्योपरमेप्राप्तैफेनस्यो-
पशमेतथा गंधवर्णरसादीनांसंपत्तौसिद्धिमादिशेत् क-
लिकातः किराततित्तंविट्टंबुपिप्पलीविडंगविश्वेकदु-
रोहिरणीशिवाप्रपीतमुष्णसकलज्वरापहंप्रवर्द्धनंजाठ-
रजातवेदसः विगत क्लमसंतापमव्यथंविमलेद्वियं॥
युक्तंप्रकृतिसत्त्वैश्चविद्यात्पुरुषमज्वरं व्यायामंचव्यवा-
यंचस्नानंचक्रमणानिच ज्वरमुक्तोनसेवेतयावन्तोबलवा-
नूभवेत् इतिश्रीतोमरवंशावतंशरिपुभूतभैरवश्री-
वीरसिंहदेवविरचितेग्रंथेवीरसिंहावलोकनेज्योतिःशा-
स्त्रकर्मविपाकायुर्वेदोक्तप्रयोगोज्वराधिकारः अथ
क्रमप्राप्तस्यातीसारस्यज्योतिःशास्त्राभिप्रायेणहेतु-
माह तत्प्रतीकारंच यदुक्तं जातकेसारावल्यांच वल्लभ-
मतिसारयुतंबहुभक्षंनिष्ठुरंप्रियालापं जनयतिरविना-
दृष्टः सौरिग्रहेबोधनःपुरुषं अन्यच्च शस्त्रपातनभेदश्च
ज्वरातीसारपीडनं शत्रुसंगोर्थनाशस्याच्छनेरंतर्गतैत-
मे क्षिद्रस्थाविंदुशक्नौचेदतीसारंविनिर्दिशेत् तत्रचे

त्सकुजःसुक्रःकुरुतेमलपातनं अष्टमस्थयोरिंद्रशक्त
 क्रयोःप्रीत्यैवक्षमाणंजपहोमादिकंविधेयंशानिग्रहेर
 विदृष्टस्यबुधस्यबाधोपशान्तयेतत्प्रतीकारकंदानादि
 कमाह उद्बुधस्येतिमंत्रस्यजपः तिलैरपामार्गस्यसमि
 द्भिश्चजुहुयात् हेमदानंचदद्यात् स्नानंचयथाहश्री-
 पतिःगोमयाक्षतफलैःसरोचनैःक्षौद्रसुक्तिभवनमूलहे
 मभिः स्नानमुक्तमिदमत्रभूभृतांबोधनाशक्तभविना
 शनंबुधैः अंगेसुवर्णधार्यं शनैरंतर्गतेराहो अतीसार
 दर्शनेचकथानश्चित्रइतिमंत्रेणशक्त्याजपः तिलदूर्वा
 समिद्भिश्चहोमःस्वद्रुदानंराजावर्तपारिधानं शनैश्च
 रोक्तंस्नानं अशिततिलांजनेत्यादिभिरौषधैरिति अ
 थातीसाररोगस्यकर्मविपाकमाह अग्न्युपशमीअती
 सारीभवति तडागभेत्ताच यदुक्तंपद्मपुराणे अतीसा
 रीचभवतियस्मेताग्निविनाशकंइति सोग्निरस्मीत्सृचं
 जपेत् यथोक्तमेवदशसहस्रसंख्ययातिलाज्यद्रव्ये-
 णजुहुयात् हिरण्यदद्यात् अन्यच्च यथाहबौद्धाय
 नःरक्तवर्णेनाथताम्रेणकुर्यात्प्रतिकृतिंबुधइति वन्देर्वि
 भवसारेणपलेनार्द्धेनचापुनः वन्दिप्रतिकृतिलक्षणं
 तुलोकपालप्रसंगेन ब्रह्मांडदानेनदर्शितं तथाज्वाला
 कुलारक्तचंदनेनविलेपितां रक्तवस्त्रेणसंवीतांमेषस्यो
 परिसंस्थितां रक्तमाल्यैस्तुसंछुन्नामुक्तादामपरिस्कृ

(२२)

वीरसिंहावलोकन-

तां कनकाचलवर्णाभांद्वादशार्कनिभांशुभां ब्रम्ह
चर्यान्वितेविप्रेतपोनिष्ठेग्निहोत्रिणि अंगुलीयकवस्त्रा
द्यैर्भूषितेतांनिवेदयेत् मंत्रेणानेनविधिवदग्निप्रीत्यर्थ
माहृतः त्रेतासूपोग्निरीड्यस्त्वमंतश्चरसिवैनृणां त्वं
वेत्सिप्राक्तनं पापमतीसारं विनाशय एवं कृत्वानरः सम्य-
गतीसारं व्यपोहति निरोगश्च स्फुरतीत्यं दीर्घमायुश्च
विंदति इत्यतीसारहरचन्द्रि मूर्तिदानं अथातीसारे-
सनिदानं चिकित्सितमाह रुग्निनिश्चयात् सशंभ्यापां
धातुरग्निं प्रवृद्धः शकृन्मिश्रोचायुनाथः प्रणुन्नः सरस्य
तीवासितसारंतमाहुर्व्याधिंधोरं पड्डि धंतं वदति ऐकैकशः
सर्वशश्चापि दोषैः शोकेनान्यः पष्टुआमेन चोक्तः हृन्नाभि
पायूदरकुक्षितोदगान्नावशादानिलसंनिरोधाद् विं-
दुंगसाध्मानमथाविपाको भविष्यतस्तस्य पुरः सराणि
लघनमेकमुत्कानचान्यदस्तीह भेषजं वलिनः समुदी-
र्णदोषनिचयं शमयति तस्याचयत्यपि च अथ चंद्रसं-
ग्रहात् धान्योदीन्यसृतंतोयंतृष्णादाहातिसारिणे
ज्जीवेरभृंगवेराभ्यां मुस्तापर्पटकेन वा बिल्वगोक्षर
कैरंडयवकांजिकसाधिता आमातीसारशूलघ्नीमधु
युक्ता हरीतकी बिल्वशक्रयवांभोदनागरातिविषाकृ-
तः कषायो हंत्यतीसारं सामं पित्तसमुद्भवं सक्षौद्राति
विषाविष्टावत्सकस्थफलं त्वचं तंडुलोदकसंयुक्तं पेयं पि

चानिसारनुत् सवत्सकः सातिविषः सविल्वः सोदी
 च्यमुस्तश्चरुतः कषायः सामेसशूलेसहशोणितेचवि
 रप्रवृत्तेपिहितोतिसारे धान्यनागरमुस्तं च बालकं वि
 ल्वमेव च आमशूलविवंधघ्नं पाचनं वह्निदीपनं अवेद
 नंसुसंपक्वं दीप्ताग्नेः सुचिरोत्थितं नानावर्णमतीसारं पु
 टपाकैरुपाचरेत् त्वम्पत्रं दीर्घतृतस्य पद्यकेसरसंयुतं
 कास्मरीपद्यपत्रैश्च वेष्ट्य सूत्रेण तं दृढं मृदावलिप्तं सु
 कृतमंगारैस्तद्विपाचयेत् स्विन्नमुद्धृत्य निष्याद्य रस
 मादाय तंततः शीतं कृत्वामधुयुतं पाययेदतिसारिणं
 तिति रंलुंचितं सम्यक् निष्कृष्टं तच्च पूरयेत् न्यग्रोधादि
 त्वचः कल्कैर्बध्वा पक्वं च पूर्ववत् रसमादाय तस्याश्च
 सुस्विन्नस्य समाक्षिकं शर्करासहितं शीतं पाययेत् तो
 दरामयी एवं प्ररोहैष्कुर्वीत वटादीनां विधानवित् पुट
 पाकान्यथायोगान् जागतोपहितान् शूभान् मुस्ता
 वत्सकबीजं मोचरसो विल्वधातकी रौध्रं मथितगुड-
 संप्रयुक्तं गंगामपि वाहिनीं रुंध्यात् तुलामथाद्रौ गिरि
 मल्लिकायाः संकुट्य पत्कारसमाददीत तस्मिन्सुपू
 ते पलसंमितानि श्लक्ष्णानि पिष्ट्वा सहसाल्मजेन पात्र
 समंगातिविषासमुस्तं बिल्वं च पुष्पाणि च धातकीनां
 प्राक्षिप्य भूयो विपचेच्च तावद्वावी प्रलेपः स्वरसस्तु याव-
 त् पीतस्त्वसौ कालविदा जलैर्न मंडेन वा जापयसाथवा

पि निहंतिसर्वत्वतिसारमुग्रं कृष्णं सितं लोहितं पीतकं
 वा दोषं ग्रहण्याविविधं चरक्तं पित्तं तथा शोणितं सिसृशोणि-
 तानि असृग्दरं चैव मसाध्यरूपं निहंत्य वश्यं कुटजाष्टको-
 यं यथामृतं तथा क्षीरमतीसारेषु पूजितं निरोत्थितेषु
 तत्स्येयमपां भागैश्चिभिः सृतं अर्धावर्त्तचतुर्थं शिमष्टभा-
 गावशेषितं अतीसारेषु पानीयमधिकस्याधिकं फलं वा-
 युः प्रवर्त्तते धस्तादूर्ध्वं वातश्च गच्छति यस्योच्चारं विना मू-
 त्रं सम्यग्वायुश्च गच्छति दीप्ताग्नेर्लघुकोष्ठस्य स्थितस्त-
 स्योदरामयः इति श्रीतोमरवंशावतंसरिपुभूतभै-
 रवश्रीवीरसिंहदेवविरचिते ग्रंथे वीरसिंहावलोकने ज्यो-
 तिःशास्त्रकर्मविपाकायुर्देवोक्तप्रयोगोतीसाराधिका-
 रः अथ ग्रहणीरोगस्य ज्योतिःशास्त्राभिप्रायेण-
 हेतुमाह यदुक्तं सारावल्यां प्रचुरामित्रस्तीक्ष्णो मृदु-
 कायाग्निर्मदालसश्चंद्रेषष्टे चोदररोधकभावैः परिपी-
 डितो भवति अन्यच्च जातके क्षीणेन्दुदशायोगे विहा-
 न्येतानि लक्ष्ये द्विद्वान् उदरामयज्वरशिरोनयनोत्क्षे-
 प्रजायते पुंसां अत्र उदरामयग्रहण्यादयः तदुपशांतये-
 चंद्रप्रीतये जपहोमादिकं कुर्यात् इमं देवा इति मंत्रेण ज-
 पः स्वशारवोक्ततल्लिंगमंत्रेण वा व्याधितारतम्येन तिला-
 ज्यपलाशसमिद्धिर्होमः शंखदानं च स्नानं च यथाह श्री-
 पतिः पंचगव्यगजदानविभिर्भैः शंखसुक्तिकुमुदस्फ-

टिकैश्च शीतरम्भिकृतवैकृतहंतृस्नानमेतदुदितं नृप-
तीनां भुजाभ्यामुक्ताफलं धार्यं पायसं नैवेद्यं निवेदये
त् तेनोपशांतिर्भवति अथ ग्रहणीरोगस्य कर्मविपाक
माह यः पुनः तुष्टां भार्यामनन्यगतिकां कारणमंतरेण प-
रित्यजति सः जन्मांतरे संग्रहणीरोगवान् भवति शिव
संकल्पसूक्तमष्टोत्तरसहस्रं जपेत् मधुहिरण्यं च दद्या-
त् साध्वीं भार्यां च यो मर्त्यः परित्यजति कामतः ग्रहणी-
रोगसंयुक्तः सदा भवति मानवः शिवसंकल्पसूक्तेन ज-
पेदष्टोत्तरं शतं इति शिवगीतावचनान् धेनुं सदृक्षणां
दद्यात्सवत्साभरणान्वितां पयस्विनीं गुणोपेतां ब्राह्मणा
य विशेषतः पद्मपुराणे ग्रहणीवानपत्याह गौतमः धे-
नुं पयस्विनीं दद्याद् द्वाभरणभूषितां हेमशृंगीरौघरवुरां
वासोभिर्वेष्टितां नरः नवधान्यैः समायुक्तः मेकैकं द्रोणपं-
चकं सहिरण्यां तु गां दद्याद् ब्राह्मणाय कुटुंबिने अलोलु-
पायशांताय धर्मज्ञाय विशेषतः होमं च पूर्वधत्तु कुर्यात्समि-
दाज्यचरुत्कटैः ————— तस्मै हुतवते दद्यात्पूजितायां गु-
लीयकैः गां कृष्णां कृष्णरूपाय मंत्रेणानेन रोगवान् देव-
कीपुत्रचापूरकं सारिष्टिनाशनं नाशय ग्रहणीं कृष्णां
गोपीजनमनोहरं दानमंत्रः मंत्रेणानेन दानेन ग्रहणी-
शांतिमिच्छति तस्मादेतच्च कर्त्तव्यं ग्रहणीरोगिणां सदा
इति ग्रहणीहरधेनुदानविधिः अथ ग्रहणीरोगस्य स-

निदानं चिकित्सितमाह रुग्निनिश्चयात् अतीसारे
 निवृत्तेऽपि मंदाग्नेरहिताशिनः भूयःसंदूषितो वह्निर्ग्रह
 णीमपि दूषयेत् एकैकशः सर्वशश्चापि दोषैरत्यर्थं मूर्छि
 तैः सादुष्टा बहुशो भुक्तमाममेव विमुञ्चति पक्ववासरु
 जं प्रतिमुहुर्वदं मुहुर्द्रवं ग्रहणीरोगमाहुस्तमायुर्वेदविदो
 जनाः पक्षीपित्तघरानामया कला परिकीर्तिता पक्वा-
 माशयमध्यस्था ग्रहणीतां विदुर्बुधाः ग्रहणीमाश्रितं दो
 षमजीर्णवदुपाचरेत् अतीसारोक्तविधिना तस्यामं च-
 विरेचयेत् कपिल्यविल्वचांगेरीतक्रदाडिमसाधिता य
 वागूपाचयत्सामं शकृत्संवर्तयत्यपि लघुना पंचमूलेन-
 पंचकोलेन पाचयेत् अन्नाग्निकल्पयेद् द्विद्वान् विल्ववृक्षा-
 म्लदाडिमैः ग्रहणीदोषिणां तक्रं दीपनं ग्राहिलाघवं अम्लं
 मधुरपाकित्वान्नचपित्तप्रकोपनं श्रीफलशलादुकल्को
 नागरचूर्णेन मिश्रितः सगुडः ग्रहणीगदमत्युग्रं तक्रभुक्
 शीलितो जयति नागरातिविषासुस्ताद्व्याथः स्यादामपा-
 चनः चूर्णी हिं वष्टकं चापि वातिकेष्टपलं घृतं नागराति
 विषासुस्ताधातकीसरसांजनं वत्सकत्वक्पलं विल्वं पाठां
 कटुकरोहिणीं पिवेत्समांसकं चूर्णं सक्षौद्रं तंडुलां वुना
 पौनिकं ग्रहणीदोषेस्तं यस्योपवेश्यते अशोष्यथगुदे
 शूलं जयेच्चैव प्रवाहिकां नागराद्यमिदं चूर्णं रुष्णाग्नेयेण
 पूजितं जलमष्टगुणं दद्यात्पलं कंडितं तंडुला भावयित्वा

वीरसिंहावलोकनः

(२७)

ततोदेयं नंडुलोदककर्मणि त्र्यूषणात्रिफलाकल्के बिल्व
मात्रे गुडासले सर्पिषोष्टपलं दत्त्वा मात्रां मंदानिलः पिबेत्
विश्वौषधस्य गर्भेण दशमूलजले सृतं घृतं निहंति श्वय
थुं ग्रहणीं सामजामपि यवानीं पिप्पलीमूलं चातुर्जातक
नागरैः मरिचाग्निजलाजाजीधान्यसौवर्चलैः समैः वृ
क्षाम्लधातकी कृष्णा बिल्वदाडिमदीप्यकैः त्रिगुणैः ष
ड्गुणसितैः कपित्थाष्टगुणीकृतैः चूर्णोत्तिसारग्रहणीक्ष
यैर्गुल्मगलामयान् कासश्वासाग्निसादार्शः पीनसारो
चकान्जयेत् वाग्भटादतीसारे कपित्थाष्टकं चूर्णं क
र्षोन्मितातुगोक्षीरीचातुर्ज्जातं हि कार्षिकं यवानीधा
न्यकाजाजीग्रंथिज्योषं पलांशकं पलानि दाडिमस्यासौ
सितायाश्चैकनः कृतः गुणैः कपित्थाष्टकं चूर्णोत्तिसार
माष्टकः शमसर्करो द्विगुणशर्करो वा वाग्भटादतीसा
रे दाडिमाष्टकं चूर्णं इति श्रीतोमरवंशावतंसरिपुभूत
भैरवश्रीवीरसिंहदेवविरचिते ग्रंथे वीरसिंहावलोकन्यो
तिः शास्त्रे कर्मविपाकापुर्वे दोक्तप्रयोगो ग्रहण्यधिकारः
अथ ज्योतिः शास्त्राभिप्रायेणारो रोगप्रयोगमाह य
दुक्तं जातके कर्कटस्ये भानौ स्वपुत्रदृष्टे पुमान् पिशुनः
दुर्नामकुष्ठरोगैरभिभूतो निर्दयो विगतलज्जः कर्कस्थि
तस्य शनिदृष्टस्य सूर्यस्य बाधोपशान्तये जपदानादिवि
धिमाह आकृष्योतिमंत्रेण जपः तिलार्कसमिद्धौ हौमः

(२८)

वीरसिंहावलोकनः

गुडौदननैवेद्यं व्याधिता रतम्येनयथोक्तांधेनुंचदद्यात्
तु स्नानंचयथाहश्रीपतिः मनंशिलैलासुरदारुकुंकु
मैरुशीरयष्टीमधुपद्मकान्वितैः सताम्रपुष्पोर्विषमस्थि
तेरबौश्रभावहंस्नानमुदाहृतं बुधैः विद्रुमंचधार्यं अ
थार्शोरोगस्य कर्मविपाकमाह तत्प्रतीकारंचवेतनमा
दाययोध्यापयत्यर्चयति जुहोमीति जपति सार्शो
रोगवान्भवति सकृच्छाति कृच्छ्रां द्रायणानि कृत्वा पुरु
षसूक्तं उघन्नमृचं विवस्वतहृदयं वा अग्निवर्णमित्यादि
सूक्तं व्याधिगुरुलघुभावेन वापेक्षया जपेत् सद्यतं
हिरण्यंचदद्यात् श्रीत्रियायकुटं बिनेकुटुंबपर्याप्तं
धनंदद्यात् एतन्महाधनिविषयं श्रीत्रियायकुलीना
यत्पार्थिनेच विशेषतः असाध्यव्याधिनाग्रस्तो धनंद
द्याद्विशांपते इति ब्रह्मगीतावचनात् इत्यर्शोघ्नप्र
कारः पद्मपुराणे अर्शवान्गोवधो मर्त्यः बौद्धायनः
सौवर्णांगां प्रकुर्वीत पलेनार्द्धेन वा पुनः विंशशाठ्यं न कु
र्वीति विभवे सति सोगवान् हेमभृंगीरौष्यस्वुरीं नानाव
स्त्रैरलंकृतां ग्रहाणामुपरिस्थाप्य धनधान्यानि विन्य
वसेत् होमस्तु पूर्वत्कार्यो गोविंदप्रीतये हितः इदं विष्णुः प्र
भुर्विष्णुः विष्णोः सूक्तमिति क्रमात् समिदाज्यचरुहु
त्वा पूर्णाहुत एव हि ततस्तां शत्रुचिमात्रो गीब्राह्मणं वेद
पारगं श्रुतवृत्तोपसंपन्नं कुलीनं धर्मवादिनं ॥ बृहज्ज्ञानो

पसंपन्नं निरुद्देगकरं नृणां भक्त्यास्वयंसमानीय पूज
 चेत्प्रीतये द्विजं अंगुलीयकवस्त्राद्यैरुपानच्छत्रकैरपि
 मंत्रेणानेन तस्यात्रंदद्याद्रोगी जितात्मवान् गोविंदमन-
 साध्याय नृगवांमध्ये स्थितं शभं वर्हापीडकसंयुक्तं वेणु
 वादनतत्परं गोपीजनैः परिहृतं वन्यपुष्पावतंसकं गो
 विंदगोपीजनवल्लभेशकं सास्तरघ्नत्रिदिवेंद्रवंद्य गोदा
 नतृप्तः कुरुमेदया लोअर्शो विनाशं क्षयितारिवर्ग दानेना
 नेन नितरामर्शः संजायते क्षयं तस्मात्कुर्यात्प्रियत्वेन-
 सुखार्थं ह्येतदर्शसि इत्यर्शोघ्नैः सुवर्णगोदानविधिः
 अथक्रमप्राप्तस्यार्शो रोगनिदानं चिकित्सितमाह रु
 ग्विनिश्चयात् पृथग्दोषैः समस्तैश्च शोणितात्सहजा-
 निच अर्शोसिषट्प्रकाराणि विंद्याद्बुद्धवलित्रये दोषा
 स्त्वग्मांसमेदांसिसंदूष्यविधिधाकृतीन् मांसांकुरा-
 नपानादौ कुर्वत्यर्शोसितान् जगुः कलिकातः तत्रार्श
 सामुपदिशंति चतुःप्रकारमारोग्यमेकमगदैरपरंच श
 स्त्रैः क्षारेण चान्पदनलेन चतुर्थमिष्यमित्तामयैककृति
 नः किलस्फुटाद्याः अर्शोति सारग्रहणी विकाराः प्राये
 ण चान्योन्यनिदानभूताः मंदेन लेसंप्रभवन्ति सर्वे दीप्ते
 तु शांतिं सहसा व्रजंति यहपोरनलो म्याययद ग्निबलवृद्ध
 ये अन्नपानौषधं सर्वतस्तेष्वनित्यमर्शसि वृंदसंग्रहा
 त् वातातिसारवद्विन्नवर्च्चस्यर्शोस्युपाचरेत् उदाव-

(३०)

वीरसिंहावलोकन.

र्त्तविधानेनगादविद्वानिवासकृत् प्रवृत्तबहुलास्त्राणि
पित्तशोणितनाशनैः विड्विबन्धेहिततक्रयवानीभिश्च
संयुतं नप्ररोहन्तिगुदजाः पुनस्तक्रसमाहताः स्रोतः सु
तक्रमुक्तेपुरसः सम्यगुपैतियः तेनपुष्टिर्बलवर्णः प्र
हर्षश्चोपजायते वातश्लेष्मधिकाराणां शतंच विनि
वर्त्तते सगुडां पिप्पलीयुक्तामभयां घृतभाज्जितां तृ
वृद्धं तीयुतां वापि भक्षयेदनुलोमिकां तिलारुष्कर
संयोगं भक्षयेदग्निवर्द्धनं कुष्ठरोगहरं श्रेष्ठमर्शसां
नाशनं परं तिलभल्लातकं पथ्यागुडश्चेति समांसकं दु
र्न्नामश्वासकासघ्नं प्लीहपांडुज्वरापहं मृत्तिसंस्वरणकं
दं पक्काग्नौ पुटपाकवत् अद्यात्सतैललवणं दुर्न्नामवि
निवृत्तये सनागरारुष्करवृद्धदारुकं गुडेन यौमोदकम
त्युदारकं अशेषदुर्न्नामिकरोगदारुकं करोति वृद्धं सह
सैवदारुकं लाक्षाहरिद्रामं जिष्णामधुकं नीलमुत्पलं
अजाक्षीरेण संपीतं रक्तजाशौविनाशनं नवनीतति
लाभ्यासात्केशरनवनीतशर्कराभ्यासात् दधिसार
मधिताभ्यासाद्गुजाः शाम्यन्ति रक्तवहाः रास्नामेरंड-
मूलंचमधुकंदेवदारुचयवचूर्णेन युक्तानियवचूर्णेन सा
धयेत् तेनोपनाहं कुर्वीतस्वेदयेच्च पुनः पुनः तेनाशौसि
समं याति वेदना च निवर्त्तते शिरीषबीजंद्वौ क्षारौ लांग
ली सैंधवं च स्नुहीक्षीरेण पिष्टानि गवां पित्तेन भावये

तु अशोसिलेपयेत्तेन समरात्रं पुनः पुनः लिप्तान्येते
न सर्वाणि विनश्यन्ति न संशयः तृत्तेजोवतीदंतीश्वदं-
ष्टाचित्रकंसटी गवाक्षी विश्वमुस्ताच्छाविडंगानिहरी
तेकी पलोन्मितानि चैतानि भल्लातकपलाष्टकं पलानि
षड्द्वद्वदारुः षोडशैव तु शूरणात् जलद्रोणद्वयेकाथंचतु
र्भागावशेषितं पूतं रसंतु तदं त्वाक्कायेभ्यस्त्रिगुणं गुडं
लेहं पचेद्वितं तावद्वावद्द्वीप्रलेपनं तार्यततः पश्चाच्चू-
र्णानीमानि दापयेत् तृत्तेजोवतीकंदं चित्रकंद्विपला-
शकं एलात्वक्पत्रनागाह्वप्रत्येकं चापि षट्पलं द्वात्रिंश-
त्यलिकंचेहचूर्णं कृत्वा प्रदापयेत् ततो मात्रां प्रयुंजीत-
जीर्णे क्षीररसाशनः पंचगुल्मान् प्रमेहांश्च पांडुरोगंहली-
मकं जयेदशोसिसर्वाणितथा सर्वोदराणि च दीपये-
द्गृह्णीमेष्वयक्ष्माणं चापकर्षति पीनसेच प्रतिश्याये आ-
त्यवाते तथैव च अयं सर्वगदेष्वेव कल्याणो लेह उत्तमः
दुर्नामानि हरत्या शुद्धो वारसहस्रशः भवत्यनेन पुरु-
षः शतवर्ष निरामयः दीर्घायुषश्च जननो वली पलित-
नाशनः रसायनवरश्चैव मेधावर्द्धन उत्तमः गुडश्रीबा-
हुशालो यं दुर्नामारिः प्रकीर्तितः इति बाहुशालो गुडः
पश्चापंच पलान्येकमजाज्या मरिचस्य च पिप्पली पिप्प-
लीमूलचव्यचित्रकनागरैः पलानि चूड्या क्रमशो य-
वक्षारं पलद्वयं भल्लातकपलान्यष्टौ कंदस्तु द्विगुणो मतः

(३२)

वीरसिंहावलोकन.

द्विगुणेन गुडे नैषां वटकानक्षसंमितान् एकैकं भक्षये
त्प्रातस्तक्रमम्लं पिवेदनु वह्निं संदीपयत्याशु ग्रहणी
पांडुरोगजित् कांकायेनेन शिष्येभ्यः शस्त्रक्षाराग्नि-
भिर्विना कथितो वटकोत्प्रेषगुदजानां विनाशनः इ-
ति कांकायनो मोदकः त्रिफलादशमूलानि निःकुंभानां
पलं पलं वारिद्रोणे सृतं पादशेषे गुडतुलायुतं आज्य
भांडस्थितं मासंदं त्यरिष्टो निषेधितः इति दं त्यरिष्टः
गुदजकुम्भ्युदावर्त्तग्रहणीपांडुरोगहा भल्लातकानि
फलादं त्रितीचित्रकमेव च एतानि समभागानि सैंधवं-
द्विगुणं भवेत् कपालाग्नौ भवेत्पक्वं मृदुना गोमयाग्नि-
ना एतत्कल्याणलवणं श्रेष्ठमशौधिकारिणं इति क-
ल्याणलवणं अथाहसुश्रुतान्चार्यः यथा सर्वाणिकु-
ष्ठानि हतः खदिरवीजकौ तथैवाशीसि सर्वाणि वृक्ष-
कारुष्करो हतः हरिद्राया प्रयोगेन प्रमेहाइव षोडश-
क्षाराग्निभ्यां निवर्तेत तथा दृश्या गुदोद्भवाः घृतानि
दीपनीयानि लेहायस्कृतयः सुराः आसवाश्च प्रयोक्त-
व्या वीक्ष्य दोषसमुद्भितिं वेगावरोधः स्त्रीपृष्ठयाना-
न्युत्कटकासनं यथासंदोषलं चान्नमर्शसी परिव-
र्जयेत् इति श्रीतोमरवंशावतंसरिपुभूतभैरवश्री
वीरसिंहदेवविरचिते ग्रंथे वीरसिंहावलोकनज्योतिः
शास्त्रकर्मविपाकायुर्वेदोक्तप्रयोगो शौधिकारः ॥

अथानुक्रमप्राप्तमजीर्णमंदाग्निप्रयोगं ज्योतिःशास्त्रा
भिप्रायेण दर्शयति यदुक्तं जातके अतिपरिभूतः कृ
पणः सहजयुतो मानवो भवति जीवे मंदाग्निः स्त्रीवियु
तो दुश्चिक्वे पापकर्माच्च अन्यच्च अल्पो दराग्निपुंस्त्वः
परिभूतो दुर्बलो लसः षष्ठे स्त्रीवियुतो रिपुहंता जीवेषु
रुषोतिविरज्यातः तज्जनिता र्जाणमंदाग्निस्तत्प्रशांत्य
र्थात्प्रीयते यथोक्तं जपहोमादिकं कुर्यात् बृहस्पते अ
तिथिदिति मंत्रेण जपः तिलाज्याश्च त्समिद्धिर्होमः पी
तवासोदानं स्नानं च मालतीकुसुमशुभ्रसर्षपैः पल्लवै
श्च मदयंति कोद्भवैः मिश्रमं बुभुक्षेन च स्फुटं वै कृतं गु
रुकृतं निकृतंति पुष्परगं मौक्तिकं वाधारयेत् दध्योदनं
नैवेद्यं निवेद्यं अथाजीर्णमंदाग्निजनितरोगे कर्मविपा
कं तत्प्रतीकारं च अन्नहस्तत्विजीर्णवान् भवति अ
स्य प्रायश्चित्तं उपवासत्रयं च योऽवस्थानुसारेण कुर्या
त् अग्निरस्मीत्यनेन मंत्रेण अष्टोत्तरसहस्रं जपेत्
च रुघताभ्यां च जुहुयात् यदुक्तमृग्विधाने यस्य भुक्तं
न जीर्येत न तिष्ठेच्छाकथं च न तस्यान्नस्यानुरो धत्वा
द्ग्निरस्मीत्यन्नं जपेत् अथवा वार्धुर्षिकस्याव्रतस्य
शूद्रस्य संबन्ध्यन्नं भुक्त्वा जीर्णार्तिः शूलव्याधि रोगवान्
भवति शूद्रस्यैव तु भुक्त्वा न्नमव्रतस्य द्विजस्य च शूल
व्याधिर्भवेन्नित्यमजीर्णमियपीडितः तत्रोपवासत्रयं कु

(३४)

वीरसिंहावलोकनः

र्यात् शरद्वरजतपलत्रयसंमिश्रमन्त्रं श्रोत्रियायकुटुं
बिनेदद्यात् प्रकारांतरेणापि गोमांसस्वादकोसंदज्व
राग्निर्भवति अग्निसूक्तं जपेन्नित्यं श्रीसूक्तं च विचक्ष
णः इति वृद्धपराशरवचनात् प्रकारांतरमपि यः पुनः
कारणमंतरेण गरंदत्वा प्रमादयति समंदाग्निर्मृतकल्पो
जायते अतोरुद्रसूक्तेन च रुघताभ्यामष्टोत्तरायुतं जुहु
यात् तमग्निवर्णमित्यष्टोत्तरशतं जपेत् रोगमुक्तो भवे
न्नरः इति वचनात् चत्वारिंशद्ब्राह्मणान् भोजयेत् प्र
कारांतरमपि यथाह बौद्धायनः अग्नेर्मर्दिभवेत्तस्य य
स्त्रेताग्निविनाशकः वक्ष्यामि तत्प्रतीकारं यथोक्तं ब्रह्म
णापुरा पलाद्धेनतदर्धेनतदर्धेनाथवापुनः राजतं कार
येत्सम्यक् अग्नेर्वाहनमुत्तमं सौवर्णस्थिरवुराः कार्याः
श्वेतवस्त्रेण वेष्टयेत् श्वेतमाल्यैः श्वेतगंधैर्धूपं दद्यान्म
धूत्कटं तंदुलोपरि संस्थाप्य पुनः संपूजयेत्सुधीः तंदुला
नापरीमाणं द्रोणद्वयमुदाहृतं अग्न्यां दिशि होमश्च
समिदाज्यतिलैरपि वषड्विष्णावे इति मंत्रेण समिद्धो
मः प्रशस्यते अग्नेन येत्याज्यहोमोऽप्यग्निनाग्निस्तिला
क्षतैः मंत्राध्यायोक्तमार्गेण वह्निसंस्थापनं स्मृतं अग्नेः
प्रागुत्तरे देशे शरभं पात्रं च विन्यसेत् प्रणीतामोक्षपर्यंतं
कृत्वा स्नानं विधीयते आपो हि ष्टेति प्रत्यूचं हिरण्येति प्रा
चंतथा पवमानानुवाक्येन माज्जयेद्गोगिणं कुशैः श

नोवातानुवाक्येनशांतिर्वापिप्रकल्पयेत् तस्मैहुत-
 चतेरोगीप्राङ्मुखायउदङ्मुखः पूजितायचशांतायद्
 द्यादन्नंसदक्षिणं देवानांयौमुखं हव्यवाहनः सर्वपूजि-
 तः तस्यत्वंवाहनः पूज्यः देवैः सैद्रेर्महर्षिभिः अग्निमाद्यं
 पूर्वकर्मविपाकोऽस्यनुयन्मम तत्सर्वनाशयक्षिप्रंजठरा-
 ग्निप्रवर्द्धय दानमंत्रः एवंविप्राययोदद्यादग्नेर्वाहन-
 मुत्तमं वडवानलवान्मर्त्यो जीवेद्वर्षशतंपुनः ततःस्वर्गं
 धुभिर्विप्रैः स्नात्वाभुंजीतमानवः इत्यग्निमाद्यहरमे-
 षदानविधिः अथक्रमप्राप्तस्याजीर्णरोगस्य सनि-
 दानंचिकित्सितमाह रुचिनिश्चयात् मंदस्तीक्ष्णो
 थविषमः समश्चेतिचतुर्विधः कफपित्तानिलाधिक्यां
 तत्साम्याज्जाठरोनिलः विषमोवातजात्रोगांस्तीक्ष्णः
 पित्तनिमित्तजान् करोत्यग्निस्तथामंदोविकारान्कफ-
 संभवान् समासमाग्नेरशितामात्रासम्यग्विपच्यते
 स्वल्पोपि नैवमंदाग्ने विषमाग्नेस्तुदेहिनः कदाचित्
 च्यतेसम्यक्कदाचिन्नविपच्यते मात्रातिमात्राप्यशिता
 मुखंयस्यविपच्यते तीक्ष्णाग्निरितितंविंद्यात्समाग्निः
 श्रेष्ठ उच्यते कफेक्षीणेयदापित्तंस्वस्थानेमारुतानुगं
 तीव्रंप्रवृद्धयेदग्नितदातंभस्मकंवदेत् आमंविदग्धं
 विष्टब्धंकफपित्तनिलैस्त्रिभिः अजीर्णैकेरिदिच्छंति
 चतुर्थरसशेषतः अजीर्णंपंचमंकेचिन्निर्दोषंदिनपाकि

(३६)

वीरसिंहावलोकन-

च वदंतिषष्टं चाजीर्णं प्राकृतं प्रतिवासरं अत्यंबुपाना
द्विषमाशनाच्च संधारणात्त्वमधिपर्ययाच्च कालेपिसा
त्स्थं लघुचापिभुक्तमन्नं नपाकं भजते नरस्य ईर्ष्याभ
यक्रोधपरिक्षितेन क्षुब्धे निक्षुब्धे न्यमिपीडितेन प्रहर्ष
युक्तेन च सेव्यमानमन्नं नपाकं लभते नरस्य शूचीभि
रिव गात्राणितुदन्मंतिष्ठते निलः यस्याजीर्णेन सावेद्यै
र्विशूचीति निगद्यते यत्र स्थमामं विरुजेत्तमेव देशं वि
शेषेण विकारजातैः दोषेण येनावततं शरीरं तल्लक्षणे
रामसमुद्भवैश्च यः श्यावदंतोष्ठनखोल्यसंज्ञः छर्द्यर्दि
तोभ्यंतरजातनेत्रः क्षामस्वरः सर्वविमुक्तसंधिः याथा
न्नरोसोपुनरागमाय वृंदसंग्रहात् ससमस्थरक्षणं का
र्यं विषमेवातनिग्रहः तीक्ष्णेपित्तप्रतीकारो मंदे श्लेष्म
विशोधनं वचालवणातोयेन वांतिरामे प्रशस्यते धा
न्यनागरसिद्धं वातोयंदद्याद्विचक्षणं आममामप्रश
मनं शूलघ्नं वास्तिशोधनं विष्टब्धेस्वेदनं कार्यं पेयं वा
लवणोदकं रसशेषे दिवा स्वप्नो लंघनं वमनं तथा व्याया
मघ्नमदाध्ववाहनरथत्क्रांतानतीसारिणः शूलस्वा
सवतस्तृषापारिगतान् हिक्कामरुत्पीडितान् क्षीणान्
क्षीणकफान् शिशून् मदहतान् चृद्वात्रसाजीर्णनोरात्रौ
जागरितान् नरान् निरशनान् कामं दिवा स्वापयेत् पथ्या
पिप्पलिसंयुक्तं चूर्णं सौवर्चलं भवेत् मधुनोष्णोदकेना

थमत्वादोषगतिंभिषक् चतुर्विधमजीर्णेतुमंदानल
मथारुचिं आध्मानवातगुल्मं च शूलं चाशुनियच्छति
आरोग्यवित्तमणेः मातुलुंगीजटाव्योषनिशाबीजं-
करंजकंकांजिकेनाजनाद्धन्याद्विसूचीमतिदारुणादा
मोदरमतात् वराव्योषाग्निबिल्वोग्राविषाद्यैः सगुडैर्व
टी॥ त्रिगुंजाजीर्णशूलार्तिवातश्लेष्मगदापहा हिंगुभा-
गोभवेदेकोवचाद्विगुणिताभवेत् पिप्पलीत्रिगुणाचात्र
शृंगवेरंचतुर्गुणं यवापंचगुणाश्लेषाषड्गुणाचहरीतकी
चित्रकंसप्तगुणितंकुष्ठं चाष्टगुणं भवेत् एतद्वातहरंचू
र्णपीतमात्रं प्रशान्तयेत् पिबेद्दध्नामस्तुनावासुरयाको
ष्ठावारिणा सोदावत्तमजीर्णचिप्लीहानमुदरंतथा अं
गानियस्य शीर्यंति विषं वायेन भक्षितं अशोहरंदीप
नंच शूलघ्नं गुल्मनाशनं कासंश्वासं निहंत्याभुतथैवक्ष
यनाशनं चूर्णमग्निमुखं नाम नक्तित्प्रतिहन्यते इ
ति अग्निमुखंचूर्णं त्रिकटुकमजमोदासैधवं जीरकेद्दे
समधरणधृतानामष्टमो हिंगुभागः प्रथमकवलभुक्तं
सर्पिषा चूर्णमेतज्जनयति जठराग्निं वातरोगान्निहंति
हिंगूग्राम्लषडूषणं त्रिलवणद्विक्षारपाठासटीपथ्यादा
डिमजीरधान्यहपुषावृक्षाम्लरुग्दीप्यकं लुंगाद्रापुत
मन्नकोष्ठाजलमुकगुल्माग्निमांघारुचिप्लीहाशौगल
गंडहृद्गुहणिकानाहास्थसर्वोर्त्तिजित् योगरत्नावलीतः

(२३८)

वीरसिंहावलोकन.

विजया पिप्यलीसुंठीत्रिसमंपरिकीर्तितं अग्निसंदी
पनंनृणांत्रिदोषाभयनाशनं उद्गारशुद्धिरुत्साहोवेगो
त्सर्गोयथोचितः लघुताक्षुत्तिपासेदजीर्णाहारस्थल
क्षणं इतिश्रीतोमरवंशावतंसरिपुभूतभैरवश्रीवीर
सिंहदेवविरचितेग्रंथेवीरसिंहावलोकैज्योतिःशास्त्र
कर्मविपाकायुर्वेदोक्तोअजीर्णाधिकारः अथा क्रमा
गतंकुमिरोगोत्पत्तिंप्रतीकारंज्योतिःशास्त्राभिप्रायेण
आचष्टेयथोक्तंजातके संसारहितोविकलोव्याधिवि
बंधकृमिक्षपितदेहः निधनस्थेरजनीकरेस्वल्पायुर्भ
वति सक्षीणे वचनांतरमपिजातके शत्रुगृहेकदशा
यानयनविनाशोभवेच्चकुड्मत्वं ज्वालागर्दभरोगैः भवं
तिक्रमयः पराभूतिः अष्टमस्थानस्थितचंद्रजनितकृ
मिरोगप्रतीकारायप्रागुक्तंविधानंचंद्रप्रीतयेविधिवद्दि
दध्यात् प्रागुक्तंसूर्यवाधोपशांतयेयदुक्तंतद्विदध्या
त् अथकृमिरोगकर्मविपाकंतत्प्रतीकारंचाह कुज
रधेन्वश्वघातीचकृमिकुक्षिर्भवेन्नरः सनीलवृषभा
न्दद्यात्ब्राह्मणेभ्यश्चभोजनं मृतेभर्तुरियानारीनील
वस्त्रंप्रधारयेत्सामृतानरकंयातिकृमिकुक्षिस्ततःपर
मितिवचनात्ततः परमितिजन्मांतरमित्यर्थ इति
कृमिकुक्षिहरोवृषभदानविधिः अथकृमिरोगस्थस
निदानंचिकित्सितमाह रुग्णिनिश्चयात् कृमयस्तुद्धि

धाप्रोक्तावात्द्याभ्यन्तरभेदतः वह्निर्मलकफासृग्विड्ज
 न्मभेदाच्चतुर्विधाः नामंतोविंशतिविधावात्द्यास्तत्रमलौ
 द्रवाः तिलप्रसाणसंस्थानावर्णाः केशांबराश्रयाः बहुपा
 दाश्वसूक्ष्माश्वयूकालिक्षाश्वनामतः द्विधातेकोवपिड
 काकंडूगंडान्प्रकुर्वते अजीर्णभोजीमधुरास्तनित्यद्रव
 प्रियः पिष्टगुडोपभोक्ता व्यायामवज्जीविदिवाशयीचवि
 रुद्धभुक् संलभनेकृमींश्च माषपिष्टान्नलवणगुडशा-
 कैः पुरीषजाः मांसमाषगुडक्षीरदधिसुक्तैः कफोद्भवाः
 विरुद्धाजीर्णशाकाद्यैः शोणितोत्थाभयंति हि ज्वरोवि
 वर्णताभूलं हृद्रोगः श्वसनंश्चमः भक्तद्वेषोतिसारश्च
 संजातकृमिलक्षणं वृंदसंग्रहात् मुस्ताखुक्काफिल-
 दारुशिग्रुक्काथः सकृष्णाकृमिशत्रुकल्पः मार्गद्वयेना
 पिबिरप्रवृत्तान्कृमीन्निहंतिकृमिजांश्चरोगान् पारसी
 कायवानीपीतापर्युषितवारिणाप्रातः गुडपूर्वाकृमिजा
 तंकोष्ठगतं पातयत्याशु पलाशवीजस्वरसंपिबेद्वाक्षौ
 द्रसंयुतं लीढाक्षौद्रेणविडंगं चूर्णकृमिनिवारणं दाडि
 मीत्वक्कृतः काथस्तिलतैलेन संयुतः दिनात्पातयत्येषको
 ष्टतः कृमिजालकं ककुभकुसुमं विडंगलांगलिं भक्ष्यात्
 कंतथोशीरं श्रीवेष्टं सज्जरसंचंदनमथचाष्टमंदघात्
 एषः सुगंधो धूपो मशकानां विनाशकः श्रेष्ठशय्यासम
 प्यानां शिरसि च गात्रेषु यूकानां भंडीपिष्टारनालेन गो

(४०)

वीरसिंहावलोकन.

मूत्रेणातिभुक्तकः कुण्ठाकटुतैलेनयोगोयूकापहा
स्त्वय इतिश्रीतौमरवंशावतंसरिपुभूतभैरवश्री
वीरसिंहदेवविरचितेग्रंथेवीरसिंहावलोकनेज्योतिशास्त्र
कर्मविपाकायुर्वेदोक्तप्रयोगकृमिविकाराधिकारः अथ
पांडुरोगस्थजातकाभिप्रायेणहेतुमाह तत्प्रतीकारं च
ब्राम्हेमंडलयुक्तोनृशंश कर्मात्थनेकदुःखः स्यात् अ
ष्टमराशौरविजेक्षयादिव्याधिभिस्तप्तः अत्र आदिशब्दे
नपांडुरोगोपिगृह्यते तदुपद्रवत्वात् अन्यच्च सिंहांसे
वर्तमानेचंद्रेपिपांडुरोगोद्भवोजायते तदुक्तं पांडुस्ती-
क्ष्णोल्पपुत्रइतिवचनात् अष्टमांशस्थितशनिजनित
पांडुरोगप्रतीकारायशनिप्रीतयेपूर्वोक्तमेवसकलजप-
होमादिकंविधानंकुर्यात् तथाच सिंहांशवर्तमानचंद्र
जनितपांडुरोगप्रतीकारायचंद्रप्रीतयेयथोक्तंविधिवहि
धानंकुर्यात्तेनोपशांतिर्भवति इतिपांडुरोगप्रतीकार
विधिः अथपांडुरोगस्थकर्मविपाकमाचष्टेतदुपशम
प्रकारं च देवब्राह्मणद्रव्यापहारीपांडुरोगवान्भवतिस
कृच्छ्रातिकृच्छ्रचंद्रायणानिकुर्यात् कूर्ष्मांडहोमंचकु-
र्यात्हिरण्यंदद्यात् अपरंचशौनकोक्तं अंत्यजागम
नेमर्त्यः पांडुरोगीप्रजायते वक्ष्यामितत्प्रतीकारंदानहो
मादिकर्मणां फलेनैकेनकुर्वीतरजतेनवसुंधरा तदर्थं
नाथवाकुर्याद्विज्ञशाठ्यंनकारयेत् सपर्वतवनांकृत्वास

मुद्रपरिवेष्टितां नवरत्नानिनिक्षिप्यश्वेतवस्त्रेणवेष्ट
येत् कांस्यपात्रेविनिःक्षिप्यपलाष्टकविनिर्मितं देवी
मावाहयेत्तत्रभूतधार्त्रीहरिप्रियां एत्योहिवस्त्रधेदेवित्
पेस्मिन्सम्यगाविश सहितांपर्वतैर्दक्षैःसुमनोभिर्मनो
हरेः एवमाकाट्यातां देवांगंधमाल्यैःसमर्चयेत् उपचारैः
षोडशभिराचार्यः सर्वशास्त्रवित् होमंचापिप्रकुर्वीतस
मिदाज्यतिलैःसह भूमिर्भूमीतिमंत्रेणसमिद्धोमंप्रकल्प
येत् मंत्रःप्रकीर्तितश्चाग्नीतिलाज्याहुतिभिर्हुनेत् अ
नेनतुततश्चात्रकुंभंवस्त्रेणवेष्टितं स्थापयेदव्रणं शुभ्र
मश्वत्थानादिमृत्तिका प्रक्षिपेच्चततःशुद्धंवारिणापरि
पूरयेत् पावमान्यादिभिर्मन्त्रैरभिषेकंचकारयेत् शन्नो
देव्यनुवाक्येनशांतिंचापिप्रकल्पयेत् अभिषिक्तस्थ-
चांगानिवस्त्रेणपरिमार्ज्जयेत् अक्षीभ्यामनुवाक्येन
यथालिंगंसदर्भकं आचार्यायतुतांपृथ्वींदद्याद्रोगीस
माहितः मंत्रेणानेनविधिवत्प्राङ्मुरवायत्युदङ्मुरवः धा
त्रीधरित्रीभूतानां वराहेणोद्धृतापुरा रत्नगर्भासमुद्गै-
कवसनासर्वशोभना दानेनानेनसुप्रीतापांडुरोगव्य
पोहतु दानमंत्रः अनेनविधिनादद्यात्पृथ्वीदानंप्रय
त्नतः तत्रजातंतुर्वैरुत्यमर्त्यजागमनेनतु तत्सर्वनाश
मायातुपांडुरोगादिकंमहत् शांत्यर्थंब्राह्मणैःसार्द्धकु
र्यात्पुण्याहवाचनं इतिपांडुरोगहरः पृथ्वीदानविधिः

(४२)

वीरसिंहावलोकन-

अथकामलारोगोज्योतिःशारुत्राभिप्रायेणाभिव्यज्य
ते यदुक्तंजातके दुःखानिचशिरोरोगंकामलावात-
विघ्नमः शरीरेकेशमाप्नोतिशशांकेशकर्मध्यगे श
क्रदशांतःपतितचंद्रजन्तकामलारोगोपशांतयेप्रागु
क्तं चंद्रजपहोमपूजादानस्नानविधानंविदध्यात्
अथकामलारोगस्यप्रतीकारंकर्मविपाकाभिप्रायेणा
ह यथाहवृद्धगोतमः कामलीभक्तचौरंस्यादृक्ष्यामि
तस्यनिष्कृतिं कुर्याच्चपक्षिराजंतुविष्णोर्वाहनमुत्तमं
सर्वर्णेनातिशब्देनपक्षयोर्मौक्तिकद्वयं नाशिकायां
तथावज्जमुत्तरीयंचराजतं एवंकृत्वागरुत्संतंघृतद्रो-
णोपरिन्यसेत् स्वेतवस्त्रेणसंवेष्ट्यस्वेतमाल्यैःसम-
ञ्चयेत् सर्वशारुत्रार्थतत्त्वज्ञोवैष्णवोधर्मतत्परः ब्रा-
ह्मणस्त्वर्चितोभक्त्यायजमानेनशक्तितः उपचारैः
षोडशभिःद्विजमभ्यर्चयेत्तदा आग्नेय्यादिशिहोमश्च
कर्त्तव्यंस्थंडिलेषुमे समिदाज्यतिलैस्तत्रपालाशस-
मिधोपिच मंत्रोगरुडगायत्रीमदिदाज्येनकीर्तितात्
तिलहोमोव्याहृतिभिः कार्यंस्विष्टकृतंजपेत् पक्षि-
राजायविद्महेस्वर्णपक्षायधीमहितन्नोगरुडःप्रचो-
दयात् इतिगरुडंगायत्री स्थापयेद्व्रणंकुंभंसित
वस्त्रेणवेष्टितं क्षिपेत्तत्रचरत्त्वानिमृत्तिकापंचरोच-
नं अश्वस्थानाद्भजस्थानाद्दल्मीकात्संगमाद्धृदात्

वीरसिंहावलोकन-

(४३)

पंचत्वकमलुबान्कृत्वापूरयेत्तीर्थवारिणा तेनाभिषे
कंकुर्वीतिआपोहिष्ठादिभिः क्रमात् हिरण्यवर्णमित्यु
क्तपठमानेनवैवहि ततःस्नात्वासुचैरोगीविष्णोर्वा
हूनमुत्तमं सदक्षिणमुदायुक्तः प्राङ्मुखायनिवेदयेत् मं
त्रेणानेनविधिवदाचार्याप्युदङ्मुखः श्रीकृष्णपरमा
नंदजगतःपरिपालक पूर्वजन्मनियत्यापंभक्तचौर्यम
याकृतं तेनावासंहिवैरूप्यंयन्मयात्यतिदुःसहं काम
लोत्थमिदं देवतववाहनदानतः विनाशयाश्रमेकृष्णज
गतांपालकोत्थासि दानमंत्रः एवंगरुडदानंचकृत्वाम-
र्त्यःस्मरवीभवेत् आचार्यभोजयित्वाच प्राणिपत्यविसर्ज्य
येत् इतिकामलाहरणगरुडदानविधिः अथक्र-
मप्राप्तस्यपांडुरोगकामलाहलीमकादीनांनिदानंविदि-
क्षितमाह रुग्निनिश्चयात् पांडुरोगाः स्मृताः पंचवा-
तपित्तकफैरुण्यः चतुर्थःसंनिपातेनपंचमोभक्षणान्मृदः
अवायमम्ललवणा निमद्यंमृदंदिवास्वप्नमतीव
तीक्ष्णंनिषेव्यमानस्यविदूष्यरक्तंकुर्वीतिदोषास्त्वन्निपा-
दुभावं त्वकूस्फोटनिष्ठीवनगात्रसादमृद्भक्षणंप्रेक्षण
कूटशोथाः विष्मूत्रपीतत्वमथाविपाकोभविष्यतस्त-
स्यपुरस्सराणि पांडुदंतनखोयस्तुपांडुनेत्रश्रयोभवे-
त् पांडुसंघातदर्शीचिपांडुरोगीविनश्यति अंतेषुशून-
परिहीनमध्यंस्नानंतथांतेषुचमध्यशूनं गुदेपिशेक

(४४)

वीरसिंहावलोकनः

स्थथमुष्कायोश्चशून्यप्रताम्यंतमसंज्ञकल्यं धिवर्जये
त्पांडुकिनंयं शोथीतिथातिसारज्वरपीडितंच वृंदसंग्र-
हात् फलत्रिकामृतावासातिक्ताभूनिंबनिंबजः काथः
क्षौद्रयुतोहन्यात्पांडुरोगसकामलं पुनर्नवानिंबपटोल
सुगीतिक्तामृतादार्यभयाकषायः सर्वंगशोफोदर-
काशमूलश्वासान्वितं पांडुगदंनिहंति मंडूरलोहाग्नि
विडंगपथ्याच्योषांशकः सर्वसमानतः स्यात् मूत्रान्वि
तोयमधुनावलेहः पांडुमयंहृत्यचिरेणघोरं लोहपात्र
स्थितंक्षीरं सप्ताहंपथ्यभोजनः॥ — पिवेत्पांडुमयीशोषीग्रहणी-
दोषपीडितः सप्तरात्रिंशंमूत्रभाषितंचाप्ययोरजः पां
दुरोगोपशांत्यर्थंपयसाप्रपिवेन्नरः त्रिफलायागुडूच्या
वादाच्यानिंबस्यवारसः प्रातर्मधुयुतंचैवकामलार्तःपि
वेन्नरः त्रिफलाद्वेहरिद्वेचकदुरोहिण्ययोरजः चूर्णितंम-
धुसर्पिभ्यांलेहयेत्कामलापहं धात्रीलोहरजोव्योषनि
शाक्षौद्राज्यशर्कराः लेहोनिवारयत्याशक्कामलामुद्ग-
तामपि अंजनंकामलान्निनांद्रोणपुष्पीरसंशुभं नि
शागैरिकधात्रीणांचूर्णंवासंप्रकल्पयेत् नस्थंकर्कोट
मूलस्यदेयंवाजालिनीफलं दग्ध्वाक्षकाष्टैर्मलमाय
संतुगोमूत्रनिर्वापितसप्तवारं विचूर्ण्यलीढंमधुनाचिरे
णकुभाक्षयंपांडुगदंनिहन्यात् मंडूरस्यचशुद्धस्यनु
लार्द्धंपरिकीर्तितं तद्वल्लोहस्यपत्राणितिलोत्सेधप्रमाण

तः पुराणगुडपंचाशत्कोलप्रस्थत्रयंतथा त्रिकुंभचित्र
काभ्यांचपलेद्देहेसुचूर्णितैः पिप्पलीनांविडंगानांकुड
वंचपृथक्पृथक् त्रींश्चापित्रिफलाप्रस्थान्जलद्रोणे
समावयेत् अर्द्धमासस्थितोधान्येऐयोरिष्टप्रमाणतः
दोषानुभयतःप्राप्यपांडुरोगंनियच्छति कृमीनशोसिकु
ष्ठं चकासश्वासकफामयान् एकोरिष्टस्तुमोदूरःसर्व
पांडुमयापहः त्र्युषणंत्रिफलामुस्तंविडंगंचव्यचित्रकौ
दार्वात्विडग्नाक्षिकौधातु ग्रंथिकंदेवदारुच ऐषांद्विफ-
लिकान्भागान्चूर्णं कृत्वापृथक्पृथक् मंडूरंद्विगुणं
चूर्णंशुद्धमंजनसंनिभं मूत्रेचाष्टगुणेपत्कातस्मिस्तु
प्राक्षिपेत्ततः उदुंबरस्मान्कुर्यात्तवटकस्तान्थथाग्निना
उपयुंजीत तन्नेणसामेजीर्णेचभोजने मंडूरवटकाह्ये
तेप्राणदाःपांडुरोगिणां कुष्ठानिजठरंशोथमूस्तंभ
कफामयान् अशोसिकामलान्मेहान्यक्ष्माणानाशयं-
त्यपि धवगोधूमशालीनारसैर्जंगिलजैःशुभैः सुद्धा
ढकीमसूराद्यैःप्राग्भोजनमिष्यते इतिश्रीतोमरवं
शावतंसरिपुभूतभैरवश्रीवीरसिंहदेववि रचितेवी-
रसिंहावलोकैज्योतिशास्त्रकर्मविपाकायुर्वेदोक्तप्र-
करणेपांडुरोगकामलाहलीमककुंभकामलादिरोगप्र-
योगाधिकारः अथक्रमप्राप्तस्वरक्तपित्तस्थज्योतिः
शास्त्राभिप्रायेणप्रकारमाह चंद्रक्षेत्रेयदाभौमोजाय

(४६)

वीरसिंहावलोकन.

तेमनुजस्तदा रक्तपित्तेन दीनांगो नानाव्याधिसमाकु-
लः अपरं च रक्तपित्तज्वरं दाहमग्निचौरैरुपद्रुतं ल-
भते नात्र संदेहश्चंद्रमध्ये यदा कुजः चंद्रसंयोगिकुजज-
नितबाधोपशातयेत तत्प्रीतयेजपहोमदानादिकविधिमाह
अग्निर्मूर्द्धेति मंत्रेण जपः तिलाज्यरवादिरसमिद्धिर्होमः
रक्तवृषभदानं स्नानं च यथाह श्रीपतिः बिल्वचंदन-
बलारुणपुष्पोर्हि गूलूफलनीवकुलैश्च स्नानमद्विरिहमां-
सियुताभिर्भौमदोषविनिवारणमाहुः विद्रुमं च परिद-
द्यात् हविष्यं नैवेद्यं अथ कर्मविपाकाभिप्रायेण रक्त-
पित्तप्रतीकारमाह यः पूर्वजन्मनि वैद्यशास्त्रमदात्तु-
क्तौषधमव्यथारुत्वा प्रयोजयति स शोणितपित्तव्याधिमा-
नू भवति सोऽग्निदूतं वृणीमह इत्यादि च रुघृताभ्यामष्टौ-
चरायुतमग्नौ जुहुयात् रक्तपित्तापनुत्तये इति गरुडपुरा-
णाभिधानात् अथ क्रमप्राप्तस्य रक्तपित्तस्य सनिदा-
नं चिकित्सितमाह रुग्णविनिश्चयात् घर्मव्याध्याम-
शोकाध्वज्यवाद्यैरतिसेवितैः तीक्ष्णोष्णक्षारलवणैर-
म्लैः कटुभिरेव च पित्तं विदग्धं स्वगुणैर्विदहत्या शुशो-
णितं ततः प्रवर्तते रक्तमूर्द्धचाधो द्विधापि वा ऊर्ध्वकर्णा-
क्षिनाशास्यैर्भेद्रयोनिगुदैरधः कुपितं रोमकूपैश्च समस्तै-
स्तत्प्रवर्तते सदनं शीतकामित्वं कंठधूमायनं वमिः लो-
हगंधिश्च निश्वासो भवंत्यस्मिन् भविष्यति एकमार्गे बल

वतोनातिवेगं न बोद्धितं रक्तपित्तं सुरवेकाले साध्यं स्या
 न्निरुपद्रवं एकदोषानुगं साध्यं द्विदोषं याप्यमुच्यते वि
 दोषजमसाध्यं स्यात् मंदाग्नेरतिवेगवत् दोर्बल्यं श्वास-
 कासज्वरवमथुमदापांडुतादाहं मूर्च्छाभुक्ते घोरो विदाह
 स्त्वधृतिरपि सदा हृद्यतुल्या च पीडा तृष्णा कोष्ठस्य भेदः
 वीरसिच तपनं पूतिनिष्ठीवनत्वं भक्तद्वेषाविपाकौ विकृति
 रपि भवेद् रक्तपित्तोपसर्गाः मांसप्रक्षालनाभं कृथितमिव
 च यत्कर्म मांभोनिभं वामेदः पूवास्त्रकल्पं यकृदिव यदि-
 वापक्वजंबूफलाभं यत्कृष्णं यच्च नीलं भृशमतिकुण्ठं
 यत्र चोक्ता विकारास्तद्वर्ज्यं रक्तपित्तं सुरपतिधनुषाय च
 तुल्यं विभाति यथा हसुश्चुताचार्यः नादौ संग्राह्यमुद्रि-
 क्तं यदसृग्वलिनंततः तत्पांडुग्रहणीकुष्ठप्लीहगुल्मज्व
 रावहं अधः प्रवृत्तं वमनैरुद्धं भागं विरेचनैः जपेदन्य
 तरद्वापिक्षीणस्य शमनैरसृक् अतिप्रवृत्तदोषस्य पूर्वं
 लोहितपित्तिनः अक्षीणवलमांसाग्नेः कर्तव्यमपतर्पणं
 लंघितस्य ततो युक्त्या लघ्वन्नमवचारयेत् पाचनं तर्पणं
 लेहान् सर्प्यां विविधा निच द्राक्षामधुककाश्मर्यसिता
 युक्तं विरेचनं यष्टीमधुकयुक्तं च सक्षौद्रं वमनं हितं पचां
 सिशीतानिरसाश्च जांगलाः सती नयूषाश्च सशालिष-
 ठिकाः पटोलसेलहंसनिषन्नयूथिका वटानि मुक्तांकुर
 सिंदुवारजं हितं च शाकं घृतसंस्कृतं यदा तथैव धात्रीफ

(४८)

वीरसिंहावलोकन-

लदाडिमान्वितं रसाश्रपारावतशंखकूर्मजास्तथाथ
वाग्वोभिहिताघृतोत्तराः वृंदसंग्रहान् आदरूष
कमृद्दीकापथ्याक्ताथः सशर्करः मधुमिश्रः श्वास-
कासरक्तपित्तनिवारणः नीलोत्पलंशर्करान्नपदकंप
यकेशरं तंदुलोदकसंयुक्तं प्रशस्तरक्तपित्तिनां वृषस्य
स्वरसंकृत्वा द्वयैरेभिश्चयोजयेत् प्रियंगुमृद्विकारो
ध्रमंजनं वा विचूर्णयेत् तच्चूर्णं योजयेत्तत्र रसक्षौद्रं स
मन्वितं नाशिकामुखपायुष्यांयोनेर्महाच्चयोषितां प्र
श्रवद्रक्तपित्तास्त्रस्थापयेदेषयोगराट् यद्यशस्त्रक्षतं
रक्तं न तिष्ठेद्द्विघृतं पुनः तदप्यनेन योगेन तिष्ठत्या-
श्वचूर्णितं घ्राणस्रुते सृजिप्रोक्तं योषित्क्षीरेण ना
वनं नस्यंदाडिमपुष्पोत्तरसोदूर्वारसोथवा रसोदाडि
मपुष्पस्य दूर्वारससमन्वितः अलक्तकरसोपेतः पथ्या
रससमन्वितः योजतो नस्यतः क्षिप्रं त्रिदोषमपि देहि
नां नासारक्तं प्रवृत्तं तु हृन्त्यादितिकिमद्भुतं वासायां
विद्यमानाया माशयां जीवितस्य च रक्तपित्तीक्ष्णयी-
कासी किमर्थमवसीदति पक्वोदुवरकाश्मर्यपथ्या
खर्जूरगोस्तनी मधुना घ्नंति संलीढा रक्तपित्तं पृथक् कृ
थक् दूर्वासोत्पलं किंजल्कं मंजिष्ठा सैलवालुकाः सूवारो
ध्रुमुशौराणि मुस्तचंदनपदकं द्राक्षामधुकपथ्याक्का
श्मीरं चंदनं सितं पिष्टैस्तैः कार्षिकैर्द्रव्यैघृतप्रस्थं विपा

चयेत् अजाक्षीरंतंडुलांबुपृथग्दत्वाचतुर्गुणं तत्पानं च
 मंतरक्तं नावनं नाशिकागते कर्णाभ्यांयस्यगच्छेत्तु तस्य
 कर्णौ प्रपूरयेत् चक्षुर्गते च रक्ते च पूरयेतेन च क्षुब्धो मेदूपा
 युगते चापि सर्वकर्मसु योजयेत् प्रवृत्तं रोमकूपेभ्यस्त्वप्यं
 शेन जयेद्दुतं इति दूर्वाद्यं घृतं घ्राणप्रवृत्ते जलमाभ्युदेयं स
 शर्करं नाशिकया पयोवा द्वाक्षारसं क्षीरघृतं पिबेद्वा
 सशर्करं चेशुरसं पयोवा कूष्मांडकात्पलशतं सुखिना
 निःकुलीकृतं पचेत्तमे घृतप्रस्थे पात्रे ताम्रमये दृढे यदा
 मधुनिभः पाकस्तदा खंडं शतं क्षिपेत् पिप्पली शृंगवेरा
 भ्यां द्वेपले जीरकस्य च त्वगेलापत्रमरिचं धान्यकानां
 पलाद्विकं न्यसेच्चूर्णीकृतं तत्तु दर्व्यात्तद्घृतयेत्ततः त
 त्यक्त्वा स्थापयेद्वांडे क्षौद्रं दत्वा घृताद्विकं तद्यथाग्निबलं
 खादेद्रक्तपित्तीक्ष्णी क्षयी श्वासकासतमच्छर्दिनृष्णा-
 ज्वरनिपीडितः घृष्टं पुनर्नवकरं वलवर्णप्रसादनं उ
 रः संधानकरणं वृहणं स्वरबोधनं आशिभ्यां निर्मितं-
 सिद्धं कूष्मांडकरसायनं रक्तपित्ते कूष्मांडकावलेहः लो
 हितं छर्दयेद्यस्तु बहुशो लोहिते क्षणः लोहितोद्गारदर्शी
 च म्रियते रक्तपैतिकः इति श्रीतोमरवंशावतंसरिपु
 भूतभैरवश्रीवीरसिंहदेवविरचिते ग्रंथे वीरसिंहावलोक-
 ने ज्योतिःशास्त्रकर्मविपाकायुर्वेदप्रयोगोरक्तपित्ताधि-
 कारः अथ क्रमप्राप्तस्य क्षयरोगस्य ज्योतिःशास्त्रा

भिप्रायेण प्रकारमाह तत्प्रतीकारं च यदुक्तं जातकेकु
 ष्टकंदुविकारैश्चक्षयरोगभगंदरैः गजादिवाहनभयंभ
 वेच्चंद्रगतेबुधे अन्यच्च चंद्रक्षेत्रेयदाचां द्विर्जायते यस्य
 जन्मनि सजातः क्षयरोगी स्यात्कुष्ठादिभिरुपद्रुतः इ
 तिवचनात् चंद्रसंयोगिबुधजनितबाधोपशान्तयेपूर्वो
 क्तं जपहोमादिकं कुर्यात् तेनोपशाम्यति व्याधितारत
 म्येतु विन्तशाठ्यं न कुर्वीत सति विभवे अथ क्षयरोगस्य
 कर्मविपाकाभिप्रायेण प्रयोगं प्रतीकारं च दर्शयति य
 था पूर्वजन्मनिसाक्षाद्ब्रूह्मक्षयरोगवान् भवति अस्य
 प्रायश्चित्तं असाध्यरोगोपसृष्टं षडब्दं व्रतमाचरेत्
 रोगतारतम्याभावात् प्रायश्चित्तभावोद्भूतः तथा
 मांसलोलुपः परवस्तूचस्वभिलाषी परविषयभोगान्
 सहमानः स्वामीहत्वा वा क्षयरोगी तत्र चयवमध्यपि
 पीलिकामध्यानिचत्रीणि चांद्रायणान्याचरेत् कृच्छ्राद्य
 शक्तस्य धनिनः अशीत्युत्तरशतं निष्कानां दानं अत्रा
 प्यशक्तस्य तदर्द्धं तत्राप्यशक्तस्य तदर्द्धं सत्र्यतनो-
 ल्पेन कुर्यात् हीनकल्पं न कुर्वीत सति द्रव्ये फलप्रदमि
 तिवचनात् अत्राप्यशक्तस्य चांद्रायणं कुर्यात् प्रतिदि
 नं चतुर्विंशति ब्राह्मणभोजनं कारयेत् अत्राप्येतद्दु
 त्वेन मुचामित्वेत्यनेन सूक्तेन प्रसृचं न रुघताभ्यां होमं कु
 र्यात् जुहुयादष्टोत्तरशतमिति अनुक्तसंख्यायत्रस्या

छतमष्टोत्तरं स्मृतं इति वचनात् रोगभूयस्त्वापेक्षया अ-
युतसंख्योजपहोमश्च भवति तथा चोक्तं असाध्यव्या-
धिना ग्रस्त उग्रेण प्राणहारिणा आतेरौद्रेण सूक्तेन प्रत्यु-
चं वाग्यतः शक्तिः पूर्वप्रीत्या दुर्तीर्तुत्वा उपस्थाग्रचशंकरं
हविशेषेण वर्त्तेत एकोत्तरशतंततः पूर्णमासे जपे न्यमृत्युरो-
गेभ्यश्च प्रमुच्यते होमकर्मण्यशक्तानां जपस्तद्विगुणो-
भवेत् पद्मपुराणे क्षये कारणांतरमाह क्षया स्यात्क्षो-
बहरणादिति क्रियांतरमाह बोद्धायनः कारयेत्कदलीं
दिव्यां पर्णैः सर्वत्र संयुतां फलपुगेन संयुक्तां सुवर्णस्थ-
फलेन तु यथाविभवतः कुर्याद्द्वस्त्रेणावेष्ट्य सूत्रकैः ब्रा-
ह्मणान् भोजयेच्चापि भक्षेर्नानाविधैस्तथा होमचकारये-
त्तत्र पूर्ववद्ब्राह्मणेन च हिरण्यगर्भे इत्यादि निमित्तैः प्राक्त-
नेन तु तस्मै तां कदलीं दद्याद्द्वस्त्रालंकारपूर्विकां पूजितां
यदरिद्राय दांतस्थायात्मवेदिने धर्मज्ञायातिदांताय म-
न्त्रेणानेन तां क्षयीं हिरण्यगर्भपुरुषपरात्परजगन्मय-
रंभादानेन भोदेव क्षयं क्षपय मे प्रभो दानमंत्रः पुण्याह-
वाचनं कार्यं ब्राह्मणैर्वदपारगैः शिष्टैरिष्टैर्बधुभिश्च स-
हभोजनमाचरेत् अथ राजयक्ष्मणि यः पुनर्मद-
गर्वाभ्यां नृथाभिमानो धर्मशास्त्रज्ञानी सभायां प्राय-
श्चित्तव्यवहारं करोति स राजयक्ष्मी भवति प्रतिलुपं द-
द्यात् तदुक्तं ब्रह्मांडपुराणे धर्मशास्त्रानभिज्ञो यः प्रा-

यश्चित्तंददातिवै राजयक्ष्माभवेत्तस्यरोगःपीडाति
 दारुणा पूर्वोक्तेनविधानेनप्रदद्यात्प्रतिरूपक मिति रा
 जयक्ष्मणि असाध्यरोगक्षयार्थव्याधिप्रतिरूपदा
 नंवाकुर्यात्तदुक्तं ब्रह्मांडपुराणे ब्रह्मोवाच सुवर्ण
 रत्नरजतैर्यथाशक्त्यानुसूतः कृत्वाचप्रतिमां व्याधे-
 र्दद्याद्विप्रायथत्नतः शतेनवातदर्द्धेनत्रिंशतानिष्कसं
 ख्यया जातरूपमयव्याधिप्रतिरूपंतुकारयेत् नि
 धायपात्रेसंपूर्णेतदुलैः शतरूपकैः अलंकृत्यचसौव
 र्णरूपंचागुरुलपनैः वासोयुगेनसंवेष्ट्यहिरण्यवहु-
 भूषणैः अलंकृतायविप्रायदद्यान्मंत्रमुदीरयेत् येषां
 रोगाःप्रवाधंतैर्दहस्थांसततंततः गृण्हीध्वप्रतिरूपेण
 तान्नोगान्द्विजसत्तम वाढमित्येवतद्रूपं गृण्हीयाच्चा-
 धिभिः सह ततः स रोगी दाता च दीघायुस्त्वंप्रपद्यते य
 द्यपि पात्रइतिसामान्येनाभिहितं तथापि कांस्यमये-
 विज्ञातयंकांस्यंचयक्ष्मणेदेयमिति वचनात् अत्रप्र
 तिगृहीतमुखंनावलोकयेत् यदुक्तं दुप्रतिग्रहदग्धस्य
 विप्रस्य किल्लभारत नपश्येद्ददनेपश्चान्नवैजुमभिभा
 षयेद् इति महाभारतवचनात् इति सर्वव्याधिप्रति
 रूपदानविधिः उरुक्षतस्यापि क्षयरोगांतःपातित्वात्
 व्याधिगुरुलघुभावेनक्षयरोगोक्तमेवकार्यं तद्वत्स्व
 रभेदस्यापि अथक्रमप्राप्तस्योरः क्षतस्यक्षयो

गस्यसनिदानं विकित्सितमाह रुग्निनिश्चयात् वेग
 रोधाक्षयाच्चैवसाहसाद्विषमाशनात् त्रिदोषोजायते
 क्ष्मागदोहेतुचतुष्टयात् कफप्रधानैर्दोषैस्तुरुद्धेषुरस-
 वर्त्मसु अतिव्यवाधिनोवापिक्षीणेरेतस्थनंतराः क्षीयं
 तेधातवः सर्वेततः शक्यतिमानवः श्वासांगसादकफ-
 संस्त्रवतालुशोषलृघ्निसादमदपीनसकासनिद्राशो
 पेभविष्यति भवंतिसचापि जंतुः शक्येक्षणो भवति मां
 सपरोरिरंसुः स्वप्नेषु काकशशल्लकनीलकंठगृध्रास्त
 थैवकपयः कृकलासकाश्च तंवाहयंतिसनदीर्विजला
 श्वपश्येच्छुष्कांस्तूरूपनैधूमदवार्द्धितांश्च अंशपार्श्या
 भितापश्च संतापं करपोदयोः ज्वरः सर्वांगगश्चेतिलक्ष
 णं राजयक्ष्मणः स्वरभेदो निलाङ्गूलं संकोचश्चांशपा
 र्श्वयोः ज्वरोदाहोति सारश्च पिताक्तस्थनागमः शिरसः प्र
 रिपूर्णत्वमभक्तच्छंद एव च कासः कंठस्थचोर्ध्वं सो विज्ञे
 यः कफकोपतः एकादशभिरेभिर्वाषट्त्रिर्वापिसमन्वितं
 कासातीसारपार्श्वार्तिस्वरभेदारुचिज्वरैः त्रिभिर्वापी
 डितं लिङ्गैः ज्वरकासासृगामयैः जत्थाच्छोषार्द्धितं जंतु
 मिच्छत्सु विमलयशः सर्वैर्द्वैस्त्रिभिर्वापिलिङ्गैर्मांसवलक्ष
 यैः युक्तो वर्ज्यश्चिकित्स्यस्तु सर्वरूपोप्यतो न्यथा महा
 शनं लीयमानमतीसारनिपीडितं सूक्ष्ममुष्कोदरं चैव
 यास्मिणं परिवर्ज्येत् परं दिनसहस्रं तु यदि जीवति मा

(५४)

वीरसिंहावलोकनः

नवः रूभिषग्भिरुपक्रातस्तरुणः शोषपीडितः व्य-
वायशोपीशक्रस्यक्षयलिङ्गैरुपद्रुतः पाण्डुदेहो यथा
पूर्वक्षीयन्ते चास्य धातवः युद्धमानस्य वलिभिः पति-
तो विषमोच्चतः वृषं हयं वा धावं तं दस्यं चान्यं निगृह्यतः
महानदीं चातरतो हयैर्वासह धातवः तथान्यैः कर्मभिः
क्रूरैः भृशमभ्यहितस्य च विक्षते वक्षसि च्याधिर्बल-
वान् समुदीर्यते प्रपीड्यते ततः पार्श्वे शल्यसंगं प्रवेपते
क्रमाद्वीर्यं चलं चूर्णैरुचिरग्निश्चर्द्दायते शिरोरुक्
शोणिलुदिका सो वै शोषिकः क्षते क्षीणे सरक्तमूत्रत्वं पा-
श्वं पृष्टकटिग्रहः अल्पलिङ्गस्य दीप्ताग्नेः साध्यो वलव-
तो नवः अथ चंद्रसंग्रहात् शालिषष्टिकगोधूमयच-
मुद्रादयः शुभाः मद्यानिजांगलाः पक्षिमृगाः शस्त्राः
विसुष्यतः सपिप्पलीकंसयवं सकुलत्वं सनागरं दाडि-
मामलकोपेतं स्निग्धमाजं रसं पिबेत् तेन षष्टिनिवर्ते-
ते विकारापीनसादयः द्रव्यतो द्विगुणं मांसं सर्वतोष्ट-
गुणं जलं पादस्थं सस्कृतं चान्यं षडंगो यूप उच्यते धा-
न्याकपिप्पलीविश्वदशमूलीजलं पिबेत् पार्श्वशल-
श्वासकासपीनसादिनिवृत्तये अश्वगंधामृताभीरुद-
शमूलीवलावृषः पुष्करातिविषे घ्नंति क्षपं क्षीररसायनः
अथ सश्रुतात् घृतेन चान्येन समाक्षिकेन तुरंगं
धातिलमाषचूर्णं सिताश्वगंधामगधोद्भवानां कल्कं

घृतक्षौद्रयुतंप्रलित्यात् क्षीरं पिवे द्वाप्यथवाजिगं
धाविपक्वमेवलभतेगपुष्टिं तदुत्थितं क्षीरघृतंसिताद्यं
प्रातःपिवेद्वापिपयोनुपानं उत्सादनेवापितुरंगगंधा
योज्याथवाश्वेवपुनर्नवाच कृत्स्नेवृषेतत्कुसुमैश्चसि
द्धं सर्पिःपिवेत्क्षौद्रयुतंहिताशी यक्ष्माणमेतत्प्रवलंच
कासंश्वासंच हन्यादपिपांडुतांच सकृद्रसेगोश्वगः
जाव्यजानांक्वाथःसिताश्वपितथैवभागेः सुर्वाहरिद्रा
रवतिरद्रुमाणां क्षीरस्यभागस्त्वपरोघृतस्य भागं द्
शैतांविपचेद्विधिशोदत्वात्रिवर्गमधुरंचकृत्स्नं कटु
त्रिकंचैवसभद्रदारुघृतोत्तमंयक्ष्माणिवारणायद्विपं
चमूलंवरुणंकरंजं भल्लातकं विल्वपुनर्नवेच यवान्कु
लत्थान्वदराणिभार्गीपाठां हुताशंसमहीकदंबं कृ-
त्वाकषायंविपचेद्वितस्यषड्विंशपानैर्वृतपात्रमेकं
ज्योषंमहावृक्षपयोभयाक्षचज्यंसराभ्यांलवणोत्तमं
च एतद्विशोथंजठराणिचैवहन्यात्प्रमेहांश्चमहानि
लेनगोश्वाज्यमेभैणस्वरोष्ट्रजातैः सकृद्रसक्षीररस
क्षतोत्थैः द्राक्षाश्वगंधामगंधासिताभिःसिद्धंघृतंय
क्ष्मविकारहारि एलाजमौदामलकाभयाक्षगाय-
त्र्यरिष्टासनशालसाराः विडंगभल्लातकचित्रचोग्रा-
कटुत्रिकांभोदसुराष्ट्रजाश्च पत्काजलेतेनपचेच्चस
र्पिरस्मिन्सुसिद्धेत्ववतारितेच त्रिंशत्पलान्यत्रसितो

(५६)

वीरसिंहावलोकन.

पलायादद्यात्तुगायाश्चपलानिषट्चप्रस्थेघृतस्थद्विगु
णंचदद्यात्क्षौद्रंततोमंथहतंविदद्यात् पलंपलंप्रातरतः
प्रलिख्यात्पश्चात्पिवेक्षीरमतंद्वितश्च एतद्विमेध्यंपर-
मंपवित्रंचक्षुष्यमायुष्यमथोयशस्यं यक्ष्माणमाश्लव्य
पहंतिचैवपांडुमयंचैवभगंदरंच श्वासंचहंतिस्वरभेदका-
सहृत्प्रीहृगुल्मग्रहणीगदांश्चनचात्रकिंचित्परिवर्जनीयं
रसायनंचैतदुपास्थमानं पूहीदरोक्तंविहितंचसर्पि-
स्त्रीण्येवचान्यानिहिताहिचात्रउपद्रवांश्चस्वरचैकृतं
द्रीक्षयेद्यथास्वंप्रसमीक्ष्मशास्त्रं अजासकुन्मूत्रपयो
घृतासृङ्मासालयानिप्रतिसेवमानः स्नानादिनानावि-
धिनाजहातिमासादशेषंनियमेनशोषंरसोनयोगंविधि
वक्ष्यार्तः क्षीरेणवानागवलाप्रयोगं सेवेतवामागधि
काविधानंतथैवयोगंजतुनोरश्मजास्थास्त्रियोरतिंक्रो-
धमसूयतांचत्यजेदुदारान्विषयान्भजेत वैद्यान्दिजा
तींस्त्रिदशान्गुरुंश्चवाचश्चगुण्याः शृणुयाद्विजेभ्यः
शस्यतेगुल्मभूलेचस्वासेकासेक्षयेज्वरेकपूरमाहिफे-
नंचकस्तूरीजातिपत्रकानागवलीरसेनैवगुटिकामेहना-
शिनीवलप्रमाणतांभक्षेत्ततःपीत्वाशितापयः नरश्च
टकवतृगळे च्छतदारांश्चद्रावयेत् जीवकर्षभकौवीरा
जीवन्तीनागरंसटीपण्यश्चतस्त्रौमेदेहेकाकोल्यौहेनि-
दिग्धिकेपुनर्नवेद्वेमधुकात्मगुप्ताशतावरी ऋद्धीप

रूपकं भार्गमिह्रीकाबृहती तथा भृंगाटकी तामलकी च
यस्थापिप्पली बला वदराक्षोडशज्जूरवातामान्मूषका
निच फलानि चैव मन्यानि कल्की कुर्वीत कार्षिकैः धात्री
रसं विदारी क्षुच्छागमां सरसं पयः दत्त्वा प्रस्थोन्मितान्
भागान् घृतप्रस्थं विपाचयेत् प्रस्थार्द्धं मधुनः शीतेशर्क
रार्द्धं तुलां तथा पलार्द्धकंचमरिचं त्वगेलापत्रकेसरं वि
नीय चूर्णितं तस्मात् लिह्यान्मात्रां सदानरः अमृतप्रा
शमित्येतन्नराणाममृतं यथा सधामृतरसप्रस्थं क्षी
रमांसरसाशिनं स्त्रीप्रशक्तान् कृशान् वर्णस्वरहीनां
श्वघृहयेत् कासहिक्काज्वरस्वासतृष्णादाहास्त्रपि
त्तनुत् पुत्रदंष्ट्रिर्दिमूर्च्छाघ्नं योनिमूत्रामयापहं क्षतक्षी
णोऽमृतप्राशो बलेहः त्रिकित्साकलिकातः त्री-
न्वारान्प्रथमं शिलाजतुजले भाज्यं भवेत्त्रैफले त्रिः क्वा
थे दशमूलजेतदनुवा छिन्नोद्भवायाः रसेवाद्यालक्ष्म
ने पटोलसलिले यष्टीकषायेद्युतं गोमूत्रेण तथापयस्य
थगवामेषां कषायेततः द्राक्षाभीरुविदारिकाद्वय
पृथक्पर्णीस्थिरापोष्करैः पाठाकौटजकर्कटाक्षकटु
कारास्त्रां वुदालंचुसैः दंतीचित्रकचञ्चवारणकणावीरा
ष्टवर्गैर्गोषधैर्द्रोणैर्भश्चरणास्थिते पलमितैरेभिः भृतैर्भाव
येत् धात्रीमेषविषाणिकात्रिकटुकैरेभिः पृथक्पंचभि
र्द्रव्यैश्च द्विपलोन्मितैरपि पलंचूर्णो द्विदारीभवात् ताली

(५८)

वीरसिंहावलोकनः

संकुडवंचतुष्पलमधुप्रक्षिप्यतेसर्पिषः तैलस्यद्विप
लंपलाष्टकमथक्षौद्रंभिषक्योजयेत् तुल्यंपलैः षोडश
भिः सितायास्त्वक्क्षीरिकापत्रककेशरैश्च विल्वांशकै
स्त्वक्श्रुतिसंप्रयुक्तैरित्यक्षमात्रागुटिकाप्रकल्पा तासा
मेकतमांप्रयुज्यविधिवत्प्रातः पुमान्भोजयेत् प्राग्वा मु
द्गदलांबुजांगलरसंशीतं शृतंवाजलंमाध्वीकंमदिरा
मगुर्वशनभुक्पीत्वापयोवागवांप्राप्तोत्थंगमनंगवत्सु
भगतासंपन्नमानंदकृत्शोफग्रंथ्यवमंथवेपथुवमीपां
डामयश्लीपदप्लीहाशःप्रदरः प्रमेहपिडकामेहाश्मरीश
कैराः त्द्वोगार्बुदवृद्धिविद्रधियकृद्योन्यामयान्सानिला
नूतनभगंदरज्वररुजस्तूनीप्रनूनीतृषः वातासृक्प्रव
लंप्रवृद्धमुदरंकुष्ठं किलासंकृमीन्कासश्वासमुरक्षतक्ष
यमसृक्पित्तसंपानात्ययं उन्मादमदमप्यपस्मृतिम
तिस्थौल्यंकृशत्वंतनोरालस्यंसहलीमकंचशमयेन्मू
त्रस्यकृच्छ्राणिच झटतिचजरयासर्वश्वेतैरकालजरा
कृतैर्वृतमलिकलाकारैरेभिश्चिरस्यशिरोरुहैः बलव
द्दौलितास्तानंकं वपुश्चसमुद्गहन् प्रभवतिशतंस्त्रीणां
गंतुंजनोजनवल्लभः स्तिमितमतिरप्यज्ञानांधःसद
स्यपटुःपुमान्सकृदपिपयाज्ञानोपेतः श्रुतिस्मृतिमा
न्भवेत् व्रजतिचयथायुक्तोयोगीशिवस्यसमीपतां
शिवगुटिकयाकस्तामेनाकरोतिनमानवः इतिशि

वीरसिंहावलोकन.

(५९)

वगुरिका फलत्रिकक्वाथविशुद्धमादौ सङ्गुड्या
दशमूलभुङ्ग् स्थिरादिकाकोलियुगादिसिद्धं शिलाज
तुस्यात्स्यपिषुप्रशस्तं तथाहचरकः हेमाद्याः सूर्यसं
तापाद्वन्तिगिरिधातवः जत्वाभंमृदुमृत्नाभंतद्वदंति
शिलाजतु संगीतामलकीफलत्रिकवलाछिन्नाविदारी
सटीर्जावंतीदशमूलचंदनघनेर्नीलोत्पलैलार्षैः मृद्वी
काष्टकर्णपुष्करयुतैः सार्द्धं सधक्यालिकैः षड् द्रोणेनशतानि
पंचविपवेद्वात्रीफलानामतः उद्धृत्यामलकानितैलघृत
योः षष्टिश्च षड्भिः पलैः भृष्टान्यर्द्धतुलानिधायविधिवन्म-
स्यंडिकायाः पंचतृतीतेषन्मधुनापलानिकुडवोवांश्च
तुर्जातकंमुष्टिर्मागधिकापलद्वयमयंप्राशः स्मृतश्चावनः
नशोषः साफल्यं व्रजतिवपुषिक्षीयमाणेपिजंतोर्नमूर्छा
नोच्छर्दिस्तदपिचनचश्वासकासादयश्चनचालक्ष्मीविघ्नं
क्वचिदपिनव्यापदः संभवन्ति प्रयोगादे तस्मान्मनसि
नवधियोविघ्रातिमंतः प्रससं विरमप्रज्ञोपजशजडतां व्र
जेद्विदपिपदनैवाकस्माद्वलीपलितानिच भवतिनभयंतु
भ्यः कायेनवापदमासुयान्यवनरचितप्राशंखादे दपत्य
शतंभवेत्इतिच्यवनप्राशः तंत्रांतरात् पिप्पलीरोध्रम
रिचंवाधा^{पात्र}च्येलवालुकं चच्यवित्रकजंतुघ्नक्रमुकोसीरचं
दनैः मुस्ताप्रियंगुलवलीहरिद्रामिसिपेपलैः पत्रत्वकुष्ठत
गरैर्नागकेशरसंयुतैः भागैः स्याद्वर्द्धपलिकैर्द्वीच्याषष्टिपलं

(६०)

वीरसिंहावलोकन-

क्षिपेत् पलानि दशधा तस्या गुडस्य च शतत्रयं तोयमानाः
चतुर्ष्वर्धे भवत्येव स्फुरन्वावहं ग्रहणी पांडुरोगार्शः कार्श्यगु-
ल्मोदरापहः पिप्पल्यादिररिष्टो यक्षयरागविनाशनः च
क्ष्माणि पिप्पल्यरिष्टः मृद्दीकायाः शतार्द्धतु द्विद्रोणेऽपांवि
पाचयेत् चतुर्थशेषे तस्मिंस्तु पूनशीते प्रदापयेत् गुडस्य
द्विशतं दत्त्वा तत्सर्वं घृतभाजने विडंगं फलिनी कृष्णात्वगेला
पत्रकेशरं मरिचात्तु तथा चूर्णं सम्यक् कृत्वा विचक्षणः क्षि-
पेच्च पालिकैर्भागेर्घटनीयं समंततः ततो यथावलं पीत्वा का-
शश्वासगलामयं हंतियक्ष्माणमत्युग्रमुरः संधानकारकं
मृद्दीकासव इत्येष ब्रह्मणा विहितः पुरा क्षये मृद्दीकासवः
हारीतात् द्राक्षायाः संमितं प्रस्थं मधुकस्थ पलाष्टकं प-
चेत्तोयामृकेशुद्धेयादशेषेण तेन च पालिके मधुकद्राक्षेपि
ष्टे कृष्णा पलद्वयं प्रदाय सर्पिषः प्रस्थं चेक्षीरं चतुर्गुणं सिद्धेशी-
ते पलान्यष्टौ शर्करायाश्च प्रदापयेत् एतद्द्राक्षा घृतं नाम क्षी-
णक्षतस्फुरावहं वातपित्तज्वरश्वासविस्फोटकहलीमका-
न् प्रदरं रक्तपित्तं च हन्यान्मांसवलप्रदं शोषे द्राक्षादिघृ-
तं वृंदसंग्रहात् जागमांसतुलां गृह्यसाधयेदुल्बणं भसि-
पादशेषेण तेनैव सर्पिः प्रस्थं विपाचयेत् ऋद्धि वृद्धिश्च मे-
देद्देतथा जीव कर्षभौ काकोली क्षीरकाकोली कल्कैः
पृथक् पलोन्मितैः सम्यक् सिद्धे वतार्थाथशीने तस्मिन् प्रदा-
पयेत् शर्करायाः पलान्यष्टौ मधुनः कुडवं क्षिपेत् पलं प

लंपिवेत्प्रातः यक्ष्माणहन्तिदुस्तरं बत्स्यं मांसकरं वृष्यम
 ग्निसंदीपनं परं छागलाघृष्टं मलायत्तं बलं पुंसां शुक्रा
 यत्तं च जीवितं तस्माद्यत्नेन संरक्षेद्यस्मिणो मलरेतसी
 इति श्रीतोमरवंशावतंसारिपुभूतभैरवश्चीवीरसिंहदेव
 विरचिते ग्रंथे वीरसिंहावलोकने ज्ञातिः शास्त्रकर्मविपाका
 पूर्वोक्तप्रयोगो राजयक्ष्माधिकारः अथक्रमप्राप्तस्य
 कासरोगस्थचकफश्वासस्थजातकाभिप्रायेण हेतुमाह
 तत्प्रतीकारं च यदुक्तं जातके सूर्यकुलीरयाते बुधेन द्र-
 ष्टे विगतनेत्रः कफमारुतरोगार्तः परस्वहारी विलोमम
 तिचेष्टः कर्कांतस्थितबुधदृष्टसूर्यजनितकासश्वासक
 फरोगप्रतीकारमाह सौरमंत्रजपहोमदानादिकं पूर्वव-
 त्कार्यं अथकासश्वासकफरोगस्थकर्मविपाकहेतुमाह
 तत्प्रतीकारं च यदुक्तं उपकारिणो प्रत्युपकर्त्ता अपकर्त्ता
 च श्वासीकासीकफवान् जायते दुर्बोष्णाज्वरवातपित्तं
 च यदुक्तं सुमामहेश्वरसंवादे कृतं जायते मर्त्यः कफवा
 न्श्वासकासवान् उष्णाज्वरी च नित्यं हि पित्तरोगसमन्वि
 त इति तच्छान्ते पिपीलिकामध्यानि यवमध्यानि वात्री
 णि चांद्रयणानि कुर्यात् यथेक्षितं पंचशङ्खद्वारणान् भो
 जयेत् अग्निदूतमिति सूक्तेन च रुद्रताभ्यामष्टोत्तरा
 युतं जुहुयात् तद्विष्णोरिति सूक्तेन जपं कुर्यात् द्विजोत्त
 मः पूजयेद्भोजयेद्दद्यात्तन्मनानान्यमानसः अत्रैव का

(६२)

वीरसिंहावलोकन.

रणांतरं विधानांतरमभिधीयते लवणमधुकृष्णाजि
नमहादानादिकुरुक्षेत्रादिविशिष्टदेशेषु ग्रहणादिवि
शिष्टकालेषु निषिद्धदातृभ्यः प्रतिगृण्हाति स्वयमपा
त्रीभूतो जन्मांतरे पामाकंडुपीड्यमानः स्वासीकासीकृ
मिकुक्षिश्च भवति तदुपशान्तये महिषीं च योक्तविधानं
दद्यात् वित्तशाल्यं विवर्जयेत् यतः काम्याय दीयते दा
नंतत्समग्रं स्वरवावहं असमग्रं तु दोषाय भवतीह परत्र च
पुरुषसूक्तं सहस्रनामस्तोत्रं उद्यमित्यृचं जपेत् प्रत्यष्टोत्त
रायुतं च रुद्रताभ्यां जुहुयात् पंचाशद्ब्राह्मणान् भोजयेत्
रक्तवासां सिद्ध्यात् तदुक्तं महाभारते हिरण्यं रक्तवासां
सिपंचाशदि प्रभोजनं सहस्रकलशस्नानं कुर्याद्दोग-
स्य शान्तये एतदुक्तं शक्तेः पंचाशद्ब्राह्मणभोजनं नाम त्र
यमष्टोत्तरायुतत्रयं जपेत् अत्र नाम त्रयमिति अच्युता
नंतगोविंदेति अत्रापि ब्राह्मणभोजनं सहस्रकलश-
स्नानं वा सुदृढप्रीतये हिरण्यं च दद्यात् अथवा भासका
सीकृमिकुक्षिश्च यो भवति भासकास्युतो मर्त्यो वरुणं
प्रणतो भवेत् ध्वजपाशं पलैकेन कुर्यात्तुरजतेन वा पल
र्द्धेनाथ वा शङ्खस्फटिकोपमादृतः रत्नैर्मरकतैः सम्यग्
कुम्भंगेषु सर्वतः कुम्भं च स्थापयेत्तत्र तिलानां द्रोणपंचके
कुम्भस्योपरि संस्थाप्य ध्वजपाशैः सशोभनैः सहिरण्यं
द्वयंतत्तु ब्राह्मणाय निवेदयेत् वस्त्रेणावेष्ट्य तं कुम्भं गंध

पुष्पाक्षताच्चितं श्रुतवृत्तसमग्रायश्रोत्रियायकुटुंबिने
वरुणस्यतथावायोः प्रीत्यर्थेविनिवेदयेत् नमःपाशभृ
तेतुभ्यंनमोह्रिजवरायते जलाधिपतयेतुभ्यंवायोर्वापि
प्रियायच युवयोःप्रीतयेदत्तौध्वजपाशौसुराजतैः श्वास
कासौहरेतांमेप्रीतौसर्वजनाश्रयौ एवंकृत्वाश्वासकासी
नीरोगस्तक्षणाद्भवेत् इतिश्वासकासकर्मविपाकविधिः
अथज्योतिःशास्त्राभिप्रायेणगद्गदत्वप्रयोगमाह रुश्चि
कांशस्थितक्षीणचंद्रजनितगद्गदत्वदोषोपशमनायप्रा
गुक्तंचंद्रपूजाविधानंविदध्यात् अथगद्गदत्वकर्मविपा
कमाह तत्प्रतीकारंच वायुपुराणे वाग्निरोधंगुरोःकृत्वा
भवेद्गद्गदवान्नरः तस्यवक्ष्येप्रतीकारंदानेनन्नरविभा
षितं पलेनाथतदर्द्धेनतदर्द्धेनवापुनः सरस्वतीप्रति
माकुर्याद्भुजानांचचतुष्टयं वरदंचाक्षसूत्रंचविभ्रतींदक्षि
णेकरे पुस्तकंचाभयंवामेदधानांहंसवाहनां अतिसु-
श्रेणरौघेनकूटस्वर्णेनवाभवेत् आसनंचप्रकुर्यात्तिसौ
वर्णपद्ममुत्तमं तस्योपरिचसंवेश्यदेवींवागीश्वरींपरां
मुक्तादामसमायुक्तांशक्रुवस्त्रेणसंयुतां वागीश्वरेण
मंत्रेणपूजयेत्पीततंडुलैः श्वेतपुष्पैःश्वेतगंधैःसत्सूक्त्य
विधिपूर्वकं ब्राह्मणःसर्वशास्त्रज्ञःकुशलःसर्वसंमतः
मंत्रवादप्रवीणश्चतेनहोमंचकारयेत् पायसंजुहुयादष्ट
शतशालिमयंतथा जुहुयात्समिधश्चापितथाज्यंचति

(८६४)

वीरसिंहावलोकनः

लानपि सरस्वतिप्रदेमिवइतिवामंत्रदृष्यते कृतेधिवा
सनेनामआचार्यायनिवेदयेत् मंत्रेणानेनविधिवत्प्राङ्मु
खायत्पुदङ्मुखः संपूज्यब्राह्मणंसम्यक्वस्त्रालंकार
पूर्वकं यावन्नेत्रह्मणोदवीयासावागीश्वरीपरा ब्रह्मावि
ष्णुशिवश्चान्यैः पूजितासर्ववदिता तुष्टाभवतुदानेन
समिदाज्यतिलैरपि नैवेद्यं पायसं दद्याद्देयं च ब्राह्मणेन
था सरस्वतिप्रदेमिवमंत्रः सर्वत्रैव समंततः तस्मै हत
वते दद्यात्तां घंटां पूजिताय तु मंत्रेणानेन विधिवद्गोपीपू
र्वमुखः शक्तिः उदङ्मुखोपविष्टाय स तोयामथ भक्ति
तः गुरोरवज्ञयायन्मैस्वाध्यायाध्ययनं कृतं सरस्वती-
जगन्माता जगज्जाड्यापहारिणि साक्षाद्भूक्कलत्रत्वं-
विष्णुरुद्रादिभिस्तुता तन्ममाध्यापनं देहि जाड्यं हरव
रानने घंटादानेन तुष्टात्वं दत्तेनानेन वाक्परा वाग्विरोधं
गुरोः कृत्वायन्मे गद्गदभाषितं तत्सर्वं क्षपय क्षिप्रं ब्राह्मी
त्वं लोकपायनी दानमंत्रः अनुज्ञाय ब्राह्मणं तं स्वयं भुं
जीतमानवः इति गद्गदत्वहरं सरस्वतीदानविधिः अ
थक्रमप्राप्तस्य कासस्य निदानं सचिकित्सितमाह रुचि
निश्चयात् धूमोपघाताद्रजसस्तथैव व्यायामरूक्षान्न
निषेवनाच्च विमार्गगत्वादतिभोजनस्य वेगाधरोधात्स
वथोस्तथैव प्राणोत्पुदानानुगतः प्रदुष्टः संभिन्नकांस्य
स्वनतुल्यघोषः निरतिवक्रात्सहसा सदोषो मनीषिभिः

वीरसिंहावलोकन.

(६५)

कासइतिप्रदृष्टः पंचकासाः स्मृतावातपित्तश्लेष्मक्षतक्ष
यैः क्षयायोपेक्षिताः सर्वे बलिनश्च यथोत्तरे पूर्व रूपं भवे
त्तेषां शूकपूर्णगलास्थिता कंठे कंदुश्च भोज्यानामवरोध-
श्च जायते तद्दृष्टं स्वमूर्द्धोदरपार्श्वशूलोक्षीनाननः क्षीणव-
लस्वरौजाः प्रसक्तवेगश्च समीरणेन भिन्नस्वरः कासति श्ल-
ष्मेव उरोविदाहज्वरवक्त्रशोषैरभ्यर्दितस्तिक्तमुखस्तृ-
डार्तः पित्तेन पीतानिव मेतुनिकासेत्स पांडुः परिदह्य-
मानः प्रलिप्यमानेन मुरगेन सौदन्शिरोरुजार्तः कफपूर्ण-
देहः स्तम्भक्तरुग्गौरवसादयुक्तः कासेन्द्रशंसांद्रकफः
कफेन वृंदसंग्रहान् पंचमूलीकृतः कार्यः पिप्पलीचूर्ण-
संयुतः रसोन मधुना तोनित्वा वातकासमुदास्यति भा-
गीन्द्राक्षाशरीशृंगीपिप्पलीविश्वभेषजं गुडतेलं यतो-
लेहो हितो मारुतकासिनां बलाद्विवृहती वासाद्राधाभि-
क्वथितं जलं पित्तकासापहं पेयं शर्करामधुप्रयोजितं पुष्क-
रं कटुफलं भागीविश्वपिप्पलिसाधितं तैलाकार्यकफोद्रेके
कासेश्वासे च तद्गृहे घृतं व्याघ्रीकषायैर्भागीकल्के वि-
पाचयेत् चतुर्गुणेन तोयेन तत्परं वातकासजित् चूर्णं तु
पद्मबीजानां मधुना संप्रयोजितं पित्तकासादितौलि-
त्यात्स्वस्थतां लभते क्षणात् कर्षकषौर्द्धपलंपलद्वयं स्या-
त्ततोर्द्धकर्षश्च मरिचस्य पिप्पलीनां दाडिमगुडया वशू-
कानां सर्वौषधैरसाध्यायेकासाः सर्ववैद्यनिर्मुक्ताः पू

(६६) वीरसिंहावलोकन.

यमसृक्छर्दयतांतेषामिदमोषधंपरमं इतिमरिचादि
गुदिका प्रस्थंविभीतकानामस्थीनिविहायसंस्वेदयेदजा
मूत्रे लेहवद्यमवलेहोमधुसहितः श्वासकासहरः इति
विभीतकावलेहः मतिमृकुरात् यःपिवेद्दृहतीक्षाथंकणा-
चूर्णावचूर्णितं प्रकाशोनात्रकासानामासानामिवदुर्दिने
दशमूलीस्वयंगुताशंरवपुष्पीसठीवलाः हस्तिपिप्पल्यपा
मार्गपिप्पलीमूलचित्रकं भार्गीपुष्करमूलंचद्विपलांशा
न्यथाढकं हरीतकीशतंचैकंजलेपंचाढकेपचेत् यचैःस्वि
न्नैःकषायंतुपूतंदत्वाभयाशतं पचेद्भुडतुलांदत्वाकुड
वंचपृथक्पृथक् — तैलात्सपिप्पलीचूर्णात्सिद्धसी
तेचमाक्षिकात् लिट्यान्तञ्चामयेनित्यमतः स्वादेद्रसाय
नं तद्वलीपलितंहंति वर्णायुर्बलवर्द्धनं पंचकासान्क्ष
यंश्वासंहिक्कांचविषमज्वरं हन्यन्तथाशोथहणीत्हृद्रोगा
रुचिपीनसं अगस्तिविहितंधन्यमिदंश्रेष्ठंरसायनं अ
गस्तिहरीतक्यावलेहः इतिश्रीतोमरवंशावतंसरिपु
भूतभैरवश्रीवीरसिंहदेवविरचितेवीरसिंहावलोकेज्यो
तिःशारङ्गकर्मविपाकायुर्वेदप्रयोगःकासाधिकारः अ
थहिक्कारोगस्यश्वासकासांतर्भावत्वान्तद्देवग्रहपूजा
विधानं कर्मविपाकंप्रयोगंदर्शयति यःपुनःस्नात्वाअ
जत्या दहत्वावाब्राह्मणोभुंक्तेसहिक्कारोगीभवेत् स
त्रीणिचांद्रायणानिसातिरुद्धाणिचरेत् तामग्निवर्णमि

त्यादिसूक्तं जपेत् सस्रवर्णमन्नदानं चिकित्सितमाह
निदानं च रुग्निनिश्चयात् मुहुर्मुहुर्वायुरुदेतिसस्व
नोयकृत्पिहान्त्राणि मुखदिवाक्षिपन् सघोषवानाशु
हिनस्तिथह्लात्ततस्तुहिक्केत्यभिधीयते बुधैः अन्नजां
यमलां क्षुद्रांगं भीरां महतीं तथा वायुः कफेनानुगतः पं
चहिक्काः करोति हि अथ सुश्रुतात् यष्ट्या हं वामाक्षि
केणावपीडं पिप्यत्योवा शर्कराचूर्णयुक्ताः सर्पिः कोष्ठां
क्षीरमिक्षोरसो वानातिक्षीणे स्त्रसंनच्छर्दनं वा नारीपयः
पिष्टमशक्तं च दनं घृतं सुस्रोष्णं च ससैधवं तथा चूर्णं हि
तंसैधवं मंबुनाथवानि हंति हिक्कां विहितं च न स्यात् युं-
ज्याद्धुमं शालनि यः स जं वानैपालं वा गोविषाणो द्रवं वा
सर्पिस्निग्धैश्चर्मवालैः कृतं वा हिक्कास्थाने स्वेदनं वा पि-
कार्यं क्षौद्रोपेतं गैरिकं कांचनारख्यं लिह्याद्द्रुस्मग्राम्यस
त्वास्थिजं वा तद्वच्छ्वाविष्मूषगोशल्पकानां रोमाण्यं
तर्धुमदग्धानि चान्न मस्त्वाज्याक्तं वर्हिपत्रप्रभूतमेवं भ
स्मोदुंबरं तैदुकं वा स्वर्ज्जक्षारं बीजपूराद्रसेन क्षौद्रोपे
तं हंति लिङ्गाशहिक्कां सर्पिस्निग्धाघ्नंति हिक्कां यवाग्वः
कोष्ठाग्रासाः पायसो वा सुरबोष्ठाः शंठीतोये साधितं-
क्षीरमाजं तद्वत्पीतं शर्करासंयुतं वा आतृमेवासेव्यमा
नं निहन्याद्धान्या हिक्कामाशु मूत्रं त्वजासु पूतिकीटं लसु
नोग्रगंधाहिं ग्वज्जमाचूर्णसुभाषितं तत् क्षौद्रं सितं वा र

(६८)

वीरसिंहावलोकनः

णकेसरंचापिवेद्रसेनेक्षुमधूकजेन पिवेत्सलं बालवणो
त्तमस्य द्वाभ्यां पलाभ्यां हविषः समग्रां हरीतकींचोष्णजला
नुपानां पिवेद्दुतं क्षारमधूपपन्नं रसंकपित्थं मधुपिप्पली
भ्यां पाणिप्रमाणं प्रपिवेत्सुखाय कृष्णासितामामलकं
चली द्वासभृंगवेरं मधुना च युक्तं कोलास्थिमज्जां जनला
जचूर्णैर्हिक्का निहन्यान्मधुनावलीढं पाटलायाः फलं पु-
ष्पंगैरिंकटुरोहिणी खज्जूरमधुमागध्याः कासीसंद-
धिनामच चत्वार एते योगाः स्युः प्रतिपादं प्रदर्शिताः मधु
द्वितीयः कर्तव्यास्ते हिक्का सुविजानता कपोतपारावत-
लावशत्यक्तधदंष्ट्रगोधारुषदंसजानुस्सान् पिवेत्फ-
फला म्लानहिमान्ससैधवान्सुभांस्तथैव क्ष्यमृग द्विजोद्भवा
न् विरेचनं पथ्यतमंससैधवं घृतं सरवोष्णं ससितोपला-
युतं सदागतावृद्धगतेनुवासनं वदंतिकेचिच्च हिताय हि
क्किनः इति श्रीतोमरवंशावतंसरिपुभूतभैरवश्रीवीर
सिंहदेवधिरचिते वीरसिंहावलोकने ज्योतिःशास्त्रकर्मवि-
पाकायुर्वेदप्रयोगो हिक्काधिकारः अथक्रमप्राप्तस्य
श्वासरोगस्य सनिदानं विकित्सितमाह यथाह सु-
श्रुताचार्यः यैरेवकारणैर्हिक्कावहुभिः संप्रवर्तते तैरे-
वकारणैः श्वासो घोरो भवति देहिनां विहाय प्रकृतिं वा-
युः प्राणोद्यकफसंयुतः श्वासयत्पूर्वगोभूत्वा तं श्वासं प-
रिचक्षते क्षुद्रकस्तमकश्चिन्नो महान् हृद्भ्रमं च मः भिद्य

तेसमहाव्याधिःश्वासएकविशेषतः प्राग्रूपंतस्यहृत्पी
डाभक्तद्वेषोरतिमरं आनाहःपार्श्वयोश्चूलवैरस्यंवदन
स्यच वृंदसंग्रहान् स्नेहवस्तिमृतेकेचिदूर्ध्ववाधश्चशोध
नं मृदुप्राणवताश्रेष्ठंश्वासिनांनिर्दिशेतिहि कुलस्यनाग
रव्याघ्रीवासाभिःकथितंजलं पीतंपौष्करसंयुक्तंश्वास
कासनिवारणं दशमूलस्यवाक्काशःपुष्करेणावचूर्णितः
श्वासकासप्रशमनःपार्श्वभूलविनाशनः देवदारुवचाव्या
घ्रीविश्वकटूलपौष्करैः कृतःक्वाथोजयत्याशुश्वासका
सानशेषतः भल्लानकमधुपर्णपिथ्यादशमूलनागरक्वा
थः तमकेकफप्रधानेशस्तःश्वासेचमारुतजे भार्गी
जटापलशतंसलिलार्मणभ्यांयुक्तंचमूल तुलयासहि
तंविपाच्य पादस्थितेतुशतमत्रहरीतकीनांपक्तज्य
मुज्ज्वलगुडस्यशतेनसार्द्धं उत्तार्यतत्रशिशिरेमधुनः
पलानिचत्वारिचद्विगुणितानिपलत्रयंच व्योषत्रुटि
त्वगिभकेसरपत्रकाणामेषांपलंरवलुनिधेयमथोप
युज्यात् श्वासंसकासमपिशोषमथातिहिकामेका
हिकंज्वरमथोक्तटपीनसंच हन्याद्रसायनमिदंहिपु
रंदरस्यमोक्तंसहस्रकरपुत्रभिषग्वराभ्यां भार्गीहरी
तक्य चलेहः यत्किंचित्कफवातघ्नमुष्णांवातानुलोम
नं भेषजंपानमन्नंवाहिकाश्वासेषुतद्धितं इति
श्रीतोमरवंशावतंसरिपुभूतभैरवश्रीवीरसिंहदेववि

(७०)

वीरसिंहावलोकन

रचितेग्रंथेवीरसिंहावलोकनेज्योतिशास्त्रकर्मविपाका-
द्युर्वेदप्रयोगः श्वासाधिकारः अथक्रमप्राप्तस्यस्वरभेद-
स्यसनिदानंविफिलितमाह रुग्निनिश्चयात् अत्युच्च
भाषणविषाज्ययनाभिघातसंदूषणैः प्रकुपिताःपवना
दयश्च स्त्रोतःसुतेस्वरवहेषुगताःप्रतिष्ठांहन्युःस्वरंभव-
तिचापिहिषद्विधुःसः वृंदसंग्रहात् आद्येकोष्ठाजलंपे-
यंजग्ध्वाघृतगुडौदनं क्षीरानुपानंपित्तोत्थेपिवेत्सर्पि-
स्तद्रितः पिप्पली पिप्पलीमूलंमरिचंविश्वभेषजं पिवे-
न्मूत्रेणमतिमान्पित्तजेस्वरसंक्षये स्वरोपघातेमेदो-
जेकफांतोविधिरिष्यते क्षयजेसर्वजेवापिप्रत्यारव्याया
चरेक्रिया चव्याम्लचेतसकटुत्रि कतिंतडीकतालीस
क्षीरकतुगादहनैःसमांसैः चूर्णंगुडप्रमृदितंत्रिसुगं-
धियुक्तंवेस्वर्धपीनसकफारुचिषुप्रशस्तं वदरीपत्रं
कल्कवाघृतभृष्टंसर्पैर्धवं स्वरोपघातेकासेचलेहमे-
नंप्रयोजयेत् शर्करामधुमिश्राणिसृतानिमधुरैःसह
पिवेत्पयांसियस्योच्चैर्वदतोभिहतःस्वरः व्याघ्रीस्वर
सविक्कंराष्णावात्यालगोक्षुरैर्व्योषैः सर्पिःस्वरोपघातं
हन्यात्कासंचपंचविधं शष्कद्रव्यमुपादायस्वरसाना-
मसंभवे वारिण्यष्टगुणेसाध्यंग्राह्यपादावशेषितं इ-
तिश्रीतोमरवंशावतंसरिपुभूतभैरवश्रीवीरसिंहदेव
विरचितेग्रंथेवीरसिंहावलोकनेज्योतिःशास्त्रकर्मविपा-

कायुर्वेदप्रयोगः स्वरोपघाताधिकारः अथमंदाग्नि
 त्वादरोचकप्रयोगं ज्योतिशास्त्राभिप्रायेणाह तस्य
 तीकारं च अतिपरिभूतः कृपणः सहजयुतो मानवो
 भवति जीवे मंदाग्निस्त्रीविजितो दुश्चिक्थो पापकर्मा
 च इति दुश्चिक्थस्थानस्थितस्य गुरोः प्रागुक्तं जपहो-
 मदानस्नानादिकं विदध्यात् तेनोपश्याम्यति अथ क-
 र्मविपाकाभिप्रायेण अरुचिप्रतिकारमाह यथा श्र-
 द्धाहीनो धनी अदाता दानरतिर्वाता मसगुणान्वितो-
 यः सोरुचिमान् शूलीवा जायते अस्य प्रायश्चित्तं कृच्छ्र-
 मतिकृच्छ्रं चाद्रायणव्यस्तं समस्तं वा व्याधितारतम्ये-
 न कुर्यात् अत्राशक्तौ धनी वा प्रतिदिनं पंचाशद्ब्राह्म-
 णं भोजनमिष्टान्नं कारयेत् अत्राप्यशक्तौ होमसत-
 तं कुर्यात् जपं होमं तथा तीर्थस्नानं वापि समाचरेत्
 तीघ्रवैराजसंयुक्तं कुर्याद्ब्राह्मणभोजनं मिष्टान्नं
 दद्यादिति वचनात् अग्निरश्मिर्निमंत्रेण जपेदयुत-
 सरव्यया चरुणान् च घृतेनैव युहुयाद्ब्रह्मवाहने जपा-
 दिकं यावद्भोगयुक्तो भवति तावदेव कर्तव्यं एतद्ब्राह्म-
 णविषयं इतरविषये हेमान्नदानमेव प्रशस्तं इत्यरु-
 चिशूलविधानं अथ क्रमप्राप्तस्यारोचकस्य सनिदा-
 नं चिक्थिस्तमाह रुग्निश्च यात् वातादिभिः शो-
 कभयातिलोभक्रोधैर्मनोघ्राशनगंधरूपैः अरोचकाः

(७२)

वीरसिंहावलोकन

स्युः परितृष्टदंतकषायवक्त्रश्चमतोनिलेन वस्तिः
समीरणेपित्तेविरेको वमनं कफे कुर्याद्दिधानुकूलानि
हर्षणं मनसस्तथा अम्लीकागुडतोयंचत्वगेलामरि
चान्वितं अभक्तलुंदरोगेषु शस्तं कवलधारणं भोज-
नाग्रे सदापथ्यं जिल्हाकंटकशोधनं अग्निसंदीपनं तृ-
द्यं लवणार्द्रकभक्षणं विचूर्ण्यमधुसंयुक्तोरसो दाडिम
संभवः असाध्यामपि संहन्यादरुचिं चक्रसारितः दाडि
माद्यानिचूर्णानि पूर्वोक्तानि प्रयोजयेत् यस्म्ययद्वांछि
तं किंचित्तद्देयमरुचौ सदा इत्यरोचकाधिकारः अ
थ ज्योतिःशास्त्राभिप्रायेण छर्दि रोगस्य प्रयोगो भि
धीयते तत्प्रतीकारश्चरिपुस्थाने यदा स्यातां चांदि
शुक्रौ ततो भवेत् छर्दिमान्मनुजः कृष्णपक्षचंद्राव
लौकितौ क्षीणचंद्रावलोकितषष्टस्थानस्थितबुध
शक्रवाधोपशान्तये तत्प्रीतये बुधस्य तु पूर्वोक्तमेव
सकलं जपहोमदानादिविधानं विदध्यात् शुक्रस्य
तु वक्षामः अन्नात्यादिश्रुतेति मंत्रजपः तिलाज्यौ
दुंवरीसमिद्धिर्होमः अश्वदानं स्नानं च एलयाच
शिलया समन्वितैर्वारिभिः सफलमूलकुंकुमैः स्ना
नतो भृगुस्ततोपपादितंदुखमेति विलयं न संशयः
इति श्रौपतिवचनात् रौप्यधारयेत् हविष्यं नैवेद्यं
दद्यात् अथ छर्दि रोगस्य कर्मविपाकमाह तत्प्रती-

कारं च यो ब्राह्मणाय केशकीटककाकसारमेयाद्युपह-
तमन्नं जानन्नेव मोहात्प्रयच्छति स छर्दिमान् जायते य-
दुक्तं शातातपीये कर्मविपाके श्वकीटकेशकाकादिदूषि-
तमोहतो नरः दत्त्वा द्विजाय भवति छर्दिमान् न्यजन्म-
नीतिवचनात् गौतमोक्तमपि विश्वासघातकी छर्दि-
युक्तो भवति तदुक्तं शातातेपीये पंचाशद्ब्राह्मणभोजनं काश्ये-
त् अन्नदानं च यथाशक्त्या आज्ययुक्तं कुर्यात् अग्निर-
ग्निजन्मनेति मंत्रेण व्याधिगुरुलघुभविता जपं कुर्यात् ति-
लहोमं च कुर्यात् तेनोपशान्तिर्भवति अथ क्रमप्राप्तस्य छ-
र्दि रोगस्य निदानं चिकित्सितमाह रुग्निनिश्चयात् दुष्टैर्दो-
षैः पृथक्सर्वैर्वीभत्सालोकनादिभिः छर्दयः पंचविज्ञेया-
स्ताः पृष्ठलक्षणैर्मताः दृष्ट्वा सोद्गाररोधौ च प्रसेकोलवणास्य-
ता दोषोन्नपानेषु भृशवमीनां पूर्वलक्षणं कासश्वासौ-
ज्वरो हिक्का तृष्णा वैचित्र्यमेव च तद्दोगस्तमकश्चैव ज्ञेया-
श्छर्देरुपद्रवाः वृन्दसंग्रहात् अमाशयोक्लेशभवादिसर्वा-
छर्द्ये मितालंघनमेव तस्मात् पक्वाशये मारुतजान्विता-
यांसंशोधनं वा कफपित्तहारि हन्यात्क्षीरोदकं पीतं छर्दि-
पवनसंभवां ससैंधवं पित्तेत्सर्पिर्वातछर्दिनिवारणं मुद्गा-
मलकपूषोवाससर्पिष्कः ससैंधवः यवागूमधुमिश्रं वा पंच-
मूलीकृतं पिवेत् अथ सुश्रुतात् दधित्थरसयुक्तं पिप्पली-
माक्षिकान्वितं मुहुर्मुहुर्नरोलीद्वाल्छर्दिभ्यः प्रतिमुच्यते स

(७४)

वीरसिंहावलोकन-

माक्षिकामधुयुतापीतावातंदुलांबुना नर्पणंवामधुयुतं
तिसृणामपिभेषजं स्वयंगुप्तोसपष्ट्याहंतंदुलांबुमधुद्र
वं पिवेद्यवागूमथवासिद्धापत्रैः कसंजकैः युक्तं सलव-
णंपिष्टं कुंस्तुं वुरूक्षावाहितं तंदुलांबुयुतरवादेत्कपित्थं चू-
षणेनवासिताचंदनमध्याक्तं लिट्याह्वामक्षिकाशकृत्
पिवेत्सयोग्नितप्तं चानिर्वाप्यगृहगोधिकां सर्पिः क्षौद्रं
युतं वापिलाजासक्तुं पिवेत्तथा धात्रीरसेचंदनंच कृतं
मुद्गदलांबुना कोलामलकमुद्गोवालित्वा हंशिसुगंधको
सक्षौद्रां सालिलाजानां च वागूं वापिवेन्नरः प्रियाण्युप
हरेच्चापिमनोज्ञानिसुखानि च जांगलानि च शून्यानि पा-
नकानि सुभानि च भोजनानि विचित्राणि कुर्यात्सर्वास्व-
तंद्रितुः अप्रियाण्यपि सेवेत जलेनोद्देजयेदिति इति
श्रीतोमरवंशावतंसरिपुभूतभैरवश्रीवीरसिंहदेवविरचि-
ते ग्रंथे वीरसिंहावलोकने ज्योतिःशास्त्रकर्मविपाकायुर्वेद-
प्रयोगः छर्द्यधिकारः अथ तृष्णामूर्छारोगयोः साकल्पे
नैव ज्योतिःशास्त्राभिप्रायेण हेतुमाह तत्प्रतीकारं च य-
थोक्तं जातके सिंहस्थोद्दिजनाथः करोति जातं रदेन जठ-
ररोगार्तं स्त्रीद्वेषिणं वा पुरुषं तथापि पासाक्षुधाविष्टं मू-
र्छाशोणितदोषाः शारवालेदोषत्रयं चापि पित्तसमुत्थं दोषैरे-
भिभूतो मानवो भवति इति भौमफलं तज्जनितमूर्छातृष्णा-
दोषोपशमनाय पूर्वोक्तमेव भौमप्रीतये जपहोमदानस्नाना-

दिकं निखिलमपि विधेयं तेन शांतिर्भवति चंद्रस्यापि पूर्वो
क्तमेव जपादिविदध्यात् अथ तृष्णामूर्छारोगयोः कर्मवि
पाकमाह यदुक्तं पद्मपुराणे पांथमध्वपरिश्रान्तं ब्राह्मणं
गामथापि वा न पाययेज्जलं यस्तु स तृष्णामूर्छितो भवेत्
वारुणं स जपेत्सूक्तं होमं कुर्यादितं द्वितः विदध्याज्जलदा
नं च तृष्णामूर्छोपशान्तये पानीयं पायसं सुद्वान् शर्कराघृत
संयुतान् इदमाचश्य कंदेयं मूर्छातृष्णोपशान्तये इति च
चनात् एवं कृते दोषोपशान्तिर्भवति अथ क्रमप्राप्तस्य
तृष्णारोगस्य सनिदानं चिकित्सितमाह यथाह सुश्रुता-
चार्यः सततं यः पिवेद्द्वारि न तृप्तिमधिगच्छति पुनः कांछति
यत्तोयं तं तृष्णार्दितमादिशेत् संक्षोभशोकभ्रममध्वया
नाद्रक्षांस्तृष्णकटूपयोगात् धातुक्षयाल्लघनसू-
र्यनापात्पित्तचवातश्वभृशंप्रवृद्धौ श्रोतांसिसंदूषयत्
समेतौ पानां वुवाहीनि शरीरिणो हि स्त्रोतस्वपांवाहिषु दू-
षितेषु जायेत तृष्णातिबलात् ततश्च तिस्रः स्मृतास्ताः क्ष-
तजाचतुर्थीक्षयात्तथान्यामसमुद्भवा च स्यात्समीभुक्त
निमित्तजाचलिंगानिता सांशृणुसौषधानि ताल्वोष्ट-
हंठास्यधितोददाहाः संतापमोहभ्रमविप्रलापाः पूर्वाणि
रूपाणि भवंति तासां मुत्पत्तिकालेषु विशेषतो हि तृष्णा
तिवृद्धा बुदरे च पूर्णे संछर्दयेन्मागाधिकोदकेन विलोमन
वा त्रहितं विधेयं स्याद्वाडिमास्त्रातकमातुलिंगैः तृष्णाप्र

(१६)

वीरसिंहावलोकन.

योगैरिहसन्निवार्या शीतैश्चसम्यग्रसवीर्यजातैः गंडूषम
स्तेर्विरसेमुखेचकुर्यात्तुभैरामलकस्थचूर्णैः स्ववर्णरूपादि
भिरग्नितप्तैर्लोष्टैः कृतं वासिकतोत्पलैर्वा जलं सुखोष्णं
शमयेच्चतृष्णांसशर्करं क्षौद्रयुतं हिमं वा पंचांगिकाः पंचग
णायदुक्तास्तेष्वंबुसिद्धं प्रथमे गणे च पिवेत्सुखोष्णं सनुजो
चिरेण तृषो विमुच्येत हि वातजायाः पित्तघ्नवर्गेण कृतः क
षायः सशर्करः क्षौद्रयुतः सुशीतः पीतः तृष्णां पित्तकृतानि
हंति क्षीरं शृतं चाप्यथ जीवनीयैः विल्वाट्टकी धान्यसप
चमूलदर्भेषु सिद्धं कफजां निहंति हितं भवेत्कर्दममेव च
त्रतप्तेन निंबप्रसवोदकेन सर्वास्मृतृष्णास्वश्च वापि पैतृ
कुर्याद्विधितेन विनानसंति पर्यागतो दुंबरजोरसश्च स
शर्करस्तत्कथितोदकं वा वर्गस्य सिद्धस्य च सारिवेहे पा
तव्यमंभः शिशिरं त्रिदार्तैः कसेरुशृंगाटकपद्ममोचवि
शेक्षुसिद्धं क्षत्तजान्निहंति लाजोत्पलोसीरकुचंदनानि
दत्त्वा प्रवाते निशि वा सयेत तदुत्तरं तोयमुदारगंधिसि
त्तायुतं क्षौद्रयुतं वदंति द्राक्षाप्रगाठंच हितार्थं वैद्यस्तृष्णा
र्दितेभ्यो धितरेन्नरेभ्यः ससारिवा दौ तृणपंचमूलेन चोत्प
लादौ प्रथमे गणे वा कुर्यात्कषायाणियथैतदुक्तं मधूकफ
ष्पादिषु वाप चेषु राजादनं जीरिकपातनेषु उद्यानकान्य
त्रहितानि च स्युः सतुंडिके राण्यथ वापिवेतु पिष्टानिका
र्यामसमुद्भवानि क्षतोद्भवानि तद्धि निवारणे न जयेद्रसा

वीरसिंहावलोकन.

(७७)

नामसृजश्चपानैः क्षयोत्थितां क्षीरघृतं निहन्त्यान्मांसो
दकं वामधुकोदकं च आमोद्भवां विल्ववचायुतानां जये-
त्कषायैरथ दीपनानां आभ्रात भल्लातवलायुतानि पिवे-
त्कषायाण्यथ दीपनानि गुर्वन्नजातां वमनैर्जयेत्तु क्षया-
द्वेते सर्वकृताश्च तृष्णाः आमोद्भवां मांसरसो निहन्ति गु-
डोदकं वाप्यथवापिमंथः भक्तो परोधात्तृषितो यवागूमुष्णां
पिवेन्मंथमथो हिमं वा यास्त्वेह पीतस्य भवेच्च तृष्णा तत्रो-
ष्णमंभः प्रपिवेन्मनुष्यः मद्योद्भवा मर्द्दजलं निहन्ति मद्यं-
तपंथापिवतो भवेच्च तृष्णोद्भवां हन्ति जलं रुशीतं सशर्क-
रं च क्षुरसं तथांभः स्वैः स्वैः कषायैर्वमनानि तासां तथाञ्च
रोक्तानि च पाचनानि लेपावगाहौ परिषेचनानि कुर्यात्त-
थाशीतगृहानि चापि

इति श्रीतोमरवंशावतंस

रिपुभूतभैरवश्रीवीरसिंहदेवधिरचिते ग्रंथे वीरसिंहा-
वलोकने ज्योतिःशारुत्रकर्मविपाकायुर्वेदप्रयोगः तृष्णा-
धिकारः अथक्रमप्राप्तस्य मूर्छारोगस्य सनिदानं चिकि-
त्सितमाह यथाह सुश्रुताचार्यः क्षीणस्य बहुदोषस्य
विरुद्धाहारसेविनः वेगाघातादभीघाताद्धीनसत्वस्य
वापुनः करणाय तन्नेषूयावात्स्येष्टभ्यंतरेषु च निविशन्ते
यथादोषास्तदा मूर्छातिमान्वासांश्चावहासुनाडीषु पिहि-
तास्वनिलादिभिः तमोभ्युपैतिसहसास्वरवदुःखव्य-
पोहकृत् सुखदुःखव्यपी

(७८)

वीरसिंहावलोकन.

गोहाचनरः पतनिकाष्ठवत् मोहोमूर्छेतितामाहुः षड्वि
धासाप्रकीर्तितावातादिभिः शोणितेन मद्येन च विषेण च
बद्धस्वप्ने तासु पित्तं तु प्रभुत्वेनावतिष्ठते तृतीयाजृम्भनं
ग्लानिः संज्ञानाशो वलस्य च सर्वासां पूर्वरूपाणि यथास्व
मुपलक्षयेत् अपस्मारेण लिंगानि तास्मा मुक्ता नितलतः
पृथिव्यभस्तमोरूपं स्तग्धं श्वेतं नमयः तस्माद्रक्तस्य
गंधेन मूर्छेति भुवि मानवाः द्रव्यस्य भाव इत्येके दृष्ट्वा यद
भिमुह्यति गुणास्तीव्रतरत्वेन स्थितास्तु विषमद्ययोः
त एव तस्माज्जायेत मोहस्ताभ्यां यथे रितः स्तब्धा गृह
ष्टिस्त्वसृजा गूढोच्छ्वासश्च मूर्छितः मद्येन विलपन् शोतेन
ष्वभिभ्रांतमानसः गात्राणि विक्षिपन् भूमौ जरां यावन्
याति तत् वैपथ्यं स्वप्नतृष्णास्युः स्तंभश्च विषमूर्छिते
वेदितव्यं तीव्रतरं यथास्व विषलक्षणैः सेकावगाहो म-
पायः सहाराः शीताः प्रदेहाः व्यजनानिलश्च शीतानि
पानानि च गंधवंतिसर्वासु मूर्छास्वनिवारितानि सिता
प्रयाले क्षुरसप्लुतानि द्राक्षामधूकस्वरसान्वितानि
खज्जूरकाश्मर्यै रसैः शृतानि सिद्धानि सर्पिर्षि च जीव
नानि सिद्धानि वर्गे मधुरे पयांसि सदा डिमाजांगलजार
साश्च तथा यबालोहितशालयश्च मूर्छास्फपथ्याश्च स
दासतीनाः भुजंगपुष्पं मरिचान्युशीरं कोलस्य मध्यं च पि
वेत्समानि शीतेन तोयेन विशं मृणालं क्षौद्रेण कृष्णांसित

याचपथ्या कुर्याच्चनासावदनावरोधंक्षीरंपिवेद्वाप्य
 थमानुर्षाणां मूर्च्छाप्रसक्तांतुशिरोविरेकैर्जघेदभीक्ष्णं
 वमनैश्चतीक्ष्णैः हरीतकीक्वाथघृतं पिवेद्वाधात्रीफलानां
 स्वरसैः कृतं वा द्राक्षासितादाडिमलाजवंतिशीतानिनी-
 लोत्पलपद्मवंति पिवेत्कषायाणिचगंधवंतिपित्तज्वरं वा
 शमयंतियानि प्रभूतदोषस्तमसोतिरेकात्समूर्छितोनेव
 विबुध्यतेयः संन्याससंज्ञोभृशदुश्चिकित्स्योज्ञेयस्त-
 दाबुद्धिमतानरुणा यथामलोष्ठं सलिले निषिक्तं समु-
 द्धरेद्यश्चविलीनमेवतद्वचिकित्स्येत्तरयाभिषिंचमस्वेदनं
 मृत्युवशंप्रयाति तीक्ष्णांजनाभ्यांजनधूमयोगैस्त-
 थानरवाभ्यांतरतोत्रयातैः वादित्रगीतानुर्जैरपूर्वैर्विम्ला-
 पनैर्गुप्तफलावकर्षैः आभिः क्रियाभिर्नलब्धसंज्ञासाना-
 हलाश्वसनश्चवर्ज्यः प्रबुद्धसंज्ञं वमनानुलोम्यैस्तीक्ष्णैर्वि-
 शुद्धं लघुपथ्यभुक्तं फलत्रिकैश्चित्रकनागराद्यैस्तथा-
 शमजाताज्जतुनः प्रयोगैः सशर्करैर्मांसमुपक्रमेतवि-
 शेषतोजीर्णकृतंचपायः यथास्वंचज्वरघ्नानिकषाया-
 ण्युपयोजयेत् सर्वमूर्च्छापरीतानांविषजानांविषापहं
 इतिश्रीतोसरवंशावतंसरिपुभूतभैरवश्रीवीरसिंहदेव
 विरचितेग्रंथेवीरसिंहावलोकनेज्योतिःशास्त्रकर्मविषा-
 कायुर्वेदप्रयोगः मूर्च्छाधिकारः अथेदानींपानात्पथ-
 दोषस्थमहोन्मादस्थचज्योतिःशास्त्राभिप्रायेणहेतु

(८०)

वीरसिंहावलोकन.

माह तत्प्रतीकारं च यदुक्तं जातके बहुशास्त्रदारित
मुख्यो राजा दूतो विदेशगः सतनुः बुधराशौ दिनभर्तारि
दृष्टे गुरुणामहोन्मादः अन्यच्च योगिन्या प्रभवैर्दोषैर्व्या
ध्यादिपीडितो मनुजः शक्रे कर्कटसंस्थे स्वदोषवत्सक
लदोषसंतप्तः अपरं च दाक्षिण्यरूपधनभोगगुणैः प्र
धानश्र्वं देकुलीरवृषभाजगते विलग्ने उन्मत्तनीचवि
कलो वधिरश्र्वमूकः शेषेषु नाभवति कृष्णातनौ विशे
षात् अन्यच्च सरवस्तवितविहीनमतिरहितं विग
ततनुत्रिकोणस्य सोन्मादं रवितनयः करोति पुरुषं
सदा दीनं कंन्यायां मिथुने वा स्थितगुरुविलोकितदिन
नाथ अनितमहोन्माददोषोपशान्तये गुरुप्रीतये प्रा
गुक्तं जपहोमदानादिकुर्यात् तथाच कर्कटांशस्थित
शक्रजनि तपानादिदोषापनुत्यै शक्रप्रीतये प्रागुक्त
मेव जपादिकं कुर्यात् वृषकर्कमेव चर्यमन्यत्र राशिस्थ
क्षीणचंद्रजनि तोन्मत्तत्वदोषोपशान्तये पूर्वोक्तं चंद्रप्रीत
ये जपहोमदानादिकं निश्चिलमपि विदध्यात् तेनोपशां
तिर्भवति अथोन्मादस्य कर्मविपाकमभिधत्ते तत्प्रती
कारं च यदुक्तं पूर्वाचार्यैः मदगर्वाभ्यां परस्वस्तेयीनिदि
ह्यवस्तुभोगैश्च परान्मोहयित्वा वृद्धगुरूनामुपहासक
श्च शास्त्रज्ञाने सति न जानामीति वंचकश्च उन्मतः प
रोपदत्तज्ञानी यद्वा जायते एतदुभयमहेश्वरसंवादेभिहि

तं मंत्रगुरूणामुपहासीचां द्वयनंकुर्यात् एतद्वैधायने
 भिहितं सदस्पतिमिति होमं च रुघ्नाभ्यां कुर्यात् कया
 नश्चित्र इति सूक्तं जपेत् हिरण्यं च मधुरं दद्यात् इति
 एतद्ब्रह्मांडपुराणे भिहितं सारस्वतं मंत्रं वा जपेत् इत्यु-
 न्मादव्याधिप्रतीकारः तथा पानात्ययस्यापि अथ क-
 मप्राप्तस्य पानात्यय रोगस्य सनिदानं चिकित्सितमाह
 रुग्निनिश्चयात् ये विषस्य गुणाः प्रोक्ता स्तेपि मद्ये प्रति-
 क्षिताः तेन मिथ्योपयुक्तेन भवत्युग्रो मदात्ययः किंतु म-
 द्यं स्वभावेन यथैवान्नं तथा स्मृतं अयुक्तियुक्तं रोगाय यु-
 क्तियुक्तं तथाऽस्मृतं प्राणाः प्राणभृता मन्नं तदयुक्त्या निह-
 त्य गून् विषं प्राणहरं तच्च युक्तियुक्तं रसायनं विधिना
 मात्रया काले हितैरन्नेर्यथावलं प्रदृष्टो यः पिवेन्मद्यं त-
 स्य स्यादमृतोपमं स्निग्धैस्सदन्यैर्मसैश्च भक्ष्यैश्च सहसे-
 वितं भवेदायुः प्रकर्षाय वलाद्योपचयाय च काप्यतामन-
 सस्तुष्टिस्तेजो विक्रम एव च विधिवत्सेव्यमाने तु मद्ये सन्नि-
 हिता गुणाः क्रुद्धेन भीतेन पिपासितेन शोकाभिज्ञेन
 बुभुक्षितेन व्याध्यामभाराद्यपरिक्षतेन वेगावरोधाभिह-
 तेन वापि अत्यन्नभक्ष्याच्च ततोदरेण साजीर्णभुक्तेन तथा
 वलेन उष्णानितमेन च सेव्यमानं करोति मद्यं विविधान्
 विकारान् सुश्रुतात् त्वम्पि प्लीभुजगपुष्पविद्गैरूपे-
 तं सेवेत हिं गुमरिचैलयुतं फलाम्लं उष्णं बुसैधवयुता

स्त्वथवाविडत्वव्यत्रैलहिङ्गुमगधाफलमूलसुख्यः हृद्यै
 फलेरपिचभोजनमत्रशस्तद्राक्षाकपित्थफलदाडिम-
 पानकंयत् तत्पानविभ्रमहरंमधुशर्कराद्यामाश्रातको-
 लरसपानकमेवचापि मन्थःस्वार्जूरमृद्धीकाद्यक्षास्त्रा-
 स्त्रीकदाडिमैः परूषकैः सामलकैर्युक्तोमद्यविकारनुव्र-
 सतीनमुद्रमिश्रावान्दाडिमामलकानितान् द्राक्षामल-
 करवर्जूरपरुषकरसेनवा कल्पयेत्तर्पणान्यूषान् रसां-
 श्वविविधात्मकान् यथाक्वाथेनसंसिद्धंघृतंघातूरसेन-
 वासर्पिः कल्याणकंवापिसदमूर्छापहंपिवेत् योजयेन्मा-
 तुलुङ्गास्तदाडिमैः पानकान्यपि स्निग्धांश्चलवणाम्नां
 श्वरसान्जांगलजान्शुभान् पित्तक्षौद्रसितायुक्तंमद-
 मर्होदकंपिवेत् पित्तपानात्ययेयोज्याः सर्वतश्चक्रियाइ-
 माः पानरोगेकफोद्भूतेलंघनंचयथाबलं दीपनीयोष-
 धीपेतंपिवेन्मद्यंसमोहितः त्रिफलायाः रसोवापिव्यो-
 षचूर्णसमन्वितः शुष्कमूलकजोयूषः कुलस्थोवामधू-
 त्कटः सर्वजेसर्वमेवेदंप्रयोक्तव्यंचिकित्सितं आभिः
 क्रियाभिः सिद्धाभिः शांतिंयातिमदात्ययः नोवेन्मद्यंक्र-
 मंहित्वाक्षीरमस्यप्रयोजयेत् लंघनाद्यैः कफेक्षीणेन
 जातेदौर्बल्यलाघवे चव्यंसौवर्चलंहिङ्गुपूस्कंविश्वदी-
 पकं चूर्णमद्येनपातव्यंपानात्ययरुजापहं इतिश्री
 तोमरवंशावतंसरिपुभूतभैरवश्रीवीरसिंहविरचिते

वीरसिंहावलोकनेग्रंथेज्योतिःशास्त्रकर्मविपाकाद्युर्वेदप्र
योगोपानात्पथाधिकारः अथेदानींदाह्रोगस्यगणित
ग्रंथाभिप्रायेणप्रकारमाचष्टे तत्पतीकारं च यथोक्तंजा
तके तनौभवतिभूपुत्रोरंध्रेभवतिभास्करः जन्मकाले
यदायस्यसदाहज्वरवान्भवेत् मूर्तिस्थानस्थितस्यमू-
पुत्रस्यरंध्रस्थानगतस्यचभानोदीहपीडोपशमनार्थंत
त्पीतयेधेनुदानादिकंविधेयं मंगलप्रीतयेचपूर्वोक्तमेव
जपहोमदानादिकंकुर्यात् अथसर्वांगदाह्रोगस्यकर्म
विपाकमाह तत्पतीकारं च अथकापिलग्रहे यःपुनः
अग्नौष्ठीवतितंकपिलनामाग्रहोगृणहातिसःतत्क्षणा-
ज्ज्वरशूलीसर्वांगदाहीपीतनयनश्वभवति वलिंचनि
श्चितुष्यथेपिष्टलाजापिण्द्याकरुधिरतिलध्वजगंधपु
ष्पैः मंत्रेणदद्यात् प्रतिगुण्हीष्ववलिंचेमंकपिलारव्यम
हाग्रह आतुरस्यसुरवंसिद्धिंप्रयच्छत्वमहाफलं इति
मंत्रः अथक्रमप्राप्तस्यदाह्रोगस्यसनिदानंचिकित्ति
तमाहरुग्विनिश्चयात् त्वचंप्राप्तःसमानोष्मापित्तरक्ता
भिमूर्छितः दाहंप्रकुरुतेघोरंपित्तवत्तत्रभेषजं वृंदसंघ
हान् शतधौतघृताभ्यक्तंदद्यात्तुयवशक्रुभिः कोलाम
लकसंयुक्तैर्दाडिमाम्लैश्चबुद्धिमान् स्वेदयेत्तस्यसर्वा-
गमारणालाद्रवाससा लामज्जेनाथयुक्तेनचंदनेनानुले
पयेत् चंदनांबुकणास्यंदितालवृंतोपवीजिते सुष्या-

(८४)

वीरसिंहावलोकन.

हाहादितोभोजकदलीदलसंस्तरे परिषेकावगाहेषुव्य
जनानांचसेवने शस्यतेशिशिरंतोयंतृष्णादाहोपशांत
ये ह्यारैश्चसुकषायैश्चसुशीतैश्चंदनान्वितैः अंतर्दाहं
शमयेदेतैश्चान्यैश्चशीतलैः फलिनीलोघ्रसेव्यास्लहेमप
त्रंकुठंनटं कालीयकरसोपेतंदाहेशस्तंप्रलेपनं द्वीवेरप
ष्पकोसीरचंदनोदकवारिणा संपूर्णमवगाहेतद्रोणीच
हादितोनरः पित्तज्वरहरंथच्चदाहेतत्सर्वमिष्यते वाप्यः
कमलहासिन्योजलयंत्रगृहाः शक्रभाः नार्यश्चंदनदिग्धा
म्योदाहदेन्यहरामताः कुशादिशालिपर्णीभिर्जीवका-
द्येनसाधितं तैलंघृतंचदाहघ्नंवातपित्तविनाशनं कुशा
द्यंघृतंतैलंच इतिश्रीतोमरवंशावतंसरिपुभूतभैरव
श्रीवीरसिंहदेवविरचितेग्रंथेवीरसिंहावलोकनेज्योतिःशा
स्त्रकर्मविपाकायुर्वेदप्रयोगोदाहाधिकारः अथक्रम
प्राप्तस्योन्मादरोगस्यसनिदानंभिक्षित्सितमाह रुग्नि
निश्चयात् मदयंत्यु द्रुतादोषायस्मादुन्मार्गमास्थिताः
मानसोयमतोव्याधिरुन्मादइतिकीर्तितः एकैकशः
सर्वशश्चदोषैरत्यर्थमूर्धितैः मानसेनचदुःखेनसपंचवि
धउच्यते विषाद्भवतिषष्ट्यथस्वतंत्रभेषजं सचप्रवृ
द्धस्तरुणोमदसंज्ञांविभार्तिच विरुद्धदुष्टाशक्तिभोजना
निप्रधर्षणंदेवगुरुद्विजानां उन्मादहेतुःभयहर्षपूर्वोम
नोभिघातोविषमाश्चवेष्टाः तैरल्पसत्वस्थमलाःप्रदुष्टा-

बुद्धेर्निवासं तद्दयं प्रदूष्य श्रोतां स्यधिसायमनोवहा
निप्रमोहयंत्याशनरस्यचेतः धीविभ्रमः सत्वपरिप्लव
श्चपर्याकुलादृष्टिरधीरताच अवद्धवाक्स्तद्दयं च शून्यं
सामान्यमुन्मादगदस्यलिंगं चौरैर्नरेन्द्रपुरुषैरभिस्त
थान्यैर्वित्रासितस्यधनवांधवसंक्षयाद्वागादंक्षतेमनसि
चप्रियधारिरंसोज्ज्वितचोत्कटतरोमनसो विकारः दृ
दसंग्रहान् वातिकेस्नेहपामंचप्राग्विरेकश्चपित्तजे क
फजेनावनंकार्यपरोवस्त्यादिकः क्रमः यथोपदेक्षते किं
चिदपस्मारविकिसिते उन्मादे तत्र कर्तव्यं सामान्याद्यै
षदूष्ययोः सिद्धार्थकोहिंशुवचाकरंजो देवदारुच मंजि
ष्ठात्रिफलास्वेतकटभीचकटुत्रिकं समासानिप्रियंगु
श्चसिरीषोरजनीद्वयं वस्तमूत्रेण विष्टोयमगदः पानमं
जनं नस्थमालेपनंचैव स्नानमुद्धर्तनंतथा अपस्मार
विषोन्मादकृत्स्नालक्ष्मीज्वरापहं भूतेभ्यश्च भयंहंतिरा
जह्वारेप्रशस्यते सर्पिरेतेन सिद्धवागोमूत्रेण तदर्धकृत
दशमूलंबुसघृतं युक्तं मांसरसेन वा ससिद्धार्थकचूर्णं
वाकेवलं वानवंधृतं उन्मादशांतपेपेयोरसोवातालशा
रक्जः प्रयोज्यं सार्षपतैलं नस्याभ्यंजनयोः सदा आश्वा
सयेच्छुद्धदांतैर्वीक्यैर्दूर्गार्थसंहितैः ब्रूयादिष्टाविना
शंवादशयेदद्भुतानि च वद्धंसर्षपतैलाक्तमुत्तानंचातपे
न्यसेत् कपिकच्छाथवातपैलीहैस्तैलजलैः स्पृशेत्

(८६)

वीरसिंहावलोकन.

कशाभिस्ताडयित्वा च सुवह्विजने गृहे रुध्याच्चेतोहि
विभ्रांतं तथा व्रजति तस्मिन् सूर्येणोद्धृतं दंष्ट्रेणादांतैः सिं
हैर्गजैश्च तं त्रासयेच्छस्त्रहस्तेश्च शत्रुभिः स्वकर्त्रेस्तथा
अथ वाराजपुरुषैर्बहिर्नीत्वा सुसंयतं त्रासयेद्युर्वधैरेनंत
पर्यंतो नृपास्तथा सततं धूपयेच्चैनं श्वनो मांसैश्च पूतिभिः
बुध्यादोषं च यः सात्स्यं देशकालबलाबलं विकिसितमि
दं कुर्यादुन्मादेभूतदोषजे महर्षिपितृगंधर्वैरुन्मादस्य
च बुद्धिमान् वर्जयेत्तं जनादीनि तीक्ष्णानि क्रूरमेव च अ
पस्मारक्रियां चापि ग्रहोद्दिष्टां च कारयेत् कुष्ठाश्वगंधेलव
णाजमोदेद्देहीरकेत्रीणि पटूनि पाशं मांगल्यपुष्पीच स
माणि चूर्णं कृत्वा च चूर्णेन वचोद्भवेन तुल्येन युक्तं बहु
शोरसेन तद्भाषितं ब्रह्मविनिर्मितायाः सार्षपधुभ्यां च तं
तोक्षमात्रं लिप्त्वा न्नरः सप्तदिनं हिताशी ऐश्वर्यमिच्छ
न्मनसश्च धैर्यं मेधां तदिच्छन् द्विगुणं च कालं पठेन्नरः
श्लोकसहस्रमेकं तद्वा प्रयोज्यं द्विगुणं च कालं सारस्व
तमिदं चूर्णं ब्रह्मणानिर्मितं स्वयं जगद्धिताय लोकानां
दुर्मिधानां भवेत्तसां अथ क्रमप्राप्तस्य ज्योतिःशास्त्रा
नुसारेणापुत्रतामाह सुतस्थानगतो दुष्टग्रहो भवति
तदा अपुत्रता भवति जातके सुतभवनगते सौरभौम
राहौ तथापि दृष्टोऽस्मिन्मन्दस्तवत नरास्युः निर्गदि
तललो वराहमिहिरश्च तदुपशांतये पूर्वजपहोमादिकं

दानं च कुर्यात् अपुत्रताकर्मविपाकमाह यः पूर्वजन्म
निमासोपवासिनीभूत्वान्योवाचं ध्याचउदिकाददाति-
सोनपत्योभवति महाभारते औषधदाताजंतुः प्रसूति
प्रतिबंधको वंध्यः परमेश्वरशरणः स साधुयादिष्ठितं पुत्रं
विष्णोरराटमसीति मंत्रेणाष्टोत्तरशतं घृतचरुभ्यां जु-
हुयात् सगरुडं विष्णुप्रतिमापलसुवर्णेन कुर्यात् दिव्य
वरुणेण वेष्टयेत् द्रोणधान्ये स्थोपरिस्थापयेत् श्रुतशी-
लाय कुटुंबिने दद्यात् अनेन मंत्रेण नंदगोपकुलोद्धार
यशोदानं दवर्द्धन देहिमेतन्नयं विष्णो त्वामहं शरणं गतः
ऋतिग्न्योदक्षिणां संपूर्णां अवश्यं तस्य सुपुत्रो भव-
ति परमेश्वर प्रसादात् अधुना ज्योतिःशास्त्रानुसारे
ण अमोर्षत्वहेतुं तत्प्रतीकारं च दर्शयति यदुक्तं बृहज्जात-
के जायागतेऽर्कपुत्रे तु भौमे राहौ तथैव हृष्टे च स भवति
जायाहीनो मर्त्यो जन्मनि भवद्विष्यत्येवं इति महाभा-
रते कुमारिकाभोजनं च कारयेत् तथा च ब्रह्मणैष्ट-
भोजनं दद्यात् तदुपशमनार्थं पूर्वोक्तप्रकारेण जपहोम
दानादिकं कार्यं तदा अजायो जायां लभते मृतजा योजा-
यां दीर्घायुषीं प्राप्नोति स्वरूपां च अद्युतं जपः अष्टोत्तर-
सहस्रं होमः इदानीमभार्यत्वहेतुं कर्मविपाकं तत्प्रतीकारं
चाह्वयः पूर्वजन्मनि परदारापहारी भवति समृतभार्योऽभा-
र्योदारघाती भवति तदुपशान्तये भवानी सहस्रनामल

(८८)

वीरसिंहावलोकनः

हृसीसूक्तंवापाठयेत् गायत्र्यष्टोत्तरायुतेनघृतपायसा-
भ्यांहोमंकारयेत् भवानीप्रतिमांसुवर्णमपींकुर्यात् पलेन
तदर्धाद्धेनवा सुवस्त्रेणवेषयित्वासवाहनांदद्यात् वित्त
शाठ्यंनकुर्यात् कुलीनायसुशान्तायसुधर्माय कुटुंबिने
अभ्यर्च्यतंपूजयित्वादगाद्धेममर्चांतुमां सालंकारांसवस्त्रां-
चप्राप्नुयादीर्घजीवितंपुनः जटिलापूतनाकेशीवरटीमर्क
टीवचात्रायमाणजयावीरान्वोरकः कटुरोहिणी काय
स्थासूकरीछत्रसातिछत्रापलंकषामहारूपकदंताचवय
स्थानकुलीद्वयं कटभीवृश्चिकालीचसस्थिरापिचतेर्घ
तं सिद्धंचतुर्थकोन्मादेग्रहापस्मारनाशनं महापैशाच
कनामघृतमेतद्यथामृतं मेधाबुद्धिस्मृतिकरंवालानांच
ग्विवर्द्धनं महापैशाचकंघृतं त्रिफलालक्ष्मणानंतासमं
गासारिवाचचा ब्राह्मीपाठाद्वितृहतीद्विस्थिराद्विपुनर्नवा
सहदेवासूर्यवल्लीवयस्थागिरिकर्णिका तोयकुंभेपचेदेतस्य
लांशंपादशेषितं नतकोंतीवचाकुष्टंरूष्णासर्षपसैधवैः
नीरक्तचूर्णवित्सायाःसंसिद्धंपपसाचगोः पुष्ययोगोद्ध
तंप्रस्थंस्वहेमकलशेस्थितं पानाभ्यांजनतोमेधास्मृत्या
युःपुष्टिवर्द्धनं रक्षोघ्नंचविषघ्नंचसारस्यतमिदंघृतंसारस्व
तंघृतं श्यामामधुरसारास्मादशमूलंशतावरी स्वदंष्ट्रा
सवमूलंचनैर्युक्ताक्वाथकल्कितैः साधितंचैतसंनामघृतं
चितविकारनुत् उन्मादमदमूर्च्छायांज्वरापस्मारभेषजं

वैतसंघृतं हिंगुमूत्रंच वस्तस्य धूमस्य प्रयोजयेत् एतेन शाम्यति क्षिप्रं चलवानपि योग्रहः शिरीषपुष्पं लसुनं सुठीसिद्धार्थकं च मंजिष्टारजनीकृष्णावस्तमूत्रेण पेयेत् वत्यश्रद्धाया विशक्कास्तासपि नान्यनांजनं कर्पासास्थिमयूरपिच्छवृहतीनि माल्यपिंडीतकं त्वग्मांसीविषतिंदुकंतुषवचाकेशादिनिर्मोचनैः नागेन्द्रहिजशृंगहिंगुमरिचैस्तुल्यं कृतं धूपकं कंठोन्मादपि शाचराक्षससुरावेशग्रहघ्नं परं महाधूपवरः कल्याणकं प्रयुंजीत महद्वा वैतसंघृतं तैलं नारायणं वापि महन्नारायणं तथा अथ चरकात् कल्याणमहाकल्याणघृते विशालात्रिफलाकोतीदेवदावैलबालुकं स्थिरानंताहरिद्रेह्वेसारिवेह्वेप्रियंगुका नीलोत्पलैला मंजिष्ठादतीदाडिमकेसरं तालीसपत्रं वृहतीमालतीकुसुमं नतं बिडंगं पृष्टिपणीचकुष्ठं चंदनपद्मकैः एतैः कषसमैः कल्कैर्विशत्याष्टभिरेव च जले चतुर्गुणैः पक्वा घृतप्रस्थं प्रयोजयेत् अपस्मारेज्वरेकासे शोषे मंदानले क्षये वातरक्ते प्रतिश्यायेत् तीयकचतुर्थके वम्यशोमूत्रकृच्छ्रे च विसर्पीपहतेषु च कंडूपासामयोन्मादविषमेषु गदेषु च भूतोपहतचित्तानां गद्गदानामचेतसां शस्तस्त्रीणां च वंध्यानां धन्यमायुर्वलप्रदं अलक्ष्मीपापरोगघ्नं सर्वग्रहनिवारणं कल्याणकमिदं सर्पिः श्रेष्ठं पुंसवनेषु च कल्याणकं घृतं इति श्रीतोमरवंशावतं

(१००)

वीरसिंहावलोकन.

सरिपुभूत भैरवश्रीवीरसिंहदेवविरचितेग्रंथेवीरसिंहा
वल्लोकेज्योतिःशास्त्रकर्मविपाकायुर्वेदोक्तप्रयोगःउन्मा
दाधिकारः अथेदानीमपस्माररोगस्यजातकाभिप्राये
णहेतुतत्प्रतीकारंचाह यथोक्तंजातकेशनिभूक्तदिन
नाथानिधनस्थायस्यजन्मकालेस्थुः नानाव्याधिवधा
ह्यै पीडाऽपस्मारसंभवातस्य अष्टमस्थानस्थशनिमं
गलसूर्यजनितापस्माररोगप्रतीकाराद्यतत्तद्व्यहप्रीतये
पूर्वोक्तमेवसकलंजपहोमदानस्नानादिकुर्यात् तेनोप
शाम्यति अथअपस्माररोगस्यकर्मविपाकप्रकारमा
चष्टे तत्प्रतीकारंच अथापस्माररोगे स्वामिनोगुरो
श्चहंताप्रतिकूलोवाअपस्मारीजायते अस्यप्रायश्चि
तंचोद्रायणंकुर्यात् सदसस्पतिमद्भुतमित्यनेनमंत्रे
णचरुघृताभ्यांजुहुयात् देवब्राह्मणान्संपूज्यनमस्कु
र्यात् हिरण्यंदद्यात् कन्यानश्चित्रआभुवदितिसू
क्तंजपेत् यथाहबौधायनः ब्राह्मणस्वासरोधेनह्यप
स्मारीभवेन्नरः वक्ष्येतस्यप्रतीकारंदानहोमक्रिया
दिभिः पलेनवातदर्द्धेनतदर्द्धार्द्धेनवापुनः विनायक
प्रतिकुर्यात्स्फुवर्णेनचशोभनां सजतंचतथानाग
मुपवातंप्रकल्पयेत् पुष्करपद्मरागेनहस्तरत्नैःप्रक
ल्पयेत् विनायकाद्धमानेनमुखंदेवस्यकल्पयेत् त
स्याप्यग्रेप्रदेयानिरत्नानिविविधानिच माणिक्येनप्र

कुर्वीत च क्षुषीत स्थशोभने पूर्वद्युर्मंडपंकुर्यात्स्तंभ
 षोडशभिर्दृढ यद्वाद्दशभिः कुर्यादष्टाभिश्च प्रयत्नतः मंडप
 स्थचतुर्भगिवेदिकां परिकल्पयेत् रात्रौ विनायकस्यापि
 त्थ्यधिवासनमिष्यते चतुर्भिर्ब्राह्मणैः सार्द्धमाचार्यैः सर्व
 शास्त्रवित् स्वयमेव तदाचार्यैर्धर्मज्ञैः सत्यवान्शुचिः
 कुलीनो न च बृद्धश्च सर्वप्राणिहिते रतः रात्रौ जागरणकृत्वा
 मध्यरात्रे बलिं हरेत् मत्स्यमांसेन तं दद्यात्तथा क्षीरोदनेन
 च आचार्यः प्रयतो भूत्वा मंत्रेणानेन संयतः पूर्वस्थादि
 शितं दद्याद्बलिं वै सर्वकामिकं आदित्यावसवोरुद्रादेवा-
 भूतानिवासवः सर्पाः पिशाचाः शाकिन्योडाकिन्यः पांथ
 देवताः अपस्माराधिदैवंच वैतालानैऋतास्तथा बलि
 दानेन दत्तेन शांतिं कुर्वंतु सर्वशः बलिदानमंत्रः ततः प्रभा
 ते विमले स्नात्वा चाहतवाससः भूषिताः कटकैः सम्यगुप
 वीतांगुलीयकैः कुंडानिदिक्षु च त्वारिमेखलासंरतानि च
 कुर्युस्तेषु प्रथक्तेषु होममंत्रैः श्वकैस्तदा पूर्वस्मिन् बहवः
 कुर्यात्समिदाज्यचरुत्कटं विनायकं समुदिश्य गणानां ले
 ति मंत्रतः तत्पुरुषाय विद्महे वक्रतुंडाय धीमहि न नो दंती
 प्रचोदयात् अथ यद्दक्षिणे कुंडे कुर्याद्दोमं समाहितः लं
 दोगः पश्चिमे वापि तद्देवत्वेन होमयेत् अथर्वणश्चानरे च
 कुंडे होमं प्रकल्पयेत् विनायकाय देवाय सर्वभूतहिताय च
 गणानामधिपत्ये प्रयुक्ताय हुं फट् स्वास्ति स्वधानमः स्वाहा

(९२)

वीरसिंहावलोकन.

समिदाज्यचरुं हुत्वापूर्वाहुत्यंतमेवहि आचार्यः प्रवि
मांतांचघ्राह्मणैः सहसंयतः आसनंवेदिकामध्येविताना
दिसुशोभने तिलानामुपरिस्थाप्यगंधपुष्पैः प्रपूजयेत्
वस्त्रैः नानाभिः सुभ्रैः कर्पूरकटकादिभिः उपचारैः षोड
शभिर्नैवेद्यंचैवमोदकाः यथादेवेतथाचार्येणलंकारादि
कल्पयेत् आचार्यः परयाभक्त्यागणेशायप्रकल्पयेत्
आपूपादितथान्यच्चकारयेद्भक्षकादिकं निवेद्यपार्वतीं-
चापिदेवदेवंमहेश्वरं पूजयेत्परयाभक्त्याआचार्यः स्वयं
मेवहि तथैव रोगवाभक्त्यासंपूज्यगणनायकं गणानां
त्वेतिमंत्रेणतूष्णींशिष्टस्तुपूजयेत् ततोमध्यंदिनेप्राप्तेप्रति
मांदक्षिणायुतां मंत्रेणानेनदद्याच्चसरोगीप्राङ्मुखः स्वयं
उदङ्मुखोपविष्टायब्राह्मणायातिभक्तिः विनायकप्रप-
न्नातिहरविघ्नविनायक त्वंदेवैः प्रार्थितः पूर्वविघ्नविघ्नप-
रायणैः ब्राह्मणश्वासरोधेनयज्जातंममवैकृतं पूर्वकर्मवि
पाकेनह्यपस्मारोन्मदादिकं जाड्यंवाप्यथवाधिर्येना-
शिकारोधभाषणं त्वदस्त्रायाप्रदानेनरोगमाशतविनाशय
दानमंत्रः चतुर्णांब्राह्मणानांचयथाशक्त्याचदक्षिणा
एवंकृत्वागणपतेर्दानंमर्त्यैः स्फुरतीभवेत् इत्यपस्मारह-
रणविधिः अथक्रमप्राप्तस्यअपस्माररोगस्यसनिदा
नंचिकित्सितमाह रुग्निनिश्चयान् तमः प्रवेशसंरंभ-
दोषोद्वेकहतस्मृतिः अपस्मारइतिज्ञेयोगदोघोरश्च

तुर्विधः तृत्वं पः शून्यतासे दोषानमूर्च्छाप्रमूढता निद्रा
 नाशश्च तस्मिंश्च भविष्यति भवत्यथ चिन्ताशोकादिभि
 र्दोषाः क्रुद्धात्तुल्योत्तसिस्थिताः कृत्वास्मृतेरपभ्रंसमप-
 स्मारं प्रकुर्वते वातासित्तात्कफात्सर्वे दोषैः सस्याच्च तुर्विधः
 तमसो दर्शनं ध्यानं तद्वृत्तं नेत्रवैकृतं अमोहदयभून्यत्वं
 भाविनस्तस्य लक्षणं पक्षाद्वाद्वादशाद्वाद्वासाद्वाकुपि
 तामलाः अपस्माराय कुर्वन्ति वेगं किञ्चित्प्रातरे वातिकं
 वस्तिभिः प्रायः पौनिकं नुविरेचनैः कफजं वमनैर्धमिान
 पस्मारमुपाचरेत् निर्गुडीसंभवं दारुतान्नेतस्थोपयोग
 तः उपैति सहस्रानाशमपस्मारो महागदः मनोक्ता ताक्ष्य
 जं चैव शरुत्सारावतस्थ च अंजनं हृत्पस्मारमुन्मादं च
 विशेषतः श्वशृगालविडालानां कपीनां गृध्रयोरपि पित्तानि
 नस्थतोदद्यादपस्मृतिनिवृत्तये यष्टीहिं गुवचावाद्या
 शिरीषलसुनामजै साजमूत्रमपस्मारे सोन्मादेनावनां
 जनं कपित्थांशारदां मुद्गां मुस्तोशीरयवांस्तथा सव्यो
 षां वस्तमूत्रेण पिष्ट्वा वर्ति प्रकल्पयेत् अपस्मारे तथो-
 न्मादे सर्पदंष्ट्रे गरादि ते पुष्पोद्भूतं शूदनः पित्तमपस्मार-
 भ्रंसं जनात् तदेव सर्पिषा शुक्तधूपनं परमं स्मृतं आभिः
 क्रियाभिः शृङ्गाभिर्हृदयं संप्रबुध्यते श्रोतांसि चास्य
 शृङ्ग्यंति स्मृतिं संज्ञां च विंदति नकुलो लूकमार्जारिगृ
 धकीटादिका कजैः तुंडैः पक्षैः पुरीषैश्च धूपनं कारये-

(९४)

वीरसिंहावलोकन.

द्विषक् गोमूत्रसिद्धार्थकसिन्धुपर्णैरुद्धर्तनंतैरथवाप्रलेपः
पूतिभ्रयोमत्स्यकृतेनधूपोनस्थचतीक्ष्णैरवबोधनार्थं मूलं
वर्तिसिरवाजं गोघृतलीढंनरस्यमासेननिःशेषयत्यपस्मृ
तिमिति सिद्धं नान्नसंदेहः यःस्वादेक्षीरभक्ताशीमाक्षिकेन
वचारजः अपस्मारंमहाघोरंस्फुरित्थंजयेद्भवं कल्या
णकारकात् भार्गीकषायपुतमायसचूर्णमेतद्विक्षोर्विका
रकृतसन्मधुरं सुगंधिकुंभेनिधायनिहितं बहुधान्यपल्लेप
स्मारमाशक्तविनिहंत्यसकृन्निपीतं शतद्रुसूतं द्विधागंधं
खल्वेकृत्वा तु कज्जलीम् दूयोस्तुल्यं बलान्चूर्णमिधुना सह
भक्षयेत् निष्कमात्रं रसोद्घोषदुग्धभक्तप्रयोगतः अप
स्मारं महाघोरं चिरकालानुबन्धिनम् मासमात्रान्निहं
त्येष नान्नकार्या विचारणा इति तोमरवंशावतंसरि
पुभूतभैरवश्रीवीरसिंहदेवविरचिते ग्रंथे वीरसिंहाव
लोकैज्योतिःशास्त्रकर्मविपाकायुर्वेदप्रयोगः अपस्मा
राधिकारः अथेदानीं वातव्याधिनिदानं ज्योतिःशास्त्रे
ण प्रतीकारं व्याख्यास्यामः यदुक्तं जातके अतिमारु
तरोगार्तः परस्वहारी विरोममतिचेष्टः कर्कटकस्थे भा
नौ स्वपुत्रदृष्टे पुमान्मिश्रतः अन्यच्च वातपित्तोद्भवा
पीडाहीनजैः सह विग्रहः विदेशगमनं वापि सौरेर्मध्यो
यदा शिरवी कर्कटस्थितस्वपुत्रदृष्टसूर्यजनितवात
व्याधिप्रतीकारमाह तस्मीति येषूक्तं मेव जपहोमदा

नादिसकलमेवविधिवद्विदध्यात् अन्यच्च शनैश्चरम
 ध्यवर्तिकेतुज्जनितवातोद्भवपीडोपशान्तयेकेतुप्रीतयेजप
 होमादिकंकुर्यात् केतुरुणवन्नितिसंज्ञेणजपः तिलाज्य
 कुशसमिद्धिर्जुहुयात् ससुवर्णच्छागंदद्यात् शनैरि
 व अशिततिलोजनेत्यादिभिरौषधैस्नायात् राजावर्त्त
 परिधानंविदध्यात् वातव्याधिगृहातंलोकेदुष्टंप्रवासशी
 लंवा क्षुद्रंनिन्दितशीलंजनयतिभौमेक्षितःसौरःभौ
 मेक्षितशनिजनितवातव्याध्युपशमनायशनिप्रीतयेपू
 र्वोक्तंजपहोमादिकंकुर्यात् अथवातव्याधेः कर्मविपाके
 माह तत्प्रतीकारंच गुरुप्रत्यर्थावातरोगीशन्नोदेवीति
 मंत्रेणजपंकुर्वीत इतिउमामहेश्वरसंवादेभिधानात्
 अन्यच्च वातरोगकारणांतरंप्रकृत्यंतरंचोच्यते देव
 ब्राह्मणस्वापहरणात्त्वामिद्रोहात्वातरोगीभवति अ
 स्यप्रायश्चित्तं कृच्छ्रातिकृच्छ्रांदायणंकुर्यात् अग्निर
 श्मीत्यृचंजपेत् अनेनमंत्रेणहोमंकुर्यात् वातआवात
 मंत्रोयजप्यतेयुतसंख्यया अग्निरश्मीत्यृचंवापिजपे
 द्वाजुहुयादपीतिवाचस्पतिवचनं विश्वस्तस्यविषंदत्वा
 अभक्षभक्षीवावासोहिरण्यंदद्यात् अन्याथपदावादी
 सनरः पादघातीयःपुनःरक्षतयोनिसमृगदानंस्वर्णं
 चदद्यात् एकांतरपक्षःसर्वविधिआचरणंब्राह्मणंनाव
 लोकयेत् यःपुनरक्षतयोनिमनिच्छतीपरस्त्रियंबलादा

(९६)

वीरसिंहावलोकनः.

क्रम्योपभुक्तेससर्वसंधिषु धनुर्वीतरोगोवाविषमज्वरी
वार्ताव्रपीडावान्भवतितदुपशांतयेप्रतिरूपदानंमहिषी
दानं रुद्धातिरुद्धांद्राघणानिकुर्यात् उद्यंतघोत्वृचं
जपेत् तदुक्तं ब्रह्मांडपुराणे अपमृत्युप्रशांत्यर्थं प्रति
रूपं द्विजोत्तमे प्रदद्यान्महिषीं कृष्णां सवत्सां पूजयेत्ततः
सहस्रनामस्तोत्रं वा सर्ववारत्रयं जपेत् मृत्युरोगशांत्य
र्थमानसः इति महाभारतवचनान् नामत्रयं जपेत्
नामत्रयं छंदः क्रपिदेवताः प्रदृश्यंते उष्णिगायत्री पुरुष-
प्रकृतिस्मृतलंछंदांसिवसिष्टकश्यपनारदत्रायपः महा
विष्णुर्महान् सिंहो महावराहश्च देवता इति सर्वरोग
शांतयेऽथुतत्रयं जपेत् अच्युतानंदगोविंदेत्येत-
न्नामत्रयं द्विजः अथुतत्रयसंख्यां कंजपंकुर्याद्विशां
तये इति शंकरगीतासु वचनात् पुरुषसूक्तं जपंकु-
र्यात् ततः पापक्षयाद्द्रोगमोक्षोभवत्येव इति धनुर्वीत
रोगे अन्यच्च वायुपुराणे वातव्याधियुतस्तेयीत्याह-
बोधायनो मुनिः हरिणं कारयेत्ताम्रंधेनुंतु दशभिः
पलैः तदूर्ध्वेण तदूर्ध्वेण शृंगरूप्यमयेदृढे तंदुलोपरि
संस्थाप्य ब्राह्मणाय निवेदयेत् हाटकत्रयं वापितद-
ूर्ध्वं वा स्वशक्तितः चतुष्पादेषु संस्थाप्य कांस्यपात्रं च
तुष्टयं वायुदेवतमंत्रैश्च होमं तत्र प्रकल्पयेत् समिदा
ज्यवरुं कृत्वा शतमष्टोत्तरं द्विजः अष्टाविंशतिरेवाथ

दानमंत्रेणकारयेत् वायोचरसिभूतानामंतस्त्वंलोकपा
वनः वाहनस्थप्रदानेनवातव्याधिर्विनाशय अनेन
कृतमात्रेणयथोक्तेनविधानतः वातव्याधिविनिर्मुक्तो
नीरोगःस्फुरवमश्नुते इतिवातव्याधिहरोमृगदानविधिः
अथक्रमप्राप्तस्यवातव्याधेः सनिदानं चिकित्सितमाह
रुग्निनिश्चयात् रुक्षशीताल्पलघ्वन्नव्यवायातिप्रजा
गरैः विषमादुपचाराच्चदोषाः सृक्स्त्रावणादति लघ्वन
पूवनात्यर्थव्यायाममतिचेष्टितैः धातूनांसंक्षयाच्चिंताशो
करोगादिकर्षणान् वेगसंधारणायासादभिधातादभोजना
त् मर्मवाधागजोष्ठाश्वशीघ्रयानापतर्पणान् देहेश्रोतांसि
रिक्तानिपूरयित्वानिलोबली करोतिविधिधान्याधीन्सर्वा
गैकांगसंश्रयान् अव्यक्तलक्षणंतेषांपूर्वरूपमितिस्मृतं
आत्मरूपंतुयदव्यक्तमायासोलघुतापुनः संकोचःपर्व
णांस्तंभोभगोस्थांपर्वणामपि लोमहर्षप्रलापश्चपारि
पृष्टशिरोग्रहः स्वांज्यंपांगुल्यकुज्वत्वंशोषांगानामनि
द्रता गर्भशक्करजोनाशःस्यंदनंगात्रसुप्तता शिरोना
शाक्षिजत्रूनांघ्रावायाश्चापिभंजनं भेदस्तोदार्तिराक्षेपो
मोहश्चायासएवच एवंविधानिरूपाणिकरोतिकुपितो-
निलः हेतुस्थानविशेषाच्चभवेद्रोगविशेषकृत् तत्रको
ष्ठाश्रितेदुष्टेनिग्रहोमूत्रवर्चसोः वर्ध्महृदोगगुल्मार्शः
पार्श्वशूलंचमारुते सर्वांगकुपितेवातेगात्रस्फुरणभंजनं

(९८)

वीरसिंहावलोकन.

वेदनाभिः परीताश्च स्फुटं तीव्रसंघयः ग्रहो विष्णुमूत्रवा
तानां शूलाध्यानाश्मशकराः जंघोरुत्रिकहृत्पृष्ठरोगशो
थागुदेस्थिते रुम्पाश्चेदरुहनाभितृष्णोद्गारविशूचि-
काः कासः कं पश्च शोषश्च श्वासश्चाभाशयस्थिते पक्षा
शयस्थे च कूजं शूलातोषौ करोति वा कृच्छ्रमूत्रपुरीषत्वमा-
नाहंभिकवेदनां श्रोत्रादिष्विन्द्रियवधं कुर्यात्कुष्ठसमीर
णः वृंदसंग्रहात् अभ्यंगः स्वेदनं वस्तिर्नस्थस्नेहं विरेच
नं स्निग्धाम्ललवणं स्वादुवृध्यं वातामयापहं पटोलफल
कैर्यूषोवृष्योवातहरोलघुः वात्यालकरुतोपूषः परं वातवि
नाशनः पंचमूलीवलासिद्धं क्षीरं वातामयापहं शीतोष्ण
स्निग्धरूक्षाद्यैर्वातजो योनशाम्यति विकारस्तत्र विज्ञे-
यो विषमो वातशोणितः वाजिगंधावलासिद्युर्दशमूलीम
हौषधं द्वेगृध्रनक्षौराण्यान्वगणो मारुतनाशनः अनूप
मत्स्यामिषवेशचारैरुष्णैः प्रदेहः पवनापहः स्यात् स्नेहै
श्चतुर्भिर्दशमूलसिद्धैः प्रागेष्वैश्वानिलहाप्रदेहः निरस्थि
पिशितं पिष्टं स्निग्धगुडघृतान्वितं कृष्णामरिचसंयुक्तं वे
सचारइति स्मृतः काकोल्यादिः सवातघ्ना सर्वा म्लद्रव्यसं-
युतः सानूपौदकमांसस्तु सर्वस्नेहसमायुतः सुखोष्णः
सर्वलवणः साल्वणः परिकीर्तितः तेनोपनाहं कुर्वीत सर्व
दावात रोगिणां काकोल्यादिगणो ग्राह्यो ह्यष्टवर्गक
संज्ञकः वातघ्नो भद्रदार्यो दिवर्गो म्लोदादिमादिकः सर्व

लेहश्चतुस्त्रेहोलवणं सैधवादिकं अम्लादिभिश्च संस्कार्य
 काकोल्यादित्रयं त्रिभिः आमाशयगते वाते छर्दिताय
 यथाक्रमं देयः षड्धरणो योगः सप्तरात्रं सरवांबुना चित्रकै
 द्रयवापाठाकटुकातिविषाक्षयाः महाज्याधिप्रशमनो योगः
 षड्धरणः स्मृतः कर्षोष्टदशानिः पावैर्धरणं व्यधिकैस्तुतैः
 तेन षड्धरणो योगः सप्तरात्रं प्रयुज्यते पक्काशयगते वाते का
 र्यं स्नेहविरेचनं वस्तयः सोधनीयाश्च प्राशाश्च लवणोत्तराः
 कार्यो वस्तिगते वाते विधिर्वस्तिविशोधनः श्रोत्रादिषु प्रकु
 पिते कार्यश्चानिलहाविधिः स्नेहोभ्यंगोपनाहश्च मर्दना
 लेपनानि च त्वग्मांसासृक्कृशिप्राप्ते कुर्याच्चासृग्विमोक्षणं
 स्वेदोपनाहाग्निकर्मबंधनोन्मर्दनानि च स्नायुसंध्यस्थिसं
 प्राप्ते कुर्याद्वाते विचक्षणः निरुद्धे स्थिगते वा यौमणिमंथे
 न दारिते नाडीदत्त्वा स्थिनिभिषक् कर्षयेत्सवनं वली व
 क्षस्त्रिकस्कंधगतं वायुं मन्यागतं तथा वमनं हंतिनस्य च
 कुशलेन प्रयोजितं माषवलाशुकसिंवीकणारास्नांस्र
 गंधोरुकाणां काथोनस्य निपीतो रामठलवणान्वितः को
 ष्णाः अपनयति पक्षघातं मन्यास्तंभं सकर्णनादरुजं
 दुर्जयमर्दितवातं सप्ताहाज्जयंति चावश्यं हिं गुरुसैधव
 संयुक्तं पक्षवातनिवारणं पलमर्द्धपलं वापिरसोनस्य-
 सुकुट्टितं हिं गुरुजीरकसिंधूत्थैः सौवर्चलकटुत्रिकैः चू
 णितैर्भक्षिकैर्मनैरवलोड्य विचूर्णितैः यथाग्निभक्षितं

प्रातरुवुक्ताथानुपानतः दिनेदिनेप्रयोक्तव्यं मासमेकं निरं-
 तरं वातरोगं निहत्या शठार्दितं चापतंत्रकं एकांगरोगिणे
 चैव तथा सवंगिरोगिणे उरूस्तंभे च गृध्रस्यांकुमिदोषे वि-
 शेषतः कटीपृष्ठामयं हन्याज्जठरं च विशेषतः सह रिद्राक्-
 चाकुष्ठं पिप्पली विश्वभेषजं अजाजीवाजमोदश्च यष्टीम-
 धुकसैधवं एतानि समभागानि श्लक्ष्णं चूर्णानि कारयेत्
 तच्चूर्णं सर्पिषालोड्य प्रत्यहं भक्षयेन्नरः एकविंशतिरात्रेण
 भवेच्छ्रुतिधरो नरः मेघदुंदुभिनिर्घोषो मत्तको किल निःस्वनः
 जडगद्गदमूकत्वं लेहः कल्याणको जयेत् कल्याणकलेहः
 तैलं घृतं चार्द्रकमा तुलुगरसं सचक्रं सगुडं पिवेद्यः कट्यूरुप-
 ष्टभिकगुल्मशूलगृध्रस्थुदावर्त्तहरः प्रदिष्टः कुंकुमं चंदनं प-
 त्रमुशीरं कुमुदोत्पलैः गोरोचना हरिद्रेहं मंजिष्ठा मधुयष्टि-
 काः सारिवारो ध्रुपतंगकुष्ठं गौरिककेशरैः स्वर्णक्षीरीप्रियंगु-
 श्रवकालीयं रक्तचंदनं एभिरक्षसमैर्भागैस्तैलप्रस्थं विपाच-
 येत् अभ्यंगो राजपत्नीनां चैवान्ये धनिनो नराः तिलकान् पि-
 डकान् व्यंगान् नीलिकान् मुखदूषकान् काशर्पे चापिशरीर-
 स्य दुश्छायां च विवर्णतां नाशयित्वा सुजनयेत् पंचापिमनो-
 हरं पद्मकेशरवर्णाभिमुखं भवति कांतिमत् कुंकुमाद्यं तै-
 लं बलाशतकषाये तु तैलस्था र्द्धाढकं पचेत् कल्केर्मधुक-
 मंजिष्ठा चंदनोत्पलपद्मकैः सूक्ष्मैलापिप्पलीकुष्ठत्वगे-
 लागरुकेशरैः गंधैश्च जीवनीयैश्च क्षीराढकसमायुतं ए

तन्मृद्गुनिनापक्वंस्थापयेद्वाजनेशभे सर्ववातविकारां
 श्वसर्वधातुंतराश्रयान् तैलमेतत्प्रशमयेद्विन्नाभाणीव
 मारुतः वलातैलमहेंद्रार्हमेतज्ज्वरविकारनुत् वातव्या-
 धौवलतैलं वलामूलकषायस्यदशमूलीकृतस्यच य
 वकोलकुल स्थानांकाशस्यपयसस्तथा अष्टावष्टौशभा
 भागास्तैलादेकंतदेकतः पचेदावाप्यमधुरंगणसैधवसं-
 युतं तथाऽगुरुंसर्जरसंसरलंदेवदारुंच मंजिष्टचंदनं
 कुष्ठमेलाकालानुसारिवा मांसीशैलेयकंपत्रंतगरंसारि
 वावचां शतावरीमश्वगंधांशतपुष्पांपुनर्नवां तत्साधु
 सिद्धं सौवर्णेराजतेमृन्मयेपिवा प्राक्षिप्यकलशेसम्य
 क्सुगुप्तंतनिधापयेत् वलातैलमिदंरव्यातंसर्ववातवि-
 कारनत् यथाबलवतोमात्रांसूतिकायैप्रदापयेत् याच
 गर्भार्थिनीनारीक्षीणशक्रश्चयःपुमान् धातुर्क्षाणेमर्म
 हतेमथितेभिहतेतथा भग्नेश्रमाभिपन्नेचसर्वथैवोप
 युज्यते एतदाक्षेपकादीन्वैवातव्याधीन्व्यपोहति हि-
 क्वांश्वासमधीमंथंगुल्मंकासंचदुस्तरं षणमासानुपयो
 ज्यं तदंघ्रवृद्धिं व्यपोहति प्रत्यग्रधातुपुरुषोभवेच्चस्थिर
 यौवनः राज्ञामेतद्विकर्तव्यंराजमान्याश्रयेनराः सुखि
 नःसुकुमाराश्चधनिनश्चापियेनराः वलातैलं विल्व-
 ग्निमंथस्योनाकः पाटलापरिभद्रकः प्रसारिण्यश्वगंधा
 चवृहतीकंटकारिका वलाचातिवलाचैवश्वदंष्ट्रास्वपुनर्न

(१०२)

वीरसिंहावलोकन.

वा एषां दशपलान् भागांश्चतुर्द्रोणं भसः पचेत् पादशो
षं परिस्त्राव्य तैलपात्रं प्रदापयेत् शतपुष्पादेवदारुमांसी
शैलेयकं च चन्दनं तगरं कुष्ठमेलापणी चितुष्टयं रास्ना
तुरंगगंधाचसैंधवं सपुनर्नवा रणान् द्विपलिकान् भागान् प
षयित्वा विनिक्षिपेत् शतावरीरसं चैव तैलतुल्यं प्रदापये
त् आजं वायुदिवा गन्धं क्षीरं दद्याच्चतुर्गुणं पाने वस्तौ त
थाभ्यंगे भोज्येन स्ये प्रशस्यते अथोवावातसंभग्नो गजो
वायुदिवा नरः पंगुलः पीठसर्पि चितैलेनानेन सिद्ध्यति
अधोभागे च ये वातशिरो मध्यगताश्च ये दंतशूले हनुस्तं
भेमन्यास्तं भेदनुग्रहे एकांगं शठ्यते यस्य गतिर्यस्य च
विक्कला क्षीणो द्विपानष्टशक्राः ज्वरक्षीणाश्च ये नराः
वधिरालल्सजिह्वाश्च मधःमेधास एव च मंदप्रजान् च या
नारीया च गर्भं न विंदति वातात्तो रूषणो येषां मंत्ररुद्धि
श्च दारुणा एततैलवरं तेषां नाम्नानारायणं स्मृतं इति
नारायणतैलं समूलपत्रमुत्पाक्ष्य शरत्काले प्रसारिणिं कु
ट्टयित्वा पलशतं कटाहं समधि श्रयेत् वारिद्रोणसमा
युक्तं चतुर्भागावशेषितं कषायसममात्रं तु तैलमत्र प्रदा
पयेत् दध्मस्तत्राढकं दद्याद्द्विगुणं चास्लकाजिकं भेष
जानितुपेष्पाणितत्रेमानि समापचेत् शंठीपलानि पं
चैव राश्यायाश्च पलद्वयं यवक्षारपले द्वे च सैंधवस्य पल
द्वयं एतत्सर्वं समालोड्य शनैर्षट्कगुणिना पचेत् एतदभ्यं

जनेश्वेष्टं नश्य कर्मणि शस्यते पाने वस्तौ च दातव्यं न च
 चित्ति तिष्ठति अशीतिं वात रोगानां तैलमेतद्विपोहति
 गृध्रसीमस्थिभंगं च मंदाग्नित्वं च नाशयेत् अपस्मारम-
 थोन्मादं विद्रधि मंदं गामितां त्वग्गताश्चापियेवाताः शि-
 रासंधिगताश्च ये जानुसंधिगताश्चैव पादपृष्ठगतास्तथा
 अश्ववावातसंभग्नं नरं वाजर्जरीकृतं प्रसारणी तैलमि-
 दं वलमांसविवर्द्धनं धन्यं प्रजाकरं श्वेष्टं वृद्धकाले च सेवितं
 पंगुलः पीठसर्पिर्न पीत्वा तत्संप्रधावति स्थिरो करणसेत-
 द्विवली पलितनाशनं इन्द्रियानां वलकरं वर्णोदायकरं तथा
 भेडाहान्याधौ प्रसारणी तैलं वलाश्वगंधावृहतीश्वदं-
 द्रास्यो नाकवात्यालकपारिभद्राः क्षुद्राकपिल्लातिबला-
 ग्निमंधाराष्णारणीकः कपिकल्लुरात्र निगुंडिकैरंडकुरं-
 टकानां मूलानि चैषां सरणीयुतानि मूलं विदध्या दथ पा-
 दलानां संकुट्य पादं विधिनोद्धृतानां द्रोणैरपामष्टभि-
 रेव पक्वा पादावशेषेण रसेन तेन तैलादकाभ्यां समदुग्ध-
 मत्र साजं निदध्या दथ वापि गव्यं दद्याद्रसं चैव शतावरी-
 णां तैलेन तुल्यं पुनरेव तत्र पल्कादिनैकं कृतवस्त्रपूतं क-
 ल्कानि चैषां हि समावपेत् रास्नाश्वगंधामिसिंदारुकुष्ठं
 पर्णीतुरुष्कागुरुकेसराणि सिंधूत्थमांसीरजनीह्वयं च
 शैलेष्टकंचंदनपुष्कराणि एलासयष्टीतुरगावहपत्रं भृ-
 गाष्टवर्गं च वचापलाशं वृश्चीवथौणेयकनीरकारव्यं

(१०४)

वीरसिंहावलोकन.

मूर्धावचाकटफलपद्मकंच मृणालजातीफलकेतकी
चसनागपुष्पंसरलंमुराच जीवंतिकाचंदनकमुसीरं
दुगलभावानरिकानखंच कैवर्तिकंतालशिरःसतित्तं
खज्जूरमुस्तंसमभागमेषां एतैःसमेत्यार्द्धपलप्रमाणे
भोगानथाष्टौखलुकालमेध्यं एणंकुरंगोहरिणोमपूरो-
गोधाशशःशल्लकचक्रवाकौ वत्तीरिलावौवशतिन्तिरीचस
सारसःक्रौंचकंकंबुवर्णः आज्ञाःसकूर्मा इहमांसयूषःक्र-
माक्षिपेच्चात्रयथैवलाभं रोहीतकौपासवनेत्रनामाकंसी
ठकौमद्गुरभृंगिकौच पाठीनकालीयकतोणिकाचसशेष
राजेकुररादयश्च एषांचयूषःक्रमलब्धएवतैलेनयो-
ज्योविधिवद्विधिनैः सुताम्नपात्रेवरमृत्तिकेचकर्पूरका-
श्मीरमृगांडजानां दद्यात्सुगंधायवदंतिकेचित्प्रस्वेददौ
र्गन्ध्यविनाशनाय वदंतिकौचेद्विषजासमेतंशुभेतिथावृ-
क्षमुहूर्तलग्ने संतोष्यविप्रानूभिषजोर्थिनश्चसभाज-
नेयत्नघृतंतथैव पानेचनस्थेचनिस्तूहणेचभोज्येप्र-
योज्यंततएवनूनं अभ्यंगमादौचसदाप्रशस्तंनिवा-
र्यतेकर्मसकृदेषुनैव उन्मादशोषेक्षतरक्तपित्तेश्वास
भ्रमप्लीहविछर्दनानि कासाग्निवाताहतदंतशूलकृ-
मीन्समूर्छाननतोददाह सतालुशूलंश्रवणाक्षिशूलं
वाधिर्यमेवज्वरपीडितंच मंद्रेन्द्रियत्वंचतथाग्निमांघ्रं-
प्रनष्टशक्रत्वमथांगकंडू निहंतिसर्वस्वगुणप्रभावा

नूकदिग्रहायस्मृतिगृध्रसीच मन्याहनुस्तभनपक्षवातंस
 वंगिकंपरसनाग्रहंच शिरोगतान्संधिगतांश्रवातानघोग
 तानूर्द्धगतान्स्तथैव मांसास्थिमज्जागतवातरोगानाक्षेपकं
 चैवशिरोविकारान् तथात्रशूलं सृषणार्तिमुग्रांवातोद्भवान्
 सर्वगतान्श्वरोगान् श्लेष्मोद्भवांहृज्जमिश्रितांश्वएकांगजा
 तंगतिविह्वलान् शिरश्चलंमिम्बिनगद्गदांश्रपंगुः सरवंज-
 स्त्वथपीठसर्वाग्रनष्टशुक्रोवलबुद्धिहीनान् सिद्धांतितैले
 ननियोजितेननिदाघदग्धप्रतानुद्गमांश्च वेध्यान्ननारील
 भतेसुपुत्रंपराक्रमैर्विष्णुसमानंरूपं पुण्योद्धितिराज्यव
 लोपयुक्तंविंद्यात्सुबुद्धिवरमत्रवर्णं विधिप्रयुक्तंक्रमलिस
 देहः नारायणोनामततःप्रसिद्धं नारायणोक्तंचमहाप्रभा
 वं इतिमहानारायणतैलं तैलंसंकुचितेभ्यंगेमाषसै
 धवसाधितं बाहुशीर्षगतेनस्थपानंचोपरिभक्तिकं माष
 तैलं माषात्मगुप्तातिरसौरुबूकरास्नाशताद्धैलवणैःसुपि
 षैः चतुर्गुणेमाषवलाकषायेतैलं कृतं हंतिविपक्षवातान्
 माषतैलं माषका थेवलाक्काथेराण्यायादशमूलजे य
 वकोलकुलत्थानांछागमांसरसेपृथक् प्रस्थंतैलस्थचप्र
 स्थंक्षीरंदद्याच्चतुर्गुणं रास्नात्मगुप्तासिंदूत्यशताद्धैरंड
 मुस्तकैः जीवनीयवलाव्योषैः पनेदक्षसमौर्भिषक् हस्त
 कंपेशिरःकंपेबाहुकंपेऽपवाहुके वस्त्यभ्यंजनपानेषुना
 वनेचप्रयोजयेत् माषतैलमिदंश्रेष्ठमूर्द्धजभुगदापहं र

(१०६)

वीरसिंहावलोकन.

हन्माषतैलं केतकिमूलचलातिचलानांयद्बहलेनजलेन
विषकं तैलमनल्पतुषोदकसिद्धंमाहृतमस्थिगतंविनिहं
ति केतक्यादिनैलं रास्नामृतैरंडसुराक्षविभ्वंतुल्यंपुरेणा
थविमृद्यरवादेत् वातामयीकर्णशिरोगदी चनाडीयुतश्चै
वभगंदरीच रास्नद्योगुगुलुः त्रिकटुत्रिफला मुस्तंविडंगं च
व्यचित्रके वचैलापिप्पलीमूलंहपुषासरदारुच तुंवुरुषौ
ष्करंकुष्ठंविषाचरजनीद्वयं बाष्पिकाजीरकंशुंठीपत्रंच
सुदुरालभं विडंसौवच्चलंक्षारौसैधवंहस्तिपिप्पली भागा
नेतान्समान्कृत्वातुल्यंदत्वाच्चगुगुलुं तदावदरमात्रेणगुटि
कांकारयेद्बुधः तांभक्षयेत्तुमेधावीमधुनासहयोजितांआ
नाहंचतथोन्मादंकुष्ठानिगुदजानिच शोफप्लीहामयंमेहं
कामलामपचींतथा नास्नाद्वात्रिंशकोत्प्लेषगुगुलुःकथि
तोमहान् धन्वंतरिकृतोयोगःसर्वरोगतिषूदनः द्वात्रिंश-
कोगुगुलुः इतिश्रीतोमरवंशावतंसरिपुभूतभैरवश्री
वीरसिंहदेवविरचितेग्रंथेवीरसिंहावलोकनेज्योतिःशास्त्रक
र्मविपाकायुर्वेदप्रयोगः वातव्याध्यधिकारः अथज्यो
तिःशास्त्राभिप्रायेणवातरक्तदोषस्थकारणमाह व्योम
स्थानेमहीमुत्रःशनिदृष्टोयदाभवेत् जन्मकालेयस्यजंतोः
सवातरुधिरार्दितः इतिवचनात् व्योमस्थानस्थित-
शनिद्रष्टभौमजनितवातरक्तदोषोपशान्तयेमंगलप्रीतये
पूर्वोक्तमेवजपहोमदानादिकंकुर्यात् अथवातरक्तरोगे

कर्मविपाकहेतुमाह वातरक्तरोगेयथाहबौधायनः सब
 र्णागमनोवातरक्तवान्भवति अस्थप्रायश्चित्तं चांद्राय
 णह्यंकुर्यात् अथदानं लक्ष्मीनारायणंरूपंस्वर्णेन
 प्रकल्पयेत् पलेनवातदर्द्धेनतदर्द्धेनाथवापुनः लक्ष्मीना
 रायणंरूपंसर्वदासर्वकामदं पद्मासनगतंकुर्यादेवदेवंच-
 तुर्भुहुं दक्षिणधःकरेपद्मंशंस्वमूर्द्धकरेन्यसेत् वामार्धेच
 भवेच्चक्रंलक्ष्मीपृष्ठेकरंशभं वामोत्संगगतादेवीरत्नपत्रग
 तोभवेत् दक्षिणश्चभुजोदेव्याःपृष्ठेदेवस्यचक्रिणः गरुडं
 राजतंकुर्यादेवदेवस्यवाहनं पक्षौचतस्यसौवर्णोसुवर्णे
 नैवनासिका वस्त्रैरत्यंतरुचिरैःपरिधाप्यातिकौतुकं सु
 क्तादामपरिक्षिप्तंचंदनागरुलेपनं अर्चयेत्कुसुमैर्युग्मं
 लक्ष्मीनारायणात्मकं प्रसन्नंरमणीयंचगरुडस्योपरि-
 स्थितं ततोविप्रंसमाहूयस्त्रीलंलक्षणान्वितं आचार
 वंतंधर्मज्ञंवेदवेदांगपारगं प्रतिग्रहनिवृत्तंचश्रुतिस्मृतिपथे
 स्थितं स्वयंभक्त्यासमानीयपूजयेद्दस्त्रकुंडलैः कुंकुमागरु
 कपूरैःरुचिरैरंगुलीयकैः पूर्वोक्तेनविधानेनहोमंतत्रतुकार
 येत् मंत्रेणानेनतंदद्यात्सर्वलोकनमस्कृतं लक्ष्मीपतेदेव
 र्कानंदनेशक्षीराब्धिशायिन्वचसामगम्य गोविंददामोदर
 वातरक्तंविनाशयाशुक्षपितारिवर्गं लक्ष्मीनारायणस्यै
 वमूर्तिंदद्यात्सुभक्तितः अरोगवान्सुरवीनित्यंजायतेना
 त्रसंशयः इतिवातरक्तेलक्ष्मीनारायणदानविधिः अ

(१०८)

वीरसिंहावलोकनः

शुक्रमप्राप्तस्यवातरक्तस्यसनिदानंचिकित्सितमाह
रुग्निनिश्चयात् उत्तानमवगाढंचद्विविधंवातशोणितं
त्वग्मांसाश्रयमुत्तानंगंभीरंत्वंतराश्रयं लवणांस्तकटु-
क्षारस्निग्धोष्णाजीर्णभोजनैः क्लिन्नशृङ्कांबुजानूपमां
सपिण्याकमूलकैः कुलत्थमाषनिष्यावशाकादिपल्लवेषु
भिः दध्यारनालसौवीरस्कृततक्रसूरासवैः विरुद्धाध्य-
सनक्रोधैः दिवास्वप्नप्रजागरैः प्रायसः सकुमाराणामि-
त्याहारविहारिणां स्थूलानांस्फुटिनांचापिकुप्यतेवातशो-
णितं हस्त्यश्वोष्टैर्गच्छन्नाशतश्वविदाद्यन्नसंविदाहाश-
नस्यकृत्स्नंरक्तंविदहत्याशतच्चदुष्टंसूक्ष्मपादयोश्चीयतेच
तत्संयुक्तंवायुनादूषितेनतत्प्राबल्यादुच्यतेवातरक्तं स्वेदो-
त्थयंतथाकाश्वंस्पर्शजित्वंक्षतेतिरुक्. संधिशैथिल्यमा-
लस्यंस्यंदनंपिडकोद्गमः जानूजंघोरुकट्यंशहस्तपादां-
गसंधिषु निस्तोदःस्फुरणंभेदोगुरुत्वंसुप्तिरेवचकंडः स-
ंधिषुरुग्दाहोभूत्वानश्यतिवासकृत् वैवर्ण्यमंडलैस्त-
तिर्वातासृक्पूर्वलक्षणं अथरंदसंग्रहात् वातशोणि-
तिनोरक्तंस्निग्धस्यबहुशोदरेत् अल्पाल्पंरक्षयेद्वायुं
यथादोषंयथावलं दिवास्वप्नंसंस्तपंज्याग्रामंमैथुनंत-
था कटूष्णंगुर्वाभिष्यंदिलवणांस्तं चवर्जयेत् पुराणा-
यवगोधूमान्नीवाराः शालिषष्टिकाः आढक्यश्वणकामुद्गा-
मसूरासमकुष्ठकाः सूपार्थे बहुसर्पिष्कप्रशस्तावातशोणि-

ते वासागुडूचीचतुरंगुलानामेरंडतैलेनपिवेत्कषायं क्रमे
णसर्वांगजमप्यशेषंजपेदसृग्वातभवंधिकारं गुडूच्याः
स्वरसंकल्कंपूर्णंकाथमेवच प्रभूतकालमासेष्यंमुच्यते
वातशोणितं अमृतानागरधान्यककर्षत्रितयेनपाचनं
सिद्धं जयतिसरक्तंवातंमासंकुष्ठान्यशेषेण वत्सादन्यु
द्भवःकाथःपीतोगुग्गुलमिश्रितः समीरणसमायुक्तंशो
णितंसेप्रणाशयेत् तिस्रोथवापंचगुडेनपथ्याजग्वापि
वेष्टिन्नरुहाकषायं तद्वातरक्तंशमयत्युदीर्णमाजानुभि
न्नच्युतमप्यवश्यं सारिवासर्ज्जमंजिष्टायष्टीसिक्थैः
पयोन्वितैः तैलंपक्काप्रयोक्तव्यंपिंडारव्यंवातशोणिते
पिंडुतैलं वनमहिषलोचनोदरसन्निभवर्णस्यगुग्गुलोः
प्रस्थं प्रक्षिप्यतोयराशौत्रिफलाममृतांयथोक्तपरिमा
णां संसाधयेत्प्रयत्नाद्द्व्यसंघट्टयेच्चतद्वावत् अर्द्धक्ष
पितंजातंतोयंज्वलनस्यसंपर्कात् अवतार्यवस्त्रपूतंपुन
रपिसंसाधयेदपः पात्रेसांद्रीभूतेतस्मिन्नवतार्थहिमोप
लस्पर्शे पथ्याचूर्णाद्धपलंत्रिकटुकचूर्णषडक्षपरिमाणं
कृमिरिपुचूर्णाद्धपलंकर्षकर्षत्रिरुदंत्योः पलमेकंछैनरुहं
दत्वासंमूछ्ययत्नेन संस्थापयेच्चगुप्तंस्निग्धेभांडेघृतेन
सुरभीणां आदायतस्यमात्रांविहितातिथिदेवताप्रणतिः
स्वादेद्यथाग्निमनुजोव्याधिबलापेक्षयासम्यक् इहाहार
विहारोभेषजकालाश्चसर्वेस्युः तनुरोधिवातशोणितमे

(११०)

वीरसिंहावलोकन.

कद्विभ्रुल्लवणाचिरोत्थमपिच भग्नस्तुतपरिशृङ्खलस्फुटि
तमपिनिहतियत्नेन व्रणकासकुष्ठगुल्मश्वयथूदरपांडु
रोगमेदांसि मंदाग्नित्वंविबंधं प्रमेहदोषांश्चनाशयति स
ततंनिषेव्यमानंकालेननिहंतिदोषगणं अभिभूयजरा
दोषंकरोतिकैशोरकरूपं, कैशोरको गुग्गुलुः भूनिंबाबुद-
निंबवत्सककणात्रास्यनंनतामृतातिक्ताभीरुफलत्रिक-
प्रतिविषामूर्वाविशालाजलैः पाठापप्यटसारिवाह्यनि
शायुग्यष्टिकापद्मकैः सोसीरैः सपटोलचंदनवचासम्या
कससच्छदैः इत्येभिर्गीदितैर्जलाष्टगुणितंप्रस्थंपचेत्सर्पि-
षः गव्यस्यामलकीरसद्विगुणितं नाम्नामहातिक्तकं हं
त्येतद्गलगंडमंडलरुजःकंडूंसपांश्चामयंशोफल्लीपदवा
तरक्तविकृतीःकुष्ठानिचाष्टादश तिक्तकघृतं मंजिष्ठा
कुटजामृताघनवचाशुंठीहरिद्राह्वयं शुद्रारिष्टपटोलप-
त्रकटुकाभागीविडंगाग्निकं मूर्वादारुकलिंगभृंगम
गधात्रायंतिपाठावरीगायत्रीत्रिफलाकिरातकमहानि
वासनारग्वधां श्यामावल्लुजचंदनंवरुणकंपूतीकसा
स्रोतकं वासापप्यटसारिवाप्रतिविषानंताविशालाज-
लं मंजिष्ठादिममुंकषायविधिनानित्यंपुमान्यः
पिवेत् त्वग्दोषाअचिरेणयांतिविलयंकुष्ठानिचाष्टा-
दश वातरक्तेप्रसुप्तौचविसर्पेविद्रधौतथा सर्वेषुवा-
तरोगेषुमंजिष्ठादिःप्रशस्यते मंजिष्ठादिक्वाथः इ

ति श्रीतोमरवंशावतंसरिपुभूतभैरवश्रीवीरसिंहदेववि
रचिते वीरसिंहावलोकने ग्रंथे ज्योतिः शास्त्र - - - कर्म
विपाकायुर्वेदप्रयोगोवातरक्ताधिकारः अथेदानीं ऊरू
स्तंभामवातयोः सामान्यदोषदूष्यत्वात् ज्योतिः शास्त्रा
भिप्रायेण हेतुमाह तत्प्रतीकारं च यदुक्तं जातके अष्ट
मगोगुरुरामकृत्तचितिवचनात् अष्टमस्थानस्य गुरु-
जनितामवातरोगोपशान्तये तस्मिन् तथे पूर्वोक्तमेव होमपू
जादानादिकं कुर्यात् तेनोपशाम्यति ऊरूस्तंभआ
मवातोपसृष्टस्य कर्मविपाकमाह हुताग्निनिर्वापक
आमवातवानिति स्मरणात् तदुक्तदोषोपशान्तयेऽयु
तसंख्याको गायत्र्या जपस्तिलैराज्येन च होमः सुव-
र्णान्नदानं यत्र यत्र च संकीर्णमात्मानं मन्यते द्विजः
तत्र तत्र तिलैर्होमो गायत्र्याश्च जपस्तथेति स्मरणात्
अथक्रमप्राप्तस्यो रूस्तंभरोगस्य सनिदानं चिकि
त्सितमाह रुग्णिनिश्चयात् शीतोष्णाद्वसंशुष्कगुरु
स्निग्धैर्निषेधितैः जीर्णजीर्णैस्तथायाससंक्षामस्वप्न
जागरैः सश्लेष्ममेदः पवनः साममत्यर्थसंचितः अभि
भूयेतरंदोषमूरुचेत्यतिपद्यते सक्थ्यस्थीनिप्रपूर्णा
तः श्लेष्मणास्तिमितेन च तदास्तभ्नातितेनो रूस्तब्धौ
सीतावचेतनौ परकीयाविवगुरुस्थातामतिभृशव्य
थौ यस्यात्कफप्रशमनं तच्च मारुतकोपनं तत्तत्सर्वदा

(११२) वीरसिंहावलोकन.

कार्यमुक्तस्तंभस्यभेषजं सर्वोषधंक्रमः कार्योतत्रादौ
रुफनाशनं पश्चाद्वातविनाशायकृत्स्नकार्यः क्रियाक्रमः
क्षौद्रशर्षपवल्मीकमृत्तिकासंयुतंभिषक् गाढमाच्छा
दनंकुर्याद् रुक्तस्तंभेसवेदने त्रिफलाचक्रकटुकाग्रंधि
कंमधुनालिहेत् ऊरुस्तंभविनाशायपुरंमूत्रेणवापि
बेत् लिङ्गाद्वात्रिफलाचूर्णंक्षौद्रेणकटुकायुतं तत्सु
खांबुपिवेद्वापिचूर्णंषड् रणंनरः पिप्पलीचूर्णमा
नंवासाक्षिकेनगुडेनवा ऊरुस्तंभेप्रशंसंतिगांडारा
रिष्टमेवच सैधवाद्यंहितंतैलममृतारव्योपिगुग्गुलः
इत्यूरुस्तंभाधिकारः अथामवातरोगस्यनिदा
नंसचिकित्सितमाह रुग्णिनिश्चयात् विरुद्धाहारच
ष्टस्यमंदाग्नेर्निश्चलस्यच स्निग्धंभुक्तवतोत्थानं
व्यायामंकुर्वतस्तथा वायुनाप्रेरितोत्थामः श्लेष्म-
स्थानंप्रधावति तेनाखर्धेविदग्धोसौधमनीःप्रतिपद्य
ते धातूनामाश्रयोत्क्षेपआमसंज्ञोतिदारुणः युग
पल्लुपितंवेतौत्रिकसंधिप्रवेशको स्तब्धंचकुरुते
गात्रमामवातःसञ्च्यते वृंदसंग्रहात् लंघनंस्वेद
नंतिक्तंदीपनानिकटूनिच विरेचनंस्नेहपानंचस्तथ
श्चाममारुते रुक्षस्वेदोविधातव्योवालुकापुटकैस्त
था उपनाहाश्वकर्तव्यास्तेपिस्नेहविवर्जिता सही
सुख्यभयाचोग्रादेवदारुवृषामृता कषायमामवातस्य

वीरसिंहावलोकन.

(११३)

पाचनरूक्षभोजनं चित्रकंकटुकापाठाकलिंगातिविषा
मृताः देवदारुवचामुस्तनागरातिविषाभयाः पिवेदुष्णांबु
नानित्यमामवातस्य भेषजं रास्नागुडचीमेरंडदेवदारुम
हौषधं पिवेत्सर्वगिगेवातेसामेसंध्यास्थिमज्जगे रास्ना
पंचकं रास्नामृताख्यधदेवदारुत्रिकं रकैरंडपुनर्नवा
नां क्वाथं पिवेन्नागरचूर्णमिश्रजं घोरुपृष्टत्रिकपार्श्वभू
ली संठीगोक्षरकः क्वाथः प्रातःप्रातर्निषेवितः आमवा
तेकटीशूलेपाचनोरुक्प्रणाशनः दशमूलीकषायेणपिवे
द्दानागराभसा कुक्षिवस्तिकटीशूलेतैलमेरंडसंभवं
पलंशतरसोनस्यतिलस्यकुडवंतथा हिंगुत्रिकटुकंक्षारौ
हौपंचलवणानिच शतपुष्पा तथाकुष्ठं पिप्पलीमूलचि
त्रकं अजमोदाजवानीचधान्यकंचापिबुद्धिमान् प्रत्ये
कंचपलंचैषांसूक्ष्मचूर्णानिकारयेत् घृतभाण्डेदृढेचैव
स्थापयेद्दिनषोडशं प्रक्षिप्यतैलमानीचप्रस्थार्द्धकांजिक
स्यच स्वादेत्कर्षप्रमाणंतुतोयंमद्यं पिवेदनु आमवाते
तथावातेसर्वांगैकांगसंस्थिते अपस्मारेनलेमंदेकास
श्वासगरेषुच उन्मादेवातभग्नेचशूलेजंतुषुशस्यते
रसोनपिंडः पिप्पलीपिप्पलीमूलंचअचित्रकनागरैः
पाठाविडंगेद्र्यवौर्हिंगुभागीचिचान्वितैः सर्षपातिवि
षाजाजीरेणुकारुष्णाजीरकैः गजकृष्णाजमोदाचमू
र्वाकटुकमिश्रितैः समभागैरुतैरेतैस्त्रिफलादिगु

(११४)

वीरसिंहावलोकनः

पाभवेत् त्रिफलासहितैः सर्वैः समोदेयस्तुगुग्गुलुः
एतच्चूर्णीकृतं सर्वमधुनाचपरिप्लुतं योगराजमिमं विद्वा
नभक्षयेत्प्रातरुत्थितः अर्शांसिवातगुल्मचपांदुरोग
मरोचकं नाभिशूलमुदावर्तान्प्रमेहान्वातशोणितान्
कुष्ठं क्षयमपस्मारं तृद्वोगं ग्रहणीगदं महान्तमग्निसादं
चकासंश्वासंभगंदरं रेतोदोषाश्च ये पुंसां योनिदोषाश्च
योषितां निहन्यादाश्रुतान्सर्वान्दुर्निवारान्नसंशयः
एष निःपरिहारस्तुपानभोजनमैथुने सतताभ्यासयोगे-
न वलीपलितनाशनः इतियोगराजो गुग्गुलुः अमृ-
तायाकषायेण कल्केन च महौषधं मृद्वग्निना घृतं सिद्धं
वातरक्तदूरं परं आमवाताद्यवातादीन् कृमिदुष्टव्रणा-
नपि अर्शांसिगुल्मांश्च तथानाशयेदाश्रयोजितं इ-
ति गुडचीघृतं इति श्रीतोमरवंशावतंसरिपुभूतभै-
रवश्चरवीरसिंहदेवविरचिते ग्रंथे वीरसिंहावलोकने ज्यो-
तिःशास्त्रकर्मविपाकायुर्वेदप्रयोग आमवाताधिकारः
अथ शूलरोगस्य ज्योतिःशास्त्राभिप्रायेण हेतुं प्रतीकारं
च व्याख्यास्यामः शूलाद्विकलशरीरं मातुरनार्थावहं-
प्रियंदक्षं क्षितितनयवीक्षिततनुर्जनयति चंद्रो नरं कुली-
रगृहे अन्यच्च शिरसोरुगलरोगंश्चित्रं सहसा ज्वरं
शूलं तपनदशायां शक्ने देशत्यागो भवेदरिभिः कर्काश-
स्थितभूस्ततावलोकिताष्टमस्थानस्थितचंद्रजनिता शू-

लशांतयेपूर्वोक्तमेवचंद्रप्रीतयेसकलमपिकुर्यात् किंचत
 पनदशायांशक्रजनिनशूलोपशांतयेशक्रप्रीतयेप्रागुक्त
 मेवजपहोमदानादिकंकुर्यात् अथशूलरोगस्थकर्मविषा
 कमाह यावितारमकिंचनंब्राह्मणंश्रुताध्यायनसंपन्ना
 तिशांतायाद्वाययोनप्रयच्छतिसजठरशूलरोगवान्भवति
 सकृच्छ्रुतिकृच्छ्रचांद्रायणानिकुर्यात् वस्त्राणिदद्यात् यथा
 विभवंब्राह्मणभोजनंहिरण्यंचदद्यात् योमातापितृभ्यां
 प्रवृत्तंमैथुनंशृणोतिसकर्णशूलीभवति पश्चाद्दधिरः किं
 चिदेवशृणोतिवातद्विष्णोरिति अष्टोत्तरायुतंजपेत् पुरु
 षसूक्तंवा अपामार्जनस्तोत्रादिभिर्मंत्रितंजलंपिवेत् शू
 लेनशूलीभवति मनुध्याणांचहिंसकः पलेनाथतदर्द्धेन
 तदर्द्धार्द्धेनवारुतं सौवर्णंराजतंवापिशूलंकुर्यात्स्यत्नतः
 ताम्रेणवायसावापिस्वादिरेणापिशक्तितः रक्तवस्त्रेणसं
 वेष्ट्यतिलानामुपरिन्यसेत् तिलानांतुपरिमाणंद्रोणंवापि
 तदर्द्धकं तदर्द्धंवायथाशक्त्यापूजयेद्ब्राह्मणंशक्तिः अर्घ्या
 दिशूलमंत्रेण षोडशोचोपचारकृत् क्रियांविद्ब्राह्मणपूजां
 कृत्वाहोमंप्रकल्पयेत् शूलस्यदक्षिणेपाश्वर्स्थंडिलोमिः
 प्रणीयते समिदाज्यतिलान्हुत्वापुरुषएवेतिमंत्रितः
 त्र्यं वकेणाज्यहोमंचविद्वांस्तत्रप्रकल्पयेत् यतइंद्रभया
 महदितिइंद्रेनवतिलान्मुनः ततःशांतिंप्रकल्पयेत् तेनोद
 केनवासिंचेत्तु शूलिनरोगिणंनरं ततोहुतवतेशूलंसंपू

ज्यैवस्वशक्तिः दद्यात्सदक्षिणतंतुप्राङ्मुखायउदङ्मु-
 खः मंत्रेणानेनपरयाभक्त्यासर्वहरिस्मरेत् त्वंशूलब्रम्ह
 णासृष्ट्वंपुरत्रयनाशनं दैत्यानांदानवानांचशंकरस्यायु-
 धंतथा कुक्षिस्थमथपार्श्वस्थमथवापृष्ठसंगतं शूलंकिना-
 शयत्वमेमहादेवेनधारित दानमंत्र ततःस्नात्वातुभुंजीत
 ब्राह्मणैर्बहुभिः सह शूलहिंसांसमुत्पन्नांवेदनामाशतना-
 शय इतिशूलरोगहरःत्रिशूलविधिः अथक्रमप्राप्तस्य
 शूलरोगस्यसनिदानंचिकित्सितमाह रुग्विनिश्चयात्
 दोषैःपृथक्समस्तामद्वंद्वैः शूलोष्ट्रघाभवेत्सर्वेष्वेतेषु
 शूलेषुप्रायेणपवनःप्रभुः व्याधामयानादतिमैथुनाच्चप्र-
 जागराद्धीतजलातिपानात् कलायमु द्वाढकिकोरदूषा-
 दत्यर्थरूक्षाध्यशनाभिघातात् कषायतिक्तातिविस्तृढ-
 जान्नविरुद्धवल्लूरकशष्कशाकात् विद्वुक्कमूत्रानिल-
 वेगरोधात्शोकोपवासादतिहास्यभाष्यात् वायुःप्रवृद्धो
 जनयेद्विशूलंदृष्ट्याश्वपृष्ठत्रिकवस्तिदेशे जीर्णेप्रदोषेचघ-
 नागमेवशीतेचकोपंसमुपैतिगाढं अथचंदसंग्रहात् व-
 मनंलंघनंस्वेदःपान्नंफलवर्त्तयः क्षारचूर्णाग्निगुटिका-
 शंस्यंतेशूलशान्तये १ आशुकारीहिपवनस्तस्मात्तंपरि-
 पानयेत् वातस्यानुजयेत्पित्तस्यानुजयेत्कफं २
 ज्ञात्वातुवातशूलंहिस्नेहस्वेदैरुपाचरेत् पायसेःशर्करा-
 पिंडैःस्निग्धैर्वासिकतोत्कटैः ३ तस्यशूलाभिपन्नस्यस्वे

दण्डसुरबावहः वातात्मकहृत्पथिरेणभूलंस्नेहेनयुक्त-
स्तुकुलत्थयूषः ससैधवव्याधयुतःसलावःसहिंसुसौ
वचलदाडिमादयः ४ तुंवरुन्यभयाहिंसुपौष्करंलव
णत्रयं पिवेदुष्णांबुनावापिशूलगुल्मापतंत्रके ५ वि
श्वमेरंडतैलंवाक्काथधित्वाजलंपिवेत् हिंसुसौवर्चलो
पेतंसद्यःशूलनिवारणं ६ हिंसुपुष्करमूलाभ्यांहिंसुसौ
वर्चलेनवा विश्वैरंडयवक्काथःसद्यःशूलनिवारणः ७
गुडशालियवःक्षीरंसर्पिःपानंविरेचनं जांगलानिचमां
सानिभेषजंपित्तशूलिनः ८ वामयेत्पित्तशूलार्त्तेपतो
लेक्ष्मरसादिभिः पश्चाद्दिरेचयेत्सम्यक्पित्तहृदिर्वि-
रेचनैः ९ शीतावगाहाःपुलिनाःसवाताःभांडानिकाभ्या
निजलप्लुतानि अन्यानिशस्तानिचशीतलानितोये
नशूलोपरिनिक्षिपेच्च १ विरेचनंपित्तहरंचशस्तंरसा
श्चशस्ताशशलावकानां संतर्पणंलाजमधूपपन्नंयो
गाःसुशीतामधुसंप्रयुक्ताः शतावरीक्षयस्याह्वा-
त्थालकुशगोक्षुरैः सृतंशीतंपिवेत्तोयंसगुडक्षौद्रश
र्करं पित्तासृक्दाहशूलघ्नंसद्योग्रहज्वरापहं धा-
न्यारसंविदार्यावात्रायंतीगोस्तनांबुना पिवेत्सशर्क-
रंसद्यःपित्तमूलनिषूदनं लवणत्रयसंयुक्तंकफशूलह-
रंपरं मातुलिंगरसोवापिसिग्रहकाथस्तथापरः सक्षां
रोमधुनापीतःपार्श्वहृत्त्वस्तिभूननुत् श्लेष्मशूलहरा

(११८)

वीरसिंहावलोकन-

पेयापंचकोलेनसाधिता विदारीदाडिमरससख्योषो
लवणान्वितः क्षौद्रयुक्तोपहंत्याशुशूलदोषत्रयोद्धव
एरंडविल्ववृहतीहृद्यमातुलिंगपाषाणभिन्निकटुसू
लकृतः कषायः सक्षारहिंशुलवणोरुवृतेलमिश्रः श्रो
ण्यूरुमेढ्रहृदयस्लनरुक्षुपैयः एरंडसप्तकं हिंशुसौ
वर्चलंपाठाद्वीक्षारौलवणत्रयं चूर्णीकृत्यप्रदातव्यं भे
षजं लसुनेनच हृत्शूलेपार्श्वशूलेचमन्यास्तंभेचदा
रुणे प्रयोज्यंकुक्षिशूलेतुकोष्ठशूलेविशेषतः व्याधा
मंमैथुनमद्यंलवणंकटुकानिच वेगरोधंशुक्ररोधंशूली
जत्धातुवेदलं वेदनाचतृषामूर्छासानाहावेदनारुचिः
कासश्वासश्चहिकान्शूलस्योपद्रवाः स्मृताः इति
वीरसिंहावलोकेशूलाधिकारः अथक्रमप्राप्तस्य
परिणामशूलस्यसंनिदानंचिकित्सितमाह भुंक्तेजी
र्यतियत्शूलंतदेवपरिणामजं तस्यलक्षणामित्येत
त्समासेनाभिधीयते आध्यानादोषविण्मूत्रविवंधा
रतिवेपनैः स्निग्धोपशमनोपायंवर्तिकंचक्वचित्भिष
क् स्वैर्निदानैः प्रकुपितोवायुः सन्निहतस्तथा कफ
पित्तसमावृत्यशूलकारीभवेद्गुली लंघनंप्रथमंकुर्या
त्त्वमनंसविरेचनं वास्तिकर्मपरंचात्रपंक्तिशूलोप
शांतये कृष्णाऽभयेलोहचूर्णलित्वात्समधुशर्करं
परिणामभवंशूलंसद्योहंतिसुदारुणं पथ्यालोहर-

जः शुंठीचूर्णमाक्षिकसर्पिषा परिणामरुजं हन्ति
 वातपित्तकफात्मिकां त्रिफलालोहचूर्णतुचष्टीम
 धुकमेव च मधुसर्पियुतं लिह्यात् शूलहति त्रिदोषजं
 सपिप्पलीगुडसर्पिः पचत्क्षीरं चतुर्गुणं ज्वरोपेतं हि-
 हं त्याशुशूलं च परिणामजं इति वीरसिंहावलोकने
 परिणामशूलाधिकारः अथेदानीं आध्मानोदाव-
 र्त्तरोगयोर्वीतप्राबल्यात् साकल्येनैव ज्योतिः शास्त्रा-
 भिप्रायेण प्रकारोभिद्योस्यते तथोक्तं मध्येपापग्रहयोः
 चंद्रेमदनस्थितेर्कजेजंतोः श्वासक्षयविद्रधिना गुल्म-
 घ्नीहादिपीडितः सनरः अत्रादिशब्देन आध्मानोदावर्त्त-
 रोगावपि गृह्येते ततः पापग्रहांतवर्त्तचिंद्रजनिता आ-
 नोदावर्त्तरोगौ पशांतये पूर्वोक्तमैव जपहोमदानादि द-
 द्यात् अथाध्मानोदावर्त्तरोगयोः कर्मविपाकमाह
 तत्प्रतीकारं च देवद्विजक्षेत्रतडागवल्मीककूप्या-
 दीनां यो भेदं करोति वायसो नाम ग्रहो गृह्णाति तत्
 क्षणमाध्मानी उदावर्त्तज्वरी अरुचिमान् पाददाही
 च जायते अस्य प्रायश्चित्तं कृच्छ्रमाचरेत् आहति
 भिराज्येन जुहुयात् हिरण्यदद्यात् श्वेतकृष्णपी-
 ताद्यनेकवर्णध्वजादिभिर्दीपादिभिः सह प्रदोषे च
 तुष्पथे वलिमंत्रेण निदध्यात् अनेन मंत्रेण प्रगृणी-
 स्व वलिं चैव वायसारज्यमहाग्रह आतुरस्य सुखे सि-

(१२०)

वीरसिंहावलोकनः

द्विप्रयच्छत्वं महाबल इत्याध्यानोदावर्त्तरोगहरक
र्मविपाकविधिः अथक्रमप्राप्तस्योदावर्त्तरोगस्यसनि
दानं चिकित्सितमाह रुग्निनिश्चयात् वातविण्मूत्र
जृम्भाश्लुक्ष्वोद्गारवर्मीन्द्रियैः क्षुत्तृष्णोद्धासनिद्रा
णाधृत्योदावर्त्तसंभवः वातमूत्रपुरीषाणांसंगाध्मान
क्लमोरुजः जठरेवातजाश्वान्यारोगास्थुर्वातनिग्रहा
त् आमंसकृद्भ्रान्निचितंक्रमेण भूयोनिबद्धविगुणानि
लेन प्रवर्त्तमाननयथास्वमेतं विकारमानाहमुदाहरन्ति
चंद्रसंग्रहात् हरीतकीयवक्षारपिलुनीत्रिफलातथा
चूर्णैतत्सर्पिषापीतमुदावर्त्तविनाशनं हिङ्गुकुष्ठबला
स्वर्जिविडंचेतिद्विरुत्तरे पीतमधेनतत्चूर्णमुदावर्त्त
हरंपरं मदनःपिप्पलीमूलंकुष्ठंगौराश्वसर्षपाः गुडक्षा
रसमायुक्ताफलवर्त्तिःप्रशस्यते सरांसौचर्चलवतीमू
त्रेत्वभिहितेपिवेत् पंचमूलाश्रितंक्षीरंद्राक्षारसम
थापिवा मूत्रकृच्छ्राश्मरीवंधेप्रयुंजीतभिषकसदा
स्नेहस्वेदैरुदावर्त्तजृम्भाजंसमुपाचरेत् अस्त्रमोक्षो
स्त्रजेकार्यःस्निग्धस्वेदश्चयत्नतः क्षवजेमूत्रवर्त्या
चघ्राणस्थेनानयेत्क्षवं उद्गारजेक्रमश्चात्रस्नेहि
कंधूममाचरेत् छर्दिजातेयथादोषंतैलस्नेहादिभि-
र्जयेत् वस्तिशुद्धकरंवापिचतुर्गुणजलंपयः आ
र्वरिनाशात्कथितपीतंतच्चप्रकामतः रमयेयुःप्रिया

नार्थः शुक्रोदावर्तिनंतरं अत्राभ्यंगावगाहाश्चमदिरा
 श्वरणायुधाः शालिः पयोनिरूहाश्च हंति मैथुनमेव च
 क्षुद्धिघाते हितं स्निग्धं मल्यं च भोजनं तृष्णाघातेपि
 वेन्मद्यबागूवासुशीतलं निद्राघातेपि वेत् क्षीरं श्रोतव्या
 श्वाद्भुताः कथा आनाहेतुप्रयुजीत उदावर्त्तहरक्रियां
 द्विरुत्तरं हिं गुवचाचकुष्ठं सवर्चिकाचैव विडंगचूर्णं मुखं
 बुनानाहविभूचिकाक्षित्द्रोगगुल्मोर्द्धसमीरणघ्नं हिं
 गूयंगं घाहबुषाअजाजीह्वरीतकीपुष्करमूलकुष्ठं भागो
 त्तरं चूर्णितमेतदिष्टं गुल्मोदरानाहविभूचिकासु रामठं
 धूमविडव्योषगुडमूत्रैर्विपाचितं गुदे गुष्टसमावर्त्तिर्वि
 वंधानाहभूलनुत् स्तंभः कटीपृष्ठपुरीषमूत्रैः शूलोश्च-
 मूर्च्छाशकृतश्च छर्दि श्वासश्च पक्काशयजेभवति तथा
 लसोक्तानि वलक्षणानि तृष्णाछर्दिपरिक्लिन्नक्षीणं भू-
 लैरुपद्रुतं सकृद्भूतं प्रतिमान् उदावर्त्तिनमुत्सृजेत्
 इति वीरसिंहावलोकने उदावर्त्ताधिकारः अथ गुल्मरोगस्य
 ज्योतिः शारुआभिप्रायेण प्रतीकारो लिरव्यते यथा य
 दुक्तं जातके मध्ये पापग्रहयोः चंद्रे मदनस्थिते र्कजे जं
 ताः श्वासक्षयविद्रधिभिर्गुल्मपीडादिपीडितः सनरः
 अत्र पापद्वयाभ्यंतरवर्त्तिचंद्रं जनिता गुल्मरोगोपश-
 मनाय पूर्वोक्तमेव कुर्यात् तेनोपशाम्यति अथ गुल्मरोग
 स्थकर्मविपाके प्रकारमाह तत्प्रतीकारं च यथोक्तं गु

(१२२) . वीरसिंहावलोकन.

रुप्रत्यर्थीवातगुल्मवान्भवति अस्यप्रतिक्रियां वात
गुल्मवान्वादिभवति तर्हिमासमेकंपथोव्रतमाचरेत्
मुंचामीत्यनेन अन्नमोपरमात्मनेमृतप्रत्यंचचरुघृता
भ्यामयुतंजुहुयात् वातआवानुषेधजमितिजपेत्
अन्नदानंचकुर्यात् प्रकारांतरमपिदर्शयति पर्याप्ता
राणे गुल्मीत्यादंत्यजागमने बौद्धायनः सौवर्णरा-
जतंताम्रंकारयेत्कांस्थतोपिवा तथार्कमुलकाष्टेनवि
धेशंकल्पयेन्नरः पुष्करंकारयेद्धैमंसौवर्णलोचनद्वयं
आराध्यंकल्पयेत्तस्ययथादेवविनिर्मितं नागयज्ञोपवी
तंचकल्पयेत्तस्यगुल्मवान् अनंतरंस्ववासोभिश्चंदनाग
रुधूपितं सहिरण्यंब्राह्मणायस्वशक्त्यापूजितायच
कृतहोमायशान्तायसर्वशास्त्रार्थवेदिने मंत्रेणानेनविधि
वत्दक्षिणाभिसुरवायच विनायकगणेशत्वंसर्वदेव
नमस्कृतं पार्वतीनंदन श्रेष्ठं ममगुल्मंविनाशय दान
मंत्रः कृतहोमेनदानेननिरोगोजायतेनरः इतिगुल्म
रोगहरविनायकदानविधिः अथक्रमप्राप्तस्यगुल्मरोग
स्यसनिदानंचिकित्सितमाह रुग्निनिश्चयात् दुष्टावा
तादयोत्यर्थमिध्याहारविहारतः कुर्वतिपंचधागुल्मंको
ष्ठांतर्ग्रथिरूपिणं तस्यपंचविधंस्थानंपार्श्वतद्दन्ताभि
वस्तयः तद्दृष्ट्योरंतरंग्रंथिः संचारीयदिवाचलः वृ
त्तश्चयापचयवान् सगुल्मइतिकीर्तितः सज्यस्तैर्जा

यते दोषैः समस्तैरपि चोद्धितैः पुरुषाणां तथा स्त्रीणां
 ज्ञेयोरक्तेन वा पुनः उद्धारवाहुल्यपुरीषबंधतृष्णाक्षम
 त्वात्र विकूजनानि आरोपमाध्मानमपक्तिशक्तिमासन्न
 गुल्मस्थवदन्ति चिन्हम् अरुचिर्लघुविण्मूत्रं मारुतांत्र-
 विकूजनं आनाहं चोद्धृत्वा तंच सर्वगुल्मेषु लक्षयेत् चंदसं-
 ग्रहात् लघनं दीपनं स्निग्धमुष्णं वातानुलोमनं बृहणं
 च भवेदन्नंतद्वितं सर्वगुल्मिनां सौवर्चलं शृंगवेरं द्राहिमं
 चास्त्वेतसं श्वासहृद्रोगशमनं स्यादेतत् हिं गुपंचकं स-
 र्जिका कुष्ठसहितः क्षारः कंतकिजोपिवा पीतस्तैलेन-
 शमयेद्गुल्मपवनसंभवं स्फुरबोष्णोजांगलरसः स्फस्नि-
 ग्धो व्यक्तसैधवः कटुत्रिकसमायुक्तो हितः पानेषु गुल्मि-
 नां पिवेदेरंडतैलेन वारुणीं मंडमिश्रितां तदेव तैलं पय-
 सा वातगुल्मीपिवेन्नरः यदि कुप्यति वा पित्तं विरेकस्त-
 त्रभेषजं दोषघ्नैरप्यशीतेषु गुल्मशोणितमोक्षणं का-
 कोल्यादिस्फुसिद्धेन सर्पिषा पित्तगुल्मिनां स्नेहितं स-
 सयेत् पश्चात् योजयेद्वास्तिकर्मणा स्नेहोपनाहनस्ने-
 दस्तीक्ष्णश्रंसनवस्तिभिः योगैश्च वातगुल्मोक्तेः स्ने-
 ष्मगुल्ममुपाचरेत् पंचमूलीश्रितं तोयं पुराणं वारुणी-
 रसं कफगुल्मीपिवेत् काले जीर्णमाध्वीकमेव च यवानी-
 चूर्णितं तक्रं विडेन लवणीकृतं पिवेत्सं दीपनं हृद्यं वातव-
 चोऽनुलोमनं त्रिफलात्रिचृतादंती दशमूलं पलोम्बितं

(१२४)

वीरसिंहावलोकनः

जलेचतुर्गुणेपक्त्वाचतुर्भागस्थितेरसे सर्पिरेरंडजंतैलं
क्षीरंचैकत्रसाधयेत् संसिद्धोन्मिश्रकस्नेहःसक्षौद्रफ
लगुल्मनुत् कफवातविकारेषुकुष्ठप्लीहोदरेषुच प्रयोज्यो
मिश्रकस्नेहोयोनिश्चूलेषुवाधिकं इतिमिश्रकस्नेहः
ज्यामिश्रदोषेज्यामिश्रएषएवक्रियाक्रमः सन्निपात
स्थितेदोषेत्रिदोषघ्नोविधिर्हितः पूतीकपत्रगजचिर्भटन
व्यवन्हि ओषंचसंस्तरयुतलवणोपधानं दध्नाविचूर्ण्य
दधिमस्तुयुतंप्रयोज्यंगुल्मोदरस्वपथुपांडुगदोद्भवेषु व
चाहरीतकीहिंगुसैधवंचाम्लवेतसं पंचक्षारंजवानीचपि
वेदुष्णोनवारिणा एतद्विगुल्मनिचयंसंभूलंसपरित्रहं
भिन्नंत्रिसमरात्रेणवन्हेदीप्तिकरंपरं नादेयीकुरजा
र्कशियुवृहतीसुग्विल्वभल्लातकज्याघ्रीकिंशुकपारिभ
द्रक जरापामार्गनीपाग्निकान् बासामुष्ककपाटला
सलवणादग्ध्वाजलेपाचितं हिंवादिप्रतिचापमेतदुचि
तंगुल्मोदराष्टीलिषु इतिनादेयीक्षारः वल्लरंभूलक
मत्स्याशुष्कशाकानिवैदलं नरवादेत् मूलकगुल्मीम
धुराणिफलानिच विडंगाजाजिकाचज्यात्रिफलाज्यो
षचित्रकैः द्वौक्षारौपंचलवणंग्रंथिकंपुष्करंसठी यवा
न्यःकुंचिकाकुष्ठविशालाधान्यकंवचा शतपुष्पाश्च
गंधाचहेमक्षीरीसूनीलिका हृपुषातृवृतादंतीसातला
द्विगुणोत्तरा चूर्णनाराचकंपीतमद्यमांसांम्लकांजिकैः

गुल्मार्शोग्रहणीरोगश्वासकासोदरंजयेत् इति वीरसिं
हावलोक्य गुल्माधिकारः अथ ज्योतिशास्त्राभिप्रायेण-
तद्द्रोगस्य हेतुमाह तत्प्रतीकारं च यथोक्तं जातके पीडि
तद्दयोहिबुकेनिर्वाहनबांधवोसति सौख्यः वाल्ये व्या
धितदेहो नखरोमधरो भवेत्सौरेः अन्यच्च तद्द्रोगी ब-
हुपुष्पस्तरवान्वितो दृढधरो धरोषश्च परदारेषु सुभग
कर्मस्तु विनिश्चितो भवति कुंभधरे कजात इति शेषः
अथ चतुर्थस्थानस्थितस्य शनिजनितद्द्रोगोपशान्ति
ये पूर्वोक्तमेव शनिप्रीतये प्रागुक्तमेव विधानं विदध्या
त् तेनोपशान्तिर्भवति अथ तद्द्रोगस्य कर्मविपाके प्र
कारमाह तत्प्रतीकारं च यथोक्तं परद्दयपीडाका
री तद्द्रोगी च जायते तस्य प्रायश्चित्तमेकं प्राजापत्यं कुर्या
त् तदशक्तैर्गोमूत्रं च दद्यात् उद्यन्नद्योति सूक्तं ज
पेत् तिलाज्येन च जुहुयात् सहस्रनामस्तोत्रं जपेत् ना
मत्रयं वा जपेत् कूष्माण्डहोमं च कुर्यात् अथ क्रमप्राप्त
स्य तद्द्रोगस्य निदानं चिकित्सितमाह रुग्निनिश्चयात्
अत्युष्णगुर्वन्नकषायतिक्तैः श्रमाभिघाताध्ययनप्रसं
गैः संचिंतनेर्वेगविधारणैश्च तद्दामयः पंचविधः प्रदि
ष्टः शोषयित्वा रसंदोषाविगुणाद्दयंगताः हृदि वाधां
प्रकुर्वन्ति तद्द्रोगं तं प्रचक्षते वातोपसृष्टे तद्दये वामये-
स्निग्धमातुरं द्विपंचमूलीकृत्वा येन सस्नेहलवणेन च तग

(१२६)

वीरसिंहावलोकन.

रंवापिवेदुष्पांकषायंवाग्निवर्द्धनं कासश्वासानिलहरं
शूलहृद्रोगनाशनं श्रीपणिमधुकंक्षौद्रसितागुडजलैर्व
मेत् पिप्पलीपसृष्टेहृदयेवमेतमधुरैः सूतं शीताः प्रदेहाः प
रिषेवनानितथा विरेकोहृदिपित्तदुष्टे द्राक्षासिताक्षौ
द्रपुरीषकैश्च शुद्धेऽपिनापहमन्नपानं अजुर्नस्यत्वचा
सिद्धक्षीरं योज्यं हृदामये घृतेन दुग्धेन गुडांभसावापिवं
ति चूर्णककुभत्वचोचै हृद्रोगजीर्णज्वररक्तपित्तहृत्वाभ
वेयुश्चिरजीविनस्ते वचाहिगुकषायाभ्यांवातेहृदिकफो
त्थिते वातहृद्रोगहृत्चूर्णपिप्पल्यादिचपाचयेत् चू
र्णपुष्करजं लिह्यात्माक्षिकेण समायुतं हृत्भूलश्वा
सकासघ्नककुभस्थचवल्कलं हिंगूय गंधाविडमुंठि
कृष्णाकुष्ठाभयाचित्रकयावशूकं पिवेत्ससौवर्चलपु
ष्कराढ्यं यवांभसाशूलहृदामयघ्नं कृमिजेचपिवेन्मू
त्रविडंगामयसंयुतं हृदिस्थितापतत्येवं मध्यस्था
कृमयोन्मृणां पार्थस्यकल्केन रसेन सिद्धं शस्तं घृतं स
र्वहृदामयेषु इति वीरसिंहावलोके हृद्रोगाधिकारः
अथ मूत्रकृच्छ्ररोगस्य जातकाभिप्रायेण अभिप्रायोभि
व्यज्यते तत्प्रतीकारश्च यद्रक्तजन्मकाले यदायस्य
स्मरे भवति भास्करिः राहुदृष्टः प्रकुरुते मूत्रकृच्छ्रादिका
रुजः सप्तमस्थानराहुदृष्टशनिजनि तरो गोपशोतये
शनिप्रीतये पूर्वोक्ते नैव जपहोमदानादिकं कुर्यात् इ

दानींमूत्रकृच्छ्ररोगस्यकर्मविपाकप्र कारमाह तत्
 प्रतीकारं च गुरुणासार्द्धसततंमत्सरंस्त्रीदिवागामी
 मूत्रकृच्छ्रवान्भवति गुरुतल्पानिदेशप्रायश्चित्तंकुर्या
 त् अन्यच्चवायुपुराणे सरापामूत्रकृच्छ्रीस्यादिति
 अथाहवौद्धायनः सौवर्णंकारयेत्पद्मं पलेनार्द्धपले
 नवा यथावन्मतिमानूकुर्यात्पद्ममष्टदलंशुभं वि
 त्तशाढ्यंनकुर्वीतभवेन्निष्फलमन्यथा द्रोणोतिलाट
 केवापिताम्यपात्रंजलान्वितं तस्यमध्येतुतस्यद्वंविद्
 ध्यात्कुंकुमान्वितं ब्राह्मणंश्रुतिसंपन्नंदरिद्रंचाग्नि
 होत्रिणं आहूयगंधमाल्याद्यैःविधिनाचातिभक्तितः
 ततः स्वर्णमयंपद्मंदद्यान्मंत्रेणसंयुतं भगःपूषापतं
 गोसौहृदशात्मात्रयीतनुः पद्मेनानेनदत्तेनप्रीतोभव
 तुभास्करः दानमंत्रः कृतेनानेनमनुजोमूत्रकृच्छ्रा
 त्प्रमुच्यते मूत्रकृच्छ्रातुरस्तस्मादेतत्कुर्यात्प्रयत्न
 तः इतिमूत्रकृच्छ्रहरस्तिलपद्मदानविधिः अथक्र
 मप्राप्तस्यमूत्रकृच्छ्ररोगस्यसनिदानंचिकित्सितमाह
 रुग्निनिश्चयात् व्यायामतीक्ष्णोषधस्त्वक्षमद्यप्रसं
 गनित्यद्भुतपृष्टयानात् आनूपमत्स्याध्यशनादजी
 र्णात्स्थुर्मूत्रकृच्छ्राणिनृणांतथाष्टौ पृथग्मलावैकुपि
 तानिदानैःसर्वेथवाकोपमुपेत्यवस्तौ मूत्रस्यमार्गं प
 रिपीडयंतियदातदामूत्रयतीहकृच्छ्रात् अश्मरीशां-

(१२८)

वीरसिंहावलोकन.

तिविधयोद्युक्ताप्रसमीक्ष्यतान् यथायोगंप्रयुंजीत
स्नेहादिमपिचक्रमं अभ्यंजनस्नेहनिस्तृप्तिस्वेदो
पनाहोत्तरवस्तिसेकान् स्थिरादिभिर्वीतहरैश्चसिद्धा
नृदद्याद्रसांश्चानिलमूत्रकृच्छ्रे अमृतानागरंधात्रीवा-
जिगंधात्रिकंदकं प्रपिवेद्वातरीगार्तः शूलवान्मूत्रकृच्छ्र-
नुत् शोकावगाहाः शिशिराः प्रदेहाभेषोविधिर्वस्तिपर्यो-
विरेकैः द्राक्षाविदारीक्षरसैर्घृतैश्चकृच्छ्रेषुपित्तप्रभवे
षुकार्यः कुशकासशरोदर्भः रजश्चेतितृणोद्भवं पित्तकृ-
च्छ्रहरंपंचमूलं वस्तिविशोधनं एतत्सिद्धंपयः पीतं मेदु-
गंहेतिशोणितं हरीतकीगोक्षरराजवृक्षपाषाणभि-
रुन्वयवासकानां क्वाथंपिवेन्माक्षिकसंप्रयुक्तंकृच्छ्रे
सदाहेसरुजेविवंधे मूत्रेणसुरथावापिकदलीस्वरसेन-
वा कफकृच्छ्रविनाशायशूलसंपिष्टान्त्रुटिंपिवेत् त-
त्रेणयुक्तं शितिमारकस्यबीजंपिवेत्कृच्छ्रविनाशहेतौ
पिवेत्तथातंदुलधावनेनप्रवालचूर्णंकफमूत्रकृच्छ्री
गुडेनमिश्रितंक्षीरंकदुष्णंकामतःपिवेत् मूत्रकृच्छ्रेषु
सर्वेषुशर्करारोगनुत्तथा यवक्षारसमायुक्तंपिवेत्
तक्रंचकामतः मूत्रकृच्छ्रविनाशायतथैवाश्मरिनाश-
नं तथापिघातजेकुर्यात्सद्योग्रणचिकित्सितं लेध्यं
शक्रविवंधोत्थेशिलाजतुसमाक्षिकं एलाश्मभेदकशि-
लाजतुपिप्पलीनांचूर्णानितंदुलजलेर्लुठितानिपीत्वा

यद्वागुडेनसहितान्यवलिहसद्यः आसन्नमृत्युरपिजी
वतिसूत्रकृद्धी सितातुल्योयवक्षारः सर्वकृच्छ्रविनाशनः नि
दिग्धिकारसौवाथसक्षौद्रः कृच्छ्रनाशनः शतावरीकाशकुश
श्वदंष्ट्राविदारके ह्वामलकेनसिद्धं घृतंचकृच्छ्राणिनिहंति
सद्यः पीतंकुलत्थप्रभवैस्तुषूषैः इतिवीरसिंहावलोकेसूत्रकृ
च्छ्रविनाशनः अथमूत्राघातस्यसन्निधानंचिकित्सितमाह रु
ग्निनिश्चयात् जायंतेकुपितैर्दोषैः मूत्राघातास्त्रयोदश
प्रायोमूत्रविघाताद्यैः वातकुंडलिकादथः रौक्ष्याद्देगविघाता
द्वाचायुर्वस्तोसवेदनः मूत्रमाविश्यचरतिविगुणंकुंडलीकृ
तः मूत्रमल्पात्ममथवासरुजंसंप्रवर्तते वातकुंडलिकां
तांतुव्याधिंविद्यात्स्फदारुणां वृदसंग्रहात् पटोलायाव
शूकाश्वपारिभद्रातिलाअपि क्षारोदकेनमदिरांत्वगेलोष
णसंयुतां पिवेद्गुडोदकंसम्यक्कलित्वाच्चैतान्पृथक्पृथक्
त्रिफलाकल्कसंयुक्तंलवणंवापियःपिवेत् निदिग्धिका
यास्वरसंपिवेद्वातंदुलांबुना जलेकुंकुमकल्कंचसक्षौद्रं
भक्षितंनिशि सतैलंपाटलाभस्मक्षाराद्वापिपरिश्रितं
धान्याम्लयुक्तंपीत्वैवमूत्राघाताद्विमुच्यते रसंदुरालाभा
याश्वकषायंवासकस्यच त्रिकंटकैरंडशतावरीणांभूसं
पयोवातृणपंचमूलैः गुडप्रगाढसघृतंपयोवारोगेषुकृ
च्छादिषुशस्तमेतत् स्त्रीणामतिप्रसंगेनशोणितंयस्यसि
च्यते मेथुनेपरमस्तस्यचंहणीयोविधिर्हितः चित्रकंसा

(१३०)

वीरसिंहावलोकन.

रिवाचैववलाकालानुसारिवा द्राक्षाविशालापिप्पल्य-
स्तथाचत्रिफलाभवेत् तथैवमधुकंदद्यात्पुष्टान्यामलका-
निच घृताढकंपचेदेतैःकल्कैरक्षसमन्वितैः क्षीरद्रोणे-
जलद्रोणेतत्सिद्धमवतारयेत् शीतंपरिश्रितंचैवशर्करा-
प्रस्थसंयुतं तुगाक्षीर्याश्वतत्सर्वमतिमानूपरिमिश्रयेत्
ततोमितंपिवेत्कालेयथादोषंयथावलं वातरेताःपित्तरे-
ताःश्लेष्मरेताश्चयोभवेत् रक्तरताग्रंधिरेताःपिवेदछिन्न
रोगतांसंजीवनंतुवृष्यंचसर्पिरेतन्महागुणं प्रजाहितंच
धान्यंचसर्पयोगहरंशिवं सर्पिरेतत्प्रयुजानारूग्भिर्भल
भतेचिरात् असृग्दोषाश्चयेचापियोनिदोषाश्चसंततः
सूत्रदोषेषुसर्वेषुकुर्यादेतत्त्रिकिसितं चरकात्त्रिकका-
द्यघृतं इतिवीरसिंहावलोकमुन्नाघाताधिकारः अथज्यो-
तिःशारूत्राभिप्रायेणअश्मरीरोगस्यहेतुमाह तत्प्रती-
कारंच शूरंप्रमेहूपीडितमश्मर्योपहतमानसंक्षांतं ज-
नयतिरविणादृष्टाजीवगृहेचंद्रजःपुरुषं गुरुगृहेवर्त-
मानरविदृष्टबुधजनिताश्मरीरोगप्रतीकारायबुधप्रीतये
पूर्वोक्तमेवजपहोमस्नानादिकंकुर्यात् अथाश्मरीरोग-
स्यकर्मविपाकेहेतुमाह तत्प्रतीकारंचयथोक्तं पररूग्-
गामीअश्मरीवान्भवति अश्मरीवान्वाचांद्रायणत्रयंकुर्या-
त् यद्यपिकाण्योक्ताश्मरीहरत्वेदानाभिहितंतथापिस्व-
र्णदानंकर्तव्यं तस्यसर्वपापहरत्वान्नथोक्तंब्रह्मांडपुरा

वीरसिंहावलोकन.

(१३१)

णे सर्वरोगोपशमनंसौवर्णदानमुच्यते इत्यश्मरीरो
 गहरंस्वर्णदानं अथक्रमप्राप्तस्याश्मरीरोगस्यसनि
 दानचिकित्सितमाह रुग्निनिश्चयात् वातपित्तकफै
 स्तिस्त्राश्वतुर्यशुक्रजाश्मरी प्रायःश्लेष्माशयाःसर्वा
 अश्मर्यःस्थुर्यमोपमाः विशोधयेद्वस्तिगतंसशक्रंसूत्रं
 सपित्तं पवनं कफं च यदातदाश्मर्यपजायतेत्रक्रमेणपि
 त्तेधिवरोचनागोः नैकदोषाश्रयाःसर्वाः अथास्याःपूर्व
 लक्षणं वस्त्याध्मानंतदासंनदेशेषुपरितोतिरुक् मू
 त्रेवस्ति सगंधित्वंमूत्रकृच्छ्रंज्वरोरुचिः सामान्यलिंगं
 रुग्णाभिसेवनीवस्तिमूर्द्धसु विशीर्णधारंमूत्रंस्यात्तथा
 मार्गनिरोधने तदव्यपाया स्फुरवंमेधेदछंगोमेदकोप
 मं वरुणस्यत्वचांश्रेष्ठांशुंटीगोक्षुर
 संयुतां यवक्षारंगुडंदत्वाक्काथयित्वापिवेद्धितां अश्मरी
 वातजांहंतिनिरकालानुबंधनीं सुश्रुतात् वीरतरुस-
 हचरद्वयदर्भवृक्षादनीगुंजानलकुशकाशाश्मभेदाग्नि
 मंथमोरटवसुकवसिरंभाभल्लुककुरंदकेंदीवरकपोतव
 रुस्वदंष्ट्राचेति वीरतर्वादिरित्येषगणोवातविकारनु
 त् अश्मरीशर्कराकृच्छ्रमूत्राधातरुजापहः अपुसैर्वारु
 कादीनांवीजैश्चैवापितंशुभं वीरतर्वादिकंक्वाथंपंचतृ
 णसमन्वितं भिनन्तिपित्तसंभूतामश्मरीक्षिप्रमेवतु व
 रुणत्वकशिलाभेदःशुंटीगोक्षुरकैःकृतः कषायःक्षीर

(१३२)

वीरसिंहावलोकन.

संयुक्तः शर्करां च भिनत्यपि वरुणत्वकृकषायं च पीतं तु गु
डसंयुतं अश्मरीं घातयत्याशु वस्तिशूलविनाशनं एलोप
कुल्यामधुकाश्मभेदकौंतीश्वदंष्ट्राद्यषकोरुवृकैः श्रितं पि
बेदश्मजरुक्प्रगाढं स शर्करे साश्मरि मूत्ररुद्धे कुलत्थ सिंधु
त्थविडंगसारं स शर्करं सातलियावशूकं बीजानि कूष्मांडक
गोक्षुराभ्यां घृतं पचेत्तद्वरुणस्य तोयं दुःसाध्यं सर्वाश्मरि
मूत्ररुद्धमूत्राभिघातं च समूत्रबंधं एतानि सर्वाणि निहंति
शीघ्रं प्रसूतवृक्षानिव वज्रपातः कुलत्थाद्यं घृतं इति श्री
वीरसिंहावलोके अश्मरी अधिकारः अथ प्रमेह रोगस्य
ज्योतिःशास्त्राभिप्रायेण हेतुं दर्शयति तत्प्रतीकारं च
यथोक्तं शूरं प्रमेहपीडितमश्मर्योपहतमानसं शांतं ज
नयति रविणा दृष्टो जीवगृहे चंद्रजं पुरुषं गुरुगृहवर्त्तमान
बुधजनितप्रमेहरी गोपशांतयेदानं कुर्यात् तेनोपशांति
भवति अथ प्रमेह रोगस्य कर्मविपाके हेतुमाह नत्प्रती
कारं च कन्यागामी वातप्रमेही भवति सचांद्राय
णत्रयं कुर्यात् प्रतिरूपदानं मातृगामी स्वसृगामी मधु
मेही सततं जायते नरः
भार्याभिगामी च जलमेही नराधिपः योगछेद्रगिनीं नि
त्यमिक्षुमेहीति निश्चितं इति वचनान् अत्र पूर्वोक्तो वि
धिः कंप्रायश्चित्तं प्रकल्प्यमात्रादीनामतिमात्रा निषिद्धत्वात्
यत्राशक्तः तत्र रुद्धत्रयं प्रतिदिनं चत्वारिंशत् ब्राह्मण

भोजनंकारयेत् पुरुषसूक्तं स हस्त्रनामस्तोत्रं गाथत्रीच
जपेत् आनेरौद्रसूक्तेनाज्याहुतीहोमं जपं वा अष्टोत्तरस
हस्रं कारयेत् चांडालीगामी सर्वमेही व्याधिमान् भवति स
ततं क्षुत्पिपासातुरश्च स पिप्पलीकामध्यचांद्रायणानि कु
र्यात् इदमापः प्रवहतः उदुत्तमं वरुणेत्यादिभिर्मंत्रैर्जपे
ज्जुहुयाच्च तिर्यगामी प्रमेही शूलसंशोतपनानि कुर्यात्
व्याधिगुरुलघुत्वभावेन प्रायश्चित्तं गुरुलघुभावौ दृष्टव्यौ
इति सर्वप्रमेहे वायुपुराणे ब्राह्मणस्वर्णहारी च प्रमेही
जायते ध्रुवं ब्राह्मणस्वर्णहरणप्रायश्चित्ताभिप्रायेति ना
रायणव्याख्या अथ वृद्धगौतमः धेनुं स्वर्णमयीं कुर्या
त्पूर्वेण विधिना ततः स्वर्णभृंगीं च रत्नाढ्यां तथा स्तूप्य-
स्वुराचितां तथैव तर्णकं कुर्यात् अष्टभागेन पूर्ववत् ब्रा
ह्मणं श्रुतिसंपन्नं वैष्णवं च कुटुंबिनं आचारवंतं धर्मिष्ठं
द्विजशुश्रूषणे रतं गृहमागत्य विधिवत् पूर्ववत् पूजयेत्तु न
होमांते तां प्रदद्यात्तु मंत्रेणानेन मेहवान् चक्रं सदर्शनं य-
स्य राजते अतथैव च प्रमेहं हरमेक्षि प्रविष्णो गरुडवाह
न दानमंत्रः दानं प्रमेहरोगघ्नमेतत्कार्यं मनीषिभिः कृतं
नानेन शाम्यंति प्रमेहादारुणा अपि अत्र पूर्ववदिति ज्ञे
यं इति प्रमेहरस्वर्णधेनुदानविधिः अथ क्रमप्राप्तस्य
प्रमेहरोगस्य सनिदानं चिकित्सितमाह रुग्णिनिश्च या
त् आस्यासुखं स्वप्नस्खंदधीनि ग्राम्योदकानूपरसाः

(१३४)

वीरसिंहावलोकन.

पयांसिनवान्नपानंगुडवैकृतंचप्रमेहहेतुकफरुचसर्व
मेदश्चमांसंचशरीरजंच ल्हेदंकफोवस्तिगतंप्रदूष्यकरो
तिमेहान्समुदीर्णमुष्णो स्तानेवपित्तंपरिदूष्यचापि क्षी
णेषुदोषेषुविकृष्यधातून्संदूष्यमेहान्कुरुतेनिलश्च-
साध्याःकफोत्थादशपित्तजाःषट्थाप्यानसाध्यापवना-
च्चतुष्काःसमक्रियत्वाद्द्विषमक्रियत्वात्सहाक्रियत्वा-
च्चयथाक्रमंते कफःसपित्तःपवनश्चदोषामेदश्चश्रुकां
बुवसालसीका मज्जारसौजःपिशितंचदूष्यप्रमेहिणांविंश
तिरेवमेहाः दंतादीनामलाढ्यत्वंप्राग्रूपपाणिपादयोः दा
हश्चिक्कणतादेहेतृदश्चासश्चप्रजायते सामान्यलक्ष
णंचैषांप्रभूताविलसूत्रता दोषदूष्यविशेषेणतत्संयोगावि
शेषतःसूत्रवर्णादिभेदेनभेदोमेहेषुकल्पयेत् सराविका
कल्लपिकाजालिनीविनतालजी समूरिकासर्षपिकापुत्रि
णीचविदारिका विद्राधिश्चेतिपिटिकाःप्रमेहोपद्रवादश
संधिमर्मसुजायंतेमांसलेषुचधामसु अथवृदसंग्रहा
त् श्यामाककोद्रवोद्दालगोधूमचणकाटकी कुलत्था
श्चहिताभोज्येपुराणामेहिनांसदामेहिनांतित्तशाकाज-
गलाहरिणांडजाःयवान्नविकृतीर्मु द्राःशशयंतेशालिष-
ष्टिकाःपरियात्रजटानिंबवहिगाचतृणिपृथक् पाठा
याःसगुडापीताक्षायाःश्रेष्ठाःसमाक्षिकाःत्रिफलादारु
दार्व्यव्दकायःक्षौद्रेणमेहहा निशाकल्कयुतोधात्रीर

वीरसिंहावलोकन.

(१३५)

सोवामाक्षिकान्वितः मधुनात्रिफलाचूर्णमथवाश्मज-
तूद्भवंसंकटकारीत्रिफलाचित्रकैश्वसमैःकृतः क्वाथः -
क्षौद्रेणदातव्यःप्रमेहानांविनाशनः फलत्रिकंदारुनि
शांविशालांमुस्तांचनिक्वाथनिशांसकल्कं पिवेत्कषा
यंमधुसंप्रयुक्तं सर्वप्रमेहेषुसमुद्धितेषुन्यग्रोधोद्वराश्च
त्थश्चोनाकारग्वधासनं आन्त्रं कपित्थजंबूचप्रियालंक
कुमंधवं मधुकंमधुकंरोध्रंवरुणंपारिभद्रकं पटोलं
मेषभृंगीचदंतीचत्रिकमाढकं करंजंत्रिफलाशकभ
ल्लातकफलानिच एतानिसमभागानिश्लक्ष्याचूर्णा
निकारयेत् न्यग्रोधाद्यमिदंचूर्णमधुनासहलेहयेत्
फलत्रयंचानुपिवेत्तेनमूत्रंविशुध्यति एतेनविंशति
मेहामूत्रकृच्छ्राणियानिच प्रशमयांतियोगेनपिटिकाच
नजायते इतिन्यग्रोधाद्यंचूर्णं मासिभुक्तेभुचौवा
पिशिलासूर्योभुतापिताः जतुःप्रकाशंस्वरसंशिलाभ्यः
प्रश्रवेदिति शिलाजित्त्विति विख्यातंमहाव्याधिविनाश
नं तत्रयतूष्णाममलंस्निग्धंनिशर्करंचयत् गोमूत्रगं
धियच्चापितत्प्रधानंप्रचक्ष्यते सारसालादिक्वाथेनत
द्वियोज्ययथाबलं जांगलेनरसेनान्नंतस्मिन्नीर्णे
तुभोजनं मासमेकंप्रयोक्तव्योरसायनोश्मयोषतः
विनाश्यमधुमेहाख्यमंतकरोगसंकरं कांतिवर्णबलो
पेतं शतंजीवत्यनामयः दधिमत्स्यकुलत्थाश्चकपोतां

(१३६) वीरसिंहावलोकन.

श्वविवर्जयेत् इति मे हे शिलाजितुप्रयोगः त्रिकटुका
स्मंतकसोमवल्लैः भल्लातकैः मातिविषैः सलाजैः क्वाप
टोलार्जुननिंबमुस्तैर्हरिद्रयापद्मकदीपकैश्च मंजिष्टया
चागरुचंदनैश्च व्यस्तैः समस्तैः कफवातजेषु मेहेषु तैलं विप
चेत् घृतं तु दूहेषु मिश्रं त्रिषु लक्षणेषु इति वीरसिंहालोके
त्रिकटुकाद्यघृतं तैलं यमकंच सराविकाद्याः पिटिकाः
साधयेच्छोफवद्विषक् षट्काचिकित्से द्रुणवत्तासांपाने
षु शस्यते काथोवनस्पतेर्वास्तंतीक्ष्णमूत्रंच शोधनं एला
दिकेन प्रकुर्वीत तैलं च घ्नणरोपणं सौवीरकं स्फुरासुक्तं तैलं
क्षीरंगुडं घृतं आम्रेक्षुरसजान्पिष्टान्यानूपानि च वर्जयेत्
वेल्लव्योषफलत्रिकत्रिलवणद्वेक्षारचव्यानलश्यामापि
प्लिमूलमुक्तकसटीमाक्षीकधान्यं त्वचं षड्रथामर
दारुवारणकणाभूनिंबदंतीनिशा पत्रैलातिविषोः पिचु
प्रमितयोर्लोहस्य कर्षाष्टकं त्वक्क्षीरीपलिकास्फुराद
शपलान्यष्टौ सिलाजन्मनः मीमांडीकुडकोन्मितेति गुटि
कासंयोग्यकुर्याद्विषक् तच्चैकांप्रतिवासरं सह विषाक्षौ
द्रेणालित्वादिनं तत्रं मस्तुपयोरसं मधुततस्तावत्पिवे
न्मात्रया अशीसिप्रदरं ज्वरं सविषमनाडीघ्नानशम
रीं कृच्छ्रं विद्रधिं मग्निमांघ्रमुदरं पांड्वामयं कामलां य
क्ष्माणसंभगदरं सपिटकं गुल्मप्रमेहारुचीं रेतोदोषमु
रक्षतं कफमरुत्पित्तार्तिमुग्रांजयेत् वृद्धं संजनयेद्यु

वानमसमौजस्कंवलं वर्द्धयेत् एतस्मान्ननिषिद्धमन्त्र
मसकृत्नाद्यागमंमैथुनं विख्यातागुटिकेयमांचिततराचंद्र
प्रभानामतः सांद्रानंदकरी करोतिरुचिरांचंद्रेणतुल्या
तत्तुं इतिचंद्रप्रभागुरिका इतिवीरसिंहाचलोकेप्रमेह
मधुमेहपिटिकाधिकारः अथमेदोरोगस्यज्योतिःशास्त्रा
भिप्रायेणहेतुमाह यथोक्तंजातके अलसंसुखिनंस्थूलं
पतितंमिष्टाशनंभृगोस्तनयः शयनोपचारकुशलाद्वादश
गस्त्रीजितंजनयेत् व्यथभावगतशुक्रजनितमेदप्रशम
नार्थंपूर्वविधानंविधेयं अथमेदोरोगस्यकर्मविपाकेहेतु
माह तत्प्रतीकारंचाह दधिवैर्येणपुरुषोजायतेमेद
सायुतः दधिधेनुःप्रदातव्यातेनपिप्रायशुद्धये एवंकृत्यं
चकुर्यात् अथक्रमप्राप्तस्यमेदोरोगस्यसनिदानंचिकि
त्सितमाह रुग्निनिश्चयात् अव्यायामदिवास्वप्नश्ले
ष्मलाहारसेवितः मधुरान्नरसप्रायःस्नेहान्मेदोविवर्द्धते
मेदोमांसातिवृद्धित्वात्स्थूलास्युगुदरस्तनीः अव्यथो
पचयोत्साहोनरोतिस्थूलउच्यते अथरुंदसंग्रहात् पु
राणाः शालयोमुद्गाः कुलथोद्गालकोद्रवाः लेषनावस्त
यश्चैवसांशव्यामेदिनासदरः श्रमचिंताज्ववायश्चक्षौ
द्रवारिरणप्रियः हस्त्यश्वगश्चतिस्थौल्या वःश्या-
माकभोजनः प्रातर्मधुयुतंवारिसेवितंस्थौल्यनाशनं
सचव्यजीरकव्योषहिगुसौवर्चलानलाः मस्तुनासक्त

(१३८)

वीरसिंहावलोकनः

वःपीतामेदोघ्रावन्दिदीपनाः क्षारंवातालपत्रस्यहिंगुयुक्तं
पिबेन्नरः मेदोवृद्धिविनाशायभक्तंमंडसमन्वितं पत्रांबु
लोहामयचंदनानांशरीरदौर्गन्ध्यहरःप्रदेहः वासादलर-
सोपेतःशंखचूर्णोत्तसंयुतः बिल्वपत्ररसोवापिगात्रदौ
र्गन्ध्यनाशनः हरीतकीरोध्रमरिष्टपत्रंचूतत्वचादाडिम-
बल्कलंच एषोगरागःकथितोगनानांजंबूकषायश्चन-
राधिपाणां ज्योषाग्निमुस्तत्रिफलाविडंगगुग्गुलुःस
मं रवादेत्सर्वान्जयेद्वाधीन्मेदः श्लेष्मामवातजान्
इतिवीरसिंहावलोकनेमेदोधिकारःसंपूर्णः अथज्यो-
तिःशास्त्राभिप्रायेणउदररोगस्यहेतुमाह तत्प्रतीका
रंचयथोक्तंजातके सिंहस्थोद्धिजनाथःकरोतिजातर-
दनजठररोगान्ती स्त्रीद्वेषिणंचपुरुषंतथापिपासाक्षुधा
विष्टं अथान्यच्च स्थूलास्थिस्फीतरोमापृथुवदनगलो
ह्रस्वपिंगाक्षियुग्मस्त्रीद्वेषीक्षुत्पिपासाजठरगदरुजा
पीडितोमांसभुक् पांडुस्तीक्ष्णोल्पपुत्रोधिपिननगरुचि
र्मानृतृवश्यःसुवक्ता चिन्तांतोकार्यकोपःशशिभृतिरकि-
भेगर्भगंभीरदृष्टिः अपरंच प्रचुरामित्रस्तीक्ष्णोमृदुव-
याग्निर्मदालसश्चंद्रे षष्टे चोदररोगैःप्रपीडितःपुमान्
भवति गंडोदराक्षिरोगास्युःपाशबंधनकंभवेत् उत्पा-
तश्चभवेत्क्लेशोयदाशक्नोतोरविः क्षीणचंद्रांतर्दृशा
यामध्येव सिंहांशस्थितचंद्रजनितोदररोगोपशान्तये

पूर्ववद्भानुप्रीतयेजपहोमादिकंकुर्यात् अथोदररोगस्य
 कर्मविपाकेहेतुमाह तत्पतीकारं च यो ब्रह्माधिष्णुमहेशा
 नामुत्तमभावेन भेदशाधयति स उदरव्याधिमान् भवति
 तच्छांतये कृच्छ्राति कृच्छ्रचंद्रायणानि कुर्यात् महेश्वरस्य
 सहस्रकलशाभिषेकंकुर्यात् उद्यन्नद्येति क्रचमधुतं जपे
 त् आतेरौद्रसूक्तेन च रुघुताभ्यामघोत्तरसहस्रं जुहुया
 त् मधुघृतपुतहिरण्यंदद्यात् धर्मनिश्चयार्थं स्वामिना
 नियुक्तस्य ततोऽप्ययमाचरतः प्राड्विवाकस्य मंत्रिणो वाज
 लोदरत्वं तस्य प्रायश्चित्तं मासत्रयं पयोव्रतं शतब्राह्मण
 भोजनं कारयेत् महादेवस्य सहस्रकलशाभिषेकंकुर्या
 त् इति जलोदरे पद्मपुराणे उदरव्याधियुक्तस्तु भवेद्दु
 र्वेगनागमे चंद्रायणत्रयंकुर्यात् तस्य पापस्य शांतये
 बौद्धायनः कुर्यात्तु मकरं सम्यगूराजतं ताम्रमेव च पल
 त्रयं पाद्माभ्यां च तथैकेन तथा शुभं पुच्छेरत्नानि देया
 निकटिं रूपेण कारयेत् नेत्रे स्वर्णमये कार्ये जिह्वारी
 त्याप्रकल्पयेत् पादयोः प्रक्षिपत्तत्र घृतपात्रे पुनर्द्वयोः
 कृष्णवस्त्रेण संवेष्ट्य चंदनागरुचर्वितं ताम्रेण जलपात्र
 स्थे स्थापयेन्मकरं शुभं ब्राह्मणं वृत्तसंपन्नं वृद्धं दांतम
 लोलुपं वस्त्रैः कटककेयूरैः पूजयेदंगुलीयकैः होमो व
 रुणदेवतैरन्नाध्यायोक्तमार्गतः ततश्चोदरकोविप्रो
 मकरं विनिवेदयेत् जलाधिदेवदेवेशपश्चिमाशापतो

(१४०) वीरसिंहावलोकन.

उदरव्याधिनाशमेकुरुदानेनतोषितः इतिजलोदरेम
करदानविधिः अथक्रमप्राप्तस्यउदररोगस्यसनिदानं
चिकित्सितमाह रुग्निनिश्चयात् रोगाःसर्वेपिमंदाग्नौ
सूतरामुदराणिच अजीर्णान्मलिनैश्चान्नैर्जायंतेमलसं
चयात् रुग्णास्वेदांबुवाहीनिदोषाःस्रोतांसिसंचिताःप्राणा
ग्रन्थपानान्नसंदूष्यजनयंत्युदरंनृणां तत्पूर्वरूपंवल
वर्णकांक्षावलीविनाशोजठरेचरेखाः जीर्णपरिज्ञान
विदाहयुक्त्यावस्तौरुजः पादगतश्वशोकः आत्मानं
गमनेशक्तिदौर्बल्यं दुर्बलाग्नित्ता शोफःसदनमंगानां
संगोषातपुरीषयोः दाहस्तंद्राचसर्वेषुजठरेषुभवन्तिहि
पृथक्दोषैः समस्तैश्चप्लीहवज्जक्षतोदकैः संभवंत्युदरा
प्यष्टौतेषांलिङ्गंपृथक्पृथक् शूनाक्षकुटिलोपस्थमु
पक्लिन्नतनुत्वचं वलशोणितमांसाग्निपरिक्षीणं
चवर्जयेत् अथदृढसंग्रहात् रक्तशालियवामुद्गा
जांगलाश्चरसाहिताः विरेकत्थापनंशस्तंसर्वेषुजठरे
षुच क्षारेणैरंडजतैलपिवेन्मूत्रेणचासकृत् ज्योतिष्म
त्याःपिवेतैलंपयसाचदिनेदिने सर्वेभ्योऽप्युदरेभ्यस्तुद्रुतं
मुच्येतमानवः वातोदरीपिवेत्तक्रंपिप्पलीलवणांचित
शर्करामरिचोपेतंस्वादुपित्तोदरीपिवेत् जबानीसैधवाजा
जीव्योषयुक्तंकफोदरी सनिपातोदरीतक्रंनिकटुक्षार
सैधवैः स्नुहीपयोभाधितंतंदुचूर्णैर्विनिर्मितोयूषः उदर

मुदारं हन्यात् योगोयं सप्तरात्रेण स्नुहीपयोभावितानां-
 पिप्पलीनापयोभित्सहस्रमुपयुंजीत शक्तितोजठरामयी
 मुक्तरोगश्चिरं जीवीवलवर्णसमन्वितः पिप्पलीवर्द्धमानं
 वाकल्पदृष्टं प्रयोजयेत् जठराणां विनाशाद्यनास्ति तेन
 समं भुवि त्रिभिरथ परिवृद्धं पंचभिः सप्तभिर्वा दशभिश्च
 विवृद्धं पिप्पलीवर्द्धमानं इति पिवति पयोयस्तस्य नश्वा
 सकासज्वरजठरगदार्शो वातरक्तक्षयास्थुः पटोलमूलं
 जनीविडंगं त्रिफलात्वं कं पिल्लकं च निलिनीं त्रिवृत्तं चेति
 चूर्णयेत् षडाद्याकर्षिकान् भागान् पंचद्वित्रिचतुर्गुणा
 न् कृष्णाचूर्णं ततो मुष्टिगवां मूत्रेण यः पिवेत् विरक्तौ जांग
 लरसैर्भुंजीत मृदुभोजनं मंडपैश्च पीत्वा च सव्योषं षडहं
 पयः श्रितं पिवेत् तच्चूर्णं पिवेदेवं ततः पुनः हंतिसर्वोदरा-
 ण्येव चूर्णं जातोदकान्यपि कामलं पोंडुरोगं च स्वयं युंचा
 पकर्षति इति पटोलाद्यंचूर्णं यवानीहपुषाधान्यत्रिफला
 सोपकुं चिका कारवी पिप्पली मूलमजगंधासठी च चा
 शताब्दाजीरकं व्योषं स्वर्णक्षीरी सचित्रिका द्वौ क्षारौ पौ
 ष्करं मूलं कुष्ठं लवणं पंचकं विडंगं च समांशानि दंती भाग
 त्रयं तथा त्रिवृद्विशालेद्विगुणे सातला स्याच्चतुर्गुणा
 एष नारायणो नाम चूर्णो रोगगणापहः एनं प्राप्य निवर्तते
 रोगा विष्णुमिवासुराः तन्नेणोदरिभिः पेयो गुल्मिभिर्वद
 रांबुना आनद्धवाते स्फुरया वातरोगे प्रसन्नया दधिमं

(१४२)

वीरसिंहावलोकन.

डेनविडुंगेदाडिमांबुभिरर्शसि भगंदरेपांडुरोगेकासेष्वा
सेगलग्रहे तद्गोगेग्रहणीदोषेकुष्ठेमंदानलेज्वरे दंष्ट्रावि
षेमूलविषेसंगरेकृत्रिमेविषे यथार्हस्निग्धकोष्ठेनपेयमेत
द्विरेचनं तृगृतात्रिफलापारादंतीकदुकरोहिणी चतुरं
गुलमज्जावातथाचकटुकत्रय चित्रकंचवृहत्सोचतथा
चगजपिप्पली स्नुहीक्षीरपलंदद्यात् घृतस्याष्टौप्रदापये
त् यावत्पिवतितद्विदून्तावद्देगाद्विमुच्यते एतद्विदुष्ट
तंसिद्धमृपिभिः समुदाहृतं इतिविदुष्टं नारायणचू
र्णं पीतः प्रीहोदरंहंतिपिप्पलीमरिचान्वितः अस्लवेत
ससंयुक्तः शिग्रुक्काथः ससैंधवः पालासक्षारतोयेनभा
वितापिप्पलीशुभाः गुल्मप्रीहोदरंहंतिवन्हेर्दीपनकाशि
काः अर्कपत्रंसलवणंपुटदग्धंसूचूर्णितं निहंतिमधुना
पीतंप्रीहानमतिदारुणं शरपुरवामूलकल्कः पीतस्त
त्रेणनाशयत्यचिरात् चिरतरकालसमुत्थंप्रीहानं
रूढमवगाढं हरीतकीनागरदेवदारुपुनर्नवाछिन्नरु
हाकषायः सगुग्गुलुर्मूत्रयुतश्चपेयः शोफोदराणांप्रव
रः प्रयोगः रोहीतकाभयाशुंरीपिवेन्मूत्रेणशक्तिः र
वोदरहरप्रीह मेहार्शः कृमिगुल्मनुत् पातव्योयुक्तिः
क्षारः क्षीरेणोदरियुक्तिः पयसाचप्रयोक्तव्यापिप्प
ल्यः प्रीहशान्तये एरंडतैलं दशमूलमिश्रंगोमूत्रमिश्रः
स्त्रिफलारसोवा निहंतिवातोदरशोफभूलंक्काथः समूत्रो

दशमूलजोवा गोमूत्रयुक्तमहिषीपयश्चक्षीरंगवांवात्रि
 फलाविमिश्रं क्षीराम्लभुक्केवलमेवगव्यमूत्रंपिवेद्वाश्वय
 थूदरेषु उदकानूपजमांसशाकंपिष्टकृततिलं व्याया
 माध्वदिवास्वप्नपानाजीर्णंविजर्जयेत् तथोष्णालवणा
 स्नानिविदाहीनिगुरुणिच नाद्यादन्नानिजठरीतोय
 पानंचवज्जयेत् इतिवीरसिंहावलोके उदरप्लीहोदर
 शोफोदराधिकारः अथश्वयथुरोगस्यज्योतिःशास्त्रा
 भिप्रायेणहेतुमाह तत्प्रतीकारंच नीचस्थगुरुदशा-
 यांश्वयथुगुस्त्वकर्णरोगाश्चेतिदर्शनात् तत्प्रतीकारार्थं
 बृहस्पतिप्रीतयेजपहोमादिकंसकलमपिकार्यं अथ
 श्वयथुरोगस्यकर्मविपाकाभिप्रायेणहेतुमाह तत्प्रती
 कारंच मार्गपुलिनेपर्वताग्रेकपित्थछायामाधिरुह्य
 विष्टांमुंचतितत्रष्टीवति आमवातश्वयथुभिःपीड्यमा
 नोनिशंमूर्छितोभवति पर्वताग्रंनदीतीरंछायामारुह्य
 वानरः मूत्रंपुरीषमथवायःप्रक्षिपतिवाजले श्वयथु
 व्याधिमाप्नोतिइत्याहभगवान्शिवः सइदंबोविश्वतः
 शरीरइत्यादिनाअष्टोत्तरशतायुतत्रयजपंकुर्यात्
 आपोहिष्टामयोभुवइत्यनेनचरुघृताभ्यामष्टोत्तरायु
 तत्रयंहोमंकुर्यात् अत्रव्याधिगुरुलघुभावौचदृष्ट्यौ
 तथाचबृद्धबोद्धायनः विघ्नकर्त्ताचभौनृणांशोफीभव
 तिमानवः तस्यकर्मविपाकत्वव्याधिनाशनमुत्तमं दा

(१४४) वीरसिंहावलोकन.

नवद्वयाम्यशेषेण सर्वशोफविनाशनं क्षौमवस्त्रं स
मानीय बहुमूल्यं च यद्वेत् मुक्ताफलानिवधीयाद् वस्त्र
प्रांते समंततः कुंकुमेनार्चितं सम्यक् कर्पूरागरुधूपिता
तंदुलोपरि संस्थाप्य तंदुलाश्च स्वशक्तितः उपचारैः षोडश
भि राचार्यं पूजयेत्ततः युवासा इति मंत्राभ्यां पूजनं च ततो
विदः युवं च स्त्रीणित्येकयुवास्त्वासा इत्यपरो मंत्रः होमं-
चापि प्रकुर्वीत समिदाज्यतिलैरपि उहुध्य स्व इदं विष्णु
सप्तर्षे मंत्रैः क्रमेण जुहुयात् स्विष्टकृद्व्यदस्य कर्मणोत्तरी
रेव मेति मंत्रैर्होमः हुत्वाद्य सस्त्रवान् पूर्वपात्रे सर्वा निवेश्या
संख्याचाष्टोत्तरशतमष्टाविंशतिरेव संपातेनागमा-
र्जनं सर्वमेव हि रोगिणः उक्षीभ्यमिति सूक्तेन यथा लिं-
गं तथैव हि वाससामार्जनं कुर्यात् सयाजीदर्भमुष्टिना
आचार्याय तु तद्वस्त्रं दद्यात्सोपि सदक्षिणं मंत्रेणानेन
विधिवत् सदक्षिणाभिमुखः शुचि ऋषीणां प्रवरोगस्थो
लोपा मुद्रापतिः प्रभु क्षौमवस्त्रं प्रदानेन तुष्येज्याधिंज्य
पोहतु दानमंत्रः ब्राह्मणेभ्यस्तथान्येभ्यो दद्याच्छ
क्त्या च सदक्षिणां ततः स्नातः शुचिर्भूत्वा वस्त्रं माल्योप-
शोभितः ब्राह्मणैर्बहुभिः सार्द्धं भुजीतातीव भक्तितः इ
ति शोफहरक्षौमदानविधिः अथ क्रमप्राप्तस्य शोफरो
गस्य सनिदानं चिकित्सितमाह रुग्निनिश्चयात् रक्तपि
त्तकफाद्यायुर्दुष्टोदुष्टान्वाहिश्चरान् नीत्वारुद्धगतिस्त

हिकुर्यात्त्वग्मांससंश्रयं सौत्सेधंसंहतंशोफंतामाहुर्निच
यादथ सर्वहेतुविशेषैस्तुरूपभेदनवात्सकं दोषैःपृथक्
द्वयैःसर्वैरभिघाताद्विषादपि तत्पूर्वरूपंद्वयुःशिरा
ग्रामांसगौरवं शुद्ध्यामयाभक्तकृशाबलानाक्षाराम्ल
तीक्ष्णोष्णागुरूपसेवा दध्याममृच्छाकविरोधिदुष्पंग
रोपसृष्टान्ननिषेवणंच अशीस्यचेष्टानवदेहशुद्धिर्म
मापघातोविषमाप्रसूतिः मिथ्योपचारःप्रतिकर्मणांच
निजस्यहेतुःश्वयथोपदिष्टः ऊर्द्धगामीनरंपन्ध्यामध्ये
गामीमुखात्स्त्रियं उभयोर्वस्तिसंजातःशोफोहन्ति
नसंशयः छर्दिश्वासोरुचिस्तृष्णाज्वरातीसारएवच
सप्तकोयंसदौर्बल्यःशोफोपद्रवसंग्रहः शृंठीपुनर्नवीरं
उपंचमूलीश्रितंजलं चातिकंच यथाशक्तंपानाहारपरि
ग्रहे पटोलत्रिफलारिष्टदार्दीकाथःसगुग्गुलः हन्तिपि
नकृतंशोथंतृष्णाज्वरसमन्वितं शोफेकफोत्थेमहिषा
क्षयुक्तंमूत्रंपिवेद्वासालिलंतथैव कफेतुतृष्णासिकता
पुराणपिण्याकसिन्धुत्वकजप्रलेपः गुडाद्रकंवागुडना
गरंवागुडाभयांवागुडपिप्पलींवा कर्षाभिवृद्ध्यात्रिपल
प्रमाणंरवादेन्नरःपक्षमथापिमांसं शोफप्रतिश्यायगला
स्थरोगान्संश्वासकासारुचिपीनसादीन् जीर्णज्वरा
शोथ्रहणीविकारान्हन्यान्तथान्यान्कफवातरोगान्
आर्द्रकःस्वरसपीतःपुराणगुडमिश्रितः अजाक्षीरा

(१४६)

वीरसिंहावलोकन

शिनांशीघ्रं सर्वशोफहरो भवेत् कृष्णासविश्वघनजीरककं
रकारी पाठा मृताकरिकणामगधाजटानां चूर्णं क्वोष्णा
सलिलेन विलोड्य पीतं नातः परं स्वयथुरोगहरं नराणां द्वि
पंचमूलस्य तुलाकषाये कंसं भयानी च शतं गुडाच्च लेहे सु
सिद्धे च विनीय चूर्णं व्योषं त्रिसौ गंध्यमथो सुशीतं प्रस्था
र्द्धमात्रं मधुनः सुशीते किंचिच्च चूर्णं कृतयावभूतं एका
भयां प्राप्य ततश्च ले हात्स्फुटिनिहंति स्वयथुं प्रवृद्धं श्वा
संजरारोचकमेहगुल्मान् प्रीहन्ति दोषोदरपांडुरोगान् का
श्यामं वातमसृगम्लपित्तं वैवर्ण्यमूत्रानिलभुक्कदोषान्
इति कंसहरीतकी विदाहिवा म्लं लवणानि मद्यं मृदं दिवा
स्वप्नमजांगलं च स्त्रियोद्यतं तैलपयोगुरुगुणिशोफं नि
हासुः परिवर्जयेच्च इति वीरसिंहावलोकेशोफाधिका
रः अथ ज्योतिःशास्त्राभिप्रायेण अत्र वृषणत्वं स्वरोगा
णां हेतुमाह यदुक्तं ऊर्ज्जितगुह्यरोगातोर्मीनस्थेर्के
ति दर्शनात् कुलटाभार्याद्वेषीवधनिष्टोदद्रुणोदरिद्रश्च
अलिनिष्टे सिते भवति पुमान् गृहीतशिलतः सगुह्यगदः
शुक्रपूजादिकं विधिवत् अत्र आद्यशब्देनेति मुष्कपी
डादयोऽपि गृह्यान्ते तदुपशान्तये कर्कटसंस्थितमंगलाव
लोकितसूर्यजनितमुष्करोगोपशान्तये पूर्ववत् जपहो
मादिकं कुर्यात् अथ वृषणरोगस्य कर्मविपाके हेतुमा
ह तत्प्रतीकारं च तत्र स्नुषागामी वातवृषणः अथ प्रा

यश्चित्तं आत्मजस्त्रियं असकृदज्ञानाद्गत्वा चांद्रायणत्र
 यालुद्धेत् ज्ञानात्सकृद्गमने कृच्छ्राद्वा शक्तिः आसामेकां
 बुद्धिपूर्वकं बहुदिनेषु गत्वा अग्निं प्रविश्य मृतः शुद्धेत् अ
 पराधमन्तरेण यो नृपो भृत्यादीनां हस्तपदादीन् छेदयति त
 स्य मुष्कमग्निना दग्धमिव शिलापिष्टमिव वृषणं जायते
 पश्चाद्बुधिरः श्रवति सरुद्रसंहितामष्टोत्तरसहस्रं जपे
 त् प्रतिचांद्रायणत्रयं कुर्यात् गादद्यात् जायते वृषणे
 यस्य व्याधिः परमदारुणः जपित्वादशसाहस्रं मुच्यते रु
 द्रसंहितां इति विष्णुवचनात् इति वृषणव्याधिप्रतीका
 रः अथांत्ररोगे विशेषतया कर्मविपाके हेतुमाह तत्प्रती
 कारं च पूर्वजन्मनि वैश्यहंतुरं त्राणि छिन्नानीव भवन्ति
 पश्चाच्छीतज्वरमन्तरमुष्णज्वरमपातदाहश्च भवति शत
 ब्राह्मणभोजनं च उद्यन्तद्योतिक्त्रचमयुत्तत्रयं जपेत् आ
 तेरोद्गसूक्तेन मधुघृताभ्यां जुहुयात् अथवा महिषीं प्रति
 रूपं च दद्यात् इति सोपद्रवी पीडायां ब्रह्मणोक्तं च य
 ज्ञेविघ्नकरो मर्त्यो जायते चांत्रवृद्धिमान् वक्ष्यामि तत्प्र
 तीकारं दानहोमादिकर्मणा कुर्यात् स्वर्णमयीं धेनुं शु
 भं नारायणस्य तु अवहारिक निष्काभ्यां एकेनापि
 तदर्हृतः नारायणलक्षणमुक्तं हेमहस्तिरथ दाने प्र
 क्षाल्य पंचगव्येन स्थापयेत् कुंकुमोपरि श्वेतवस्त्रेण सं
 वेष्ट्य गंधमाल्यैः समर्चयेत् उपचारैः षोडशभिः आचार्यैः

(१४८)

वीरसिंहावलोकनः

वैष्णवः शक्तिः सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो ब्रह्मविद्यासुनिश्चि-
तः होमंचकारयेत्तत्र त्वाग्नेय्यांदिशि शास्त्रतः समिदाज्य-
तिलैश्चैव ऊनमोनारायणेति च तिलान् व्याहृतिभिर्जुहु-
यात् रोगीतथात्रैवेवं नारायणमनामयं मूलमंत्रेण विधि-
वत् नैवेद्यं चरुं लिप्यते नमो तं नामसौंकारं मूलमंत्रं प्रकीर्त्ति-
तः ततस्तां प्रतिमां दिव्यां प्राङ्मुखाय उदङ्मुखः मंत्रेणा-
नेन विधिवत् भक्त्या परमया युतः नारायणं जगन्नाथं
स्वचक्रगदाधरः पूर्वजन्मनियन्तादिविघ्नाद्याद्वैकृतं मया
अंत्रवृद्धिं महारोगदानेनानेन तोषितः चक्रहस्तगदापाणे
शमयाभुजगत्यते दानमंत्रः एवं कृत्वा तु तं देवं क्षमाप्य ब्रा-
ह्मणंततः विप्राणां भोजनं दद्यात् स्नात्वा भुंजीत वाग्यतः
एवं कृत्वा समाप्नोति निरोगत्वं नरो भुवि आरोग्ययुक्तो नि-
त्यं हि सुखं रं सुखमेधते इति अंत्रवृद्धिं हरनारायणदा-
नविधिः अथक्रमप्राप्तस्य सनिदानं चिकित्सितमाह रुग्णि-
निश्चयात् कुड्मो नूद्धगतो वायुः शोफभूलकरश्चरन् मु-
ष्को वंक्षतः प्राप्य फलकोशाभिवाहिनीः प्रपीड्य धमनीं
वृद्धिः करोति फलकोशयोः दोषास्त्रमेदो मूत्रांते स वृद्धिः-
सप्तधा गतः गुग्गुलुं रुबुतैलं वा गोमूत्रेण पिवेन्नरः वातवृ-
द्धिं निहंत्याश्चिरकालानुवंधिनीं सक्षीरं वा पिवेत्तैलं वा
समेरुं डसंभवं तैलं नारायणं योज्यं पानाभ्यं जनवस्तिषु
त्रिफलाक्वाथगोमूत्रं पिवेत्प्रातरतंद्रितः कोष्ठवातोद्भवं

शोफंनिहत्यात्तृषणोद्भवं चंदनंमधुकंपद्ममुशीरंनील
मुत्पलं क्षीरपिष्टैःप्रलेपःस्यात्दाहशोफरूजापहः पंच
वल्कलकल्केनसघृतेनप्रलेपनं सर्वपित्तहरंकार्यैरक्त
जेरक्तमोक्षणं वचासर्षपतैलेनप्रलेपःशोफनाशनः स
र्षपत्वग्सर्षपैःपिष्टैःशोफश्लेष्मानिलापहः तैलमेरंडजं
पीतंबलासिद्धंपयोनितं आध्मानभूलोपवितामंत्रवृद्धिं
जयेन्नरः गोमूत्रसिद्धांसिरुचुतैलभृष्टाहरीतकीसैधवचू
र्णयुक्तां स्वादेन्नरःकोष्णजलानुषानान्निहंतितृद्धांचिर
जात्रवृद्धिं गव्यंघृतंसैधवचूर्णयुक्तं शंवूकभागेनिहितं
प्रयत्नात् सप्ताहमादित्यकरैर्विपक्वंनिहंतिकौरंडकमंत्र
वृद्धिं इतिकुरंडक इतिवीरसिंहावलोकैअंत्रवृद्ध्य
धिकारः अत्यभिस्थंदिगुर्वस्त्रसेवनान्निचयंगतः करो
तिग्रंथिवछोफंदोषोपक्षणसंधिजः ज्वरःश्रूलांगदाहा
त्यंतवर्धेमितिनिर्दिशेत् मूलंबिल्वकपित्थयोरुल्लस्य
ग्नेर्वहत्योर्द्वयोः श्यामापूतिकरंजशियुकतरो विश्वौष-
धारुष्करं कृष्णाग्रंथिकचव्यपंचलवणक्षाराजमोदान्ति
तं पीतंकांजिककोष्णातोयमथितैश्वूणीकृतंवर्धमजित् अष्टौ
रंडतैलेनकल्कःप्रथ्यासमुद्भवः कृष्णासैधवसंयुक्तोव
र्धरोगहरःपरः अविक्षीरेणगोधूमचूर्णंकुंदुरकस्य
च प्रलेपनंमुरवोष्णास्यात्त्वर्धरोगहरंपरं इतिवर्ध
धिकारः इतिवीरसिंहावलोकैमुष्कवृद्ध्यात्रवृद्धिवर्ध

(१५०)

वीरसिंहावलोकनः

धिकारः अथज्योतिशास्त्राभिप्रायेणगलगंडगंडमाला
पक्षीरोगहेतुमाह तत्प्रतीकारं च गंडोदराग्निरोगैः क्षि
तिपतिनावंधनादिभिस्तत्कृत्तदशायांसूर्योविचर
तिनूनं भवेत्पुरुषः अपरं च शिरसोरुगलरोगाश्चि
त्रंसहसाज्वरः भूलं तपनदशायांशुक्रदेष्टव्यागो भवेद
रिभिः शिरे रुगलरोगैश्च ज्वसतीसारभूलकैः शरीरकृ
शमाप्नोतिसूर्यस्यांतर्गते भृगौ अपरं च शिरोरोगोगल
ग्राहोनानाकुशविमर्दनं चौरांतं कभयव्याधिर्बुधस्यांत
र्गते कुजे शुक्रांतर्वर्तमानसूर्यजनितगलगंडगंडमालारोग
प्रीतयेयथोक्तमपि सकलं कुर्यात् तथा च सूर्यांतर्वर्त
मानशुक्रजनितगलगंडगंडमालोपशान्तये शुक्रोक्तं कार्यं अ
न्यच्च बुधांतः शुक्रजनितगलग्रहणं प्रतीकाराय भौम
प्रीतयेयथोक्तं कुर्यात् तेनोपशान्तिः गुरुद्वेषीपरचिन्त
दुःखकारीगुल्मीगंडमालाव्याधिमांश्च जायते एतद्वा
हस्मत्येभिहितं अपरं च ब्राह्मणं प्रतार्ययोध्यापयति
शिष्यश्च गुरुं च रघित्वायोधीयते स गंडमाली भवति अ
स्य प्रायश्चित्तं अनुक्तनिःकृतित्वाच्चांद्रायणं कुर्यात् एत
न्मानवेभिहितं गंडमालागलगंडोपशान्तये पुरुषसूक्तं
ऋषिछंदोदैवतानि ज्ञात्वैव जपेत् अविदित्वा ऋषिछंदो
दैवतं यत्तमेव च योऽप्यप्येव जपेत् पापीयान् जायते तु
सः इति वचनात् तस्माच्छंदोऋषिदैवतानि ज्ञात्वैव ज

येत् एतच्चाधीत ब्राह्मणविषयं कृच्छ्रचांद्रायणब्रह्म-
 भोज्यानिचकारयेत् अभक्षभक्षीचैव अथज्योतिशा
 स्त्राभिप्रायेणहेतुमाह तत्प्रतीकारं च मूर्च्छाशोणितदो
 षशारवाछेदोघ्नणश्चापिपित्तसमुत्थैर्दोषैरभिभूतोमान
 वोभवति अथभौमदशाजनितार्बुदरोगघ्नणप्रतीकार
 भौमप्रीतयेपूर्वोक्तमेवसकलंकुर्यात् तेनोपशान्तिर्भव
 ति अथार्बुदरोगस्यकर्मविपाकहेतुमाह तत्प्रतीकारं
 च पूर्वजन्मनिविधवासाद्धर्ममाणः रक्तार्बुदवानूभव
 ति विधवागमनेनित्यंरक्तार्बुदीभवेन्नरः नारदीयव
 चनात् रक्तार्बुदीनरः कुर्यात् प्रायश्चित्तं प्रशान्तये इति
 वचनात् कृच्छ्राणीति कृच्छ्रचांद्रायणानिसमस्तानिच्य
 स्तानिचागुरुलघुभावापेक्षयासमाचरेत् सुवर्णदानं
 चदद्यात् ब्राह्मणभोजनंचकारयेद्विभवापेक्षयाइति
 रक्तार्बुदघ्नणहरणे अथक्रमप्राप्तानांगलगंडगंडमालाप
 चीग्रंश्चार्बुदानांसनिदानं चिकित्सितमाह रुग्णिनिश्च
 यात् निबद्धस्वयथुर्यस्यमुष्कवल्लुंबतेगलेमहान्वाय
 दिवाह्रस्वोगलगंडंतमादिशेत् यवमुद्गपटोलानिक-
 टुरूक्षंचभोजनं छर्द्दिसरक्तमुक्तिंचगलगंडेप्रयोजये
 त् निचुलंशिग्रुबीजानिशणबीजातसीयवान् मूल-
 कस्यचबीजानितक्रेणाम्लेनपेषयेत् गंडानिग्रंथिज-
 श्चैवगंडमालाः समुत्थिताः प्रलेपात्तेननश्यंतिविलयं

(१५२)

वीरसिंहावलोकन.

यांतिवाचिरात् जीर्णकर्करुकरसोधिडसैंधवसंयुतः
नश्येनतरुणं हंतिगलगंडनसंशयः जलकुंभिकजंभस्म
पङ्कगोमूत्रगालितं पिवेत्कोद्रवभस्माशीः गलगंडोपशां
तये स्वेतापराजितामूलंप्रातःपित्वापिवेन्नरः सर्पिषा
निहिताहारोगलगंडप्रशांतये तिक्तालांबूफलेपक्षेसप्ता
हमुषितंजलं मद्यवागलगंडघ्नपानात्पथ्यासु शीलि-
तैः कर्कधुकोलामलकप्रमाणैः कक्षासमन्यागलबंक्ष
णेषु मेहः कफाभ्यांचिरमंदपक्षैः स्याद्गंडमालाबहुभि
स्तुगंडैः तेग्रंथयः केचिदवाप्तपाकाः श्रवंति नश्यंति भवंति
चान्ये कालानुबद्धंचिरमादधाति सैवापचीति प्रवदंति
केचित् माक्षिकाद्यः सकृत्पीतः क्वाथोवरुणमूलक-
गंडमालां निहंत्या शतचिरकालानुबंधिनीं विडंगान
लसिंधूत्थराभोग्राक्षारदारुभिः तैलेचतुर्गुणोसि
द्धं कटुतुवीरसेशुभे गंडमालाहरं श्रेष्ठं गलगंडे प्रशस्य
ते तुवीतैलं ओषधिडंगं मधुकंसैंधवं देवदारुच तै
लमेभिः सृतं सम्यक्कुरु मप्यपचीहरेत् ॥ ओषाद्यंतैलं
॥ छुछुंदर्याविपक्षंतु क्षणांतैलं वरंध्रुवं अभ्यंगान्नाश
येन्नृणां गंडमालां सुदारुणां ॥ छुछुंदरीतैलं ॥ सौमां
जनं देवदारुकांजिकेन सपेषितं कोष्ठां प्रलेपतो हंति
गंडमालां सुदारुणां नवकार्षासिकामूलंतंडुलैः सह पे
षितं पक्तातु पलिकांषादेदपचीनाशनाय च वाताद

योमांसमसृक्प्रदुष्टासंदध्यमेदश्च तथाशिराश्च वृत्तो
 न्नतंग्रंथिमरुत्कफोत्थं कुर्वन्त्यथोग्रंधिरिति प्रदिष्टा
 हिंसासरोरप्य मृताचभागीश्वोनाक विल्वागुरुकृष्ण
 वंध्या गोक्षीरपिष्टासुहतालपत्र्यांग्रंथौविधेयोनिजले
 प्रलेपः जलायुकापित्तकृतेहितास्तुक्षीरोदनाभ्यां परिषेचनं
 च द्राक्षारसेनेक्षरसेनवापिचूर्णपिघेद्वापिहरीतकीनां
 मधुकजज्वर्जनचेतसानांत्वग्भिः प्रदेहानवकारयेच्च
 कृतेषुदोषेषुचथानुपूर्वग्रंथौभिषक्श्लेष्मसमुत्थितेषु
 स्थिन्नस्यविप्लावनमेवकुर्यादंगुष्ठलोहोपलवेणुदंडैः
 विकंकतारग्वधकाकनांताकाकोदयातापसवृक्षमूलैः
 आलेपयेत्पिंडफलार्कभागीकरंजकालामदनैश्चवि
 हान् अमर्मजातंशमनंप्रयांतुमपक्वमेवापहरेद्विदार्य
 देहे स्थिते वासृजिसिद्धकर्मासद्यः कृतोक्तंचविधिं
 विदध्यात् यामांसकट्यः कठिनावृहस्यः स्नास्वेषयो
 ज्याश्चविधिर्विधिज्ञैः शस्त्रेणचापाद्यसपक्वमाशु
 प्रक्षालयेत्पृथ्यतमैः कषायैः संशोधनैस्तंचविशोध
 येच्चक्षारोत्तरैः क्षौद्रघृतप्रगाढैः श्रुद्धेचनेल्लत्वचवा
 रणीयविडंगपाटारजनीविपक्वं मेदःसमुत्थितिलक
 ल्कदिग्धंकृत्वोपरिष्ठाद्विगुणंपटांत हुताशतोदोनमु
 हुप्रमृज्याल्लोहेनधीमान्दहनंहिताय प्रलिप्यदावीं
 मथलाक्षयावाप्रतसयास्वेदनमत्रकार्यं निपात्यवा-

रात्रमपोत्थमेदोदहेत्स्वपकृत्वथवाविदार्य प्रक्षाल्य
 मूत्रेणतिलैः सपिष्टैः सवर्चिकाद्यैर्हरितालमिश्रैः ससै
 धवैः क्षौद्रघृतप्रगाढैः क्षारोत्तरैस्तेनप्रतिप्रशोध्य तैलविद
 ध्वाहिकरंजगुंजावंशावलेपंगुदसूत्रसिद्धं जीमूतकीकोश
 फलेश्वदंतीतथाद्वंतीत्रिघृतास्फचैव सर्पिःकृतं हंस्त्यपचीं प्रवृ
 द्धां द्विधा प्रवृत्तं तदुदारवीर्यं निर्गुडिताजीवर्हिष्ययुक्तं जी-
 मूतकं माक्षिकसैधवाज्यं कर्कोरुकैर्बोरुकनालिकेरः
 प्रियालुपंचागुलबीजचूर्णैः वातार्बुदं क्षीरघृताम्लसिद्धै
 रुष्णैः सतैलैरुपनाहयेत्तु कुर्यात्तु मुख्यानुपनाहनामिसि
 द्धैश्च मांसैरथ वेसवारैः स्थदं विदध्यात्कुशलश्चनाड्याः
 शृंगेण युक्तं बहुशोहरेच्च वातघ्ननिर्घृहपयोम्लभावेः सि
 द्धविताख्यातृवृत्तं पिवेद्वा स्वेदोपनाहमृदुवत्सुपथ्यं पिता
 र्बुदेकाय विरेचनं च विकृष्य गोदुंवरशाकगोजीपत्रैर्भृशं
 क्षौद्रयुतं विलिंपेत् लक्ष्मीकृतैः सज्जरसप्रियंगुपतं
 गरोध्राजनयष्टिकावैः विश्राज्यचारग्वधसोमराजीश्या
 माप्रयोज्याकुशलेनलेपे श्यामागिरिक्लृंजलिकारसे
 षुद्राक्षारसे ससलिकारसेषु घृतं पिवेत्सिक्तकसंप्रवृद्धं
 पिता र्बुदं जीवज्जठरीवजं तुः शुद्धस्य जंतोः कफजे र्बुदेनुर
 क्तेव सिक्ते तु ततो र्बुदं तत् द्रव्याण्यन्तूर्द्धमधश्च दोषान्
 हरन्ति तैः कल्ककृतैः प्रदित्यात् कपोतपारावतविड्वि-
 मिश्रैः संकाश्यनीलैः शुकजांगलारब्धैः मूलैस्तुकाकाद

निमूलमिश्रैः क्षारप्रसिद्धैरथवाप्रदिह्यात् निष्पावपि
 प्याककुत्थकल्कैः मांसैः प्रगाढैः दधिमस्तुयुक्तैः लेपं
 विदध्यात् कृमयोयथात्रसूत्रान् विमुञ्चन्ति च माक्षिकाया
 अष्टावसिष्टैकमिभिः कृतेचलिरवेत्कृतोसंविदधीतप-
 श्वात् पदव्यमूलं त्रपुताम्बसीसपदैः समावेश्यतदायसे
 वा क्षाराग्निशस्त्राभ्यसक्तश्च दध्यान् प्राणानहिंसन-
 भिषगुप्रमत्तः अफोतजातीकरवीरपत्रैः कषायपिष्टै
 व्रणशोधनार्थं शुद्धैश्च तैलं विदधीत भार्गीविडंगपादा
 त्रिफलाविपक्वं यदृक्षयाचोपगतानुपाकं पाकक्रमेणो
 पचरेद्विधिज्ञः मेदोर्वुदंस्थिन्नमथोविदार्थविशोध्यसी
 ल्येद्वतरक्तमाशु ततोहरिद्रागृहधूम्रोधूपतंगचूर्णैः
 समतः शिलालैः व्रणं प्रतिग्राह्यमधुप्रगाढैः करंजतैलं
 विदधीतसिद्धैः हन्युः सशारवाणियथान्निवन्धिः अर्बु
 दाचिकित्सा इति वीरसिंहावलोकने गलगण्डगण्डालापची
 ग्रंथ्यर्बुदाधिकारः अथ ज्योतिःशास्त्राभिप्रायेण श्ली
 पदरोगस्य हेतुमाह तत्प्रतीकारं च अकुलीनो विकलांग
 श्वपलो घृष्टश्च जायते मनुजः मुखरो नित्यं श्लीपदीकु
 जबुधभृगुनन्दनैः सहितैः अथ मंगलबुधशुक्रोपजनित
 श्लीपदरोगवाधोपशांतयेत्तत्र यत्प्रीतयेयस्य यस्य य
 दुक्तं तत्प्रागुक्तमेव कार्यं अथ श्लीपदरोगस्य कर्मवि
 पाकहेतुमाह तत्प्रतीकारं च स्वगोत्रस्य भिगामीस्या

(१५६) वीरसिंहावलोकन.

तूयोन्त्यांवाश्लीपदीभवेत् अस्यप्रायश्चित्तं असौचां
द्रायणमेकपयोव्रतचकुर्यात् मदनुकल्पेनसर्वर्णद-
द्यात् पंचाशत्ब्राह्मणभोजनंकारयेत् इतिवचनात्
अथक्रमप्राप्तस्यश्लीपद्रोगस्यसनिदानंचिकित्सित
माह रुग्णिनिश्रव्यात् यःसज्वरोवंक्षणजोभृशार्तिः
शोफोन्मृणांपादगतःक्रमेणसःश्लीपदःस्यात् करकर्ण
नेत्राशिस्नोष्ठनासास्रपिकेचिदाहुः लंघनंवमनंस्वेदं
रेचनैरक्तमोक्षणैः प्रायश्चलेष्महररुग्णैःश्लीपदंसमु-
पाचरेत् धनुरैरंडनिर्गुंडीवर्षाभूशिशुसर्षपैः प्रलेपः
श्लीपदंहतिविरोत्थमपिदारुणं हितंआलेपनंनित्यंचि-
त्रकोदेवदारुवा सिद्धार्थकाःशिशुकल्कसुरबोष्णोमूत्र-
पेषितः मंजिष्ठासधुकंरास्नासहिंस्त्रांसपुनर्नवां पिष्ट्वा
स्नालैर्लेपोयंपित्तश्लीपदशांतये पलाशमूलरवरसंषिषे
ह्वातेलेनतुल्यांसितसर्षपाणां मूत्रेणपथ्यामरदारुवि-
श्वंसगुग्गुलुःश्लीपदिभिर्निषेच्यं कृष्णाचित्रकदंतीनां
कर्षमर्द्धपलंपलं विशातिश्रहरीतक्योगुडस्थतुपलद्वयं
मधुनामोदकरवादेत्श्लीपदंहतिदुस्तरं इतिवीरसिंहा-
वलोकेश्लीपदाधिकारः अथज्योतिःशास्त्राभिप्रायेण
विद्रधिरोगस्यहेतुमाह तत्प्रतीकारं च मध्येपापग्रहयो
श्चंद्रेमदनस्थितेर्क्षजेजंतोः श्वासक्षयविद्रधिभिःगुल्म
प्लीहादिपीडास्यात् अथपापग्रहांतर्वर्त्तमानं चंद्रजनि

तविद्रधिनाशायचन्द्रप्रीतयेपूर्वोक्तमेकार्थं अथविद्रधि
 रोगस्थकर्मविपाकहेतुमाह तत्प्रतीकारंच विद्रधिःफ
 लहर्त्तास्थात्मनुष्योब्राह्मणस्थतु वक्ष्यामि तत्प्रती-
 कारंदानहोमादिभिः पुनः यथाविभवतोवापिकुर्यात्
 हेमतस्तु शम्भं स्निग्धतथैव शारवाभिः सर्वतः संस्कृतं शु-
 भं श्वेतवस्त्रेण संवेष्ट्य फलैरपि रुक्कल्पितैः गंधपुष्पैः
 समभ्यर्च्य तंदुलोपरि विन्यसेत् तंदुलानां परीमाणंद्रो-
 णानां च चतुष्टयं तदर्धमथवा ग्राह्यं यथाविभवतो नरः
 आचार्योऽथ विधिज्ञश्च सर्वशास्त्रार्थतत्त्ववित् धर्मज्ञः
 सत्यवादी च कुलीनो लोकसंमतः आहूय परयाभक्त्या
 तेन पूजादिकारयेत् वनस्पतेरनपेक्ष्य तथा पूजनादि-
 कं आग्नेय्यादिशि होमश्च समिदाज्यतिलैर्भवेत् मं-
 त्राश्च शास्त्रतो दृष्टादाता च श्रद्धयान्वितः तिलहोमो-
 व्याहृतिभिरष्टोत्तरसहस्रकं यद्देवा इति मंत्रेणाग्नौ हो-
 मः प्रशस्यते ग्रहशान्तिश्च कर्त्तव्या गृहोक्तविधिना ततः
 हुत्वा तु संस्त्रवत्पात्रे पात्रेन्यस्मिन् निधापयेत् तस्यैव
 विद्रधिव्याधिव्याधितस्याप्रयत्नतः अग्नेरुत्तरतो भा-
 गे कलशस्थापनं भवेत् भद्रासनोपविष्टस्य अभिषेकं
 च कारयेत् ततः शक्रं कूम्बरधरः शुक्लं गंधानुलेपनः
 सुवर्णमात्रं वृक्षंतं प्रदद्यात्साङ्गुुरवायवं वस्त्रैर्गंधैः पूजि-
 ताथ रोगी स्वयमुदङ्मुखः आम्नस्त्रं ब्रह्मणा सृष्टः सर्व

(१५८)

वीरसिंहावलोकन-

प्राणिहिताय च वृक्षाणामादिभूतस्तु देवानां प्रीतिवर्द्ध-
नः फलचौर्येण यत्प्राप्तं वैरूप्यं पूर्वजन्मजं सौवर्णवृक्ष-
दानेन तुष्टाः सर्वाश्च देवताः विद्रधिः शरीरोत्थं वात्स्य-
माभ्यन्तरं तथा विनाशयंतु सकलं स्वोच्चं कुर्वंतु सर्वदा एवं
दत्त्वा तु तद्दानमाचार्यायातिभक्तितः शनैः शतपदं द-
त्त्वा प्राणिपत्यविसर्जयेत् अन्येभ्यो ब्राह्मणेभ्यश्च दद्या-
च्छतत्या तु दक्षिणां ब्राह्मणान्भोजयित्वा तु स्वयं भुंजीत
बंधुभिः इति विद्रघौ आम्रदानविधिः अथ क्रमप्राप्त-
स्य विद्रधिरोगस्य सनिदानं चिकित्सितमाह रुग्निनिश्च-
यात् त्वग्रक्तमांसमेदांसि प्रदृष्यास्थिसमाश्रिताः दोषाः
शनैः शनैर्घोरं जनयंत्युद्यताभृशं महाशूलं रुजावंतं घृतं
चाप्यथवायतं सविद्रधिरिति रज्यातो विज्ञेयः षड्विध-
श्च सः पृथक् दोषैः समस्तैश्च क्षतेनाप्यसृजाथवा मु-
ष्टिप्रमाणो गुल्मश्च विद्रधिश्च ततः परं गुल्मस्तिष्ठति-
दोषेषु विद्रधिर्मांसशोणिते विद्रधिः पच्यते तस्मात् गु-
ल्मारज्यो न विपच्यते आध्मानवर्ध्यासंवेगच्छर्दिहिक-
तृषान्वितं रुजाश्वाससमायुक्तं विद्रधिर्नाशयेन्नरं घृ-
तसंग्रहात् जलौकापातनं शस्तं सर्वस्मिन्नेव विद्रघौ-
मृदुर्विरैकोलध्वन्तं स्वेदः पित्तांतरं विना वातघ्नौषध-
कल्कं स्तुवसा तैलघृतपुतैः स्फुरवोष्णो वहलोपेतः प्र-
योज्यो वातविद्रघौ स्वेदोपनाहः कर्तव्यः शिशुमूलसम-

न्वितः यवगोधूममुद्गैश्चश्चिन्नपिष्टैः प्रलेपयेत् वि-
लीयते क्षणेनैव अपक्वश्चैव विद्रधिः पैतिकः शर्कराला-
जामधुकैः सारिवायुतैः प्रदित्यात् क्षीरपिष्टैर्वावय-
स्यो शीरचन्दनैः पिवेद्वा तृफलाक्काथ तृता कल्कसं-
युतः इष्टिकासिकतालोहगोशकृतिलपांशुभिः गो-
मूत्रपिष्टैः सततं स्वेदयेत् श्लेष्मविद्रधौ सौभागनिक-
निर्यूहो हिं गुसैधवसंयुतः अविरादिद्रधिं हन्ति प्रातः
प्रातर्निसेधितः श्वेतवर्षाभुवोमूलं मूलं वरुणकस्थञ्च
जलेन क्काथितं पीतमपक्वविद्रधिं जयेत् कासीससैध-
वशिलाजतुहिं गुचूर्णमिश्रीकृतो वरुणवल्ललजः क-
षायः अभ्यन्तरोत्थितमपक्वमतिप्रमाणं नृणामयं ज-
यति विद्रधिसुप्रशोफं अपक्वेत्वेतदुद्दिष्टापक्वेतुव्रण-
वत्क्रिया इति वीरसिंहावलोकने विद्रधिविकित्सा
संपूर्णः अथक्रमप्राप्तस्य व्रणरोगस्य ज्योतिःशास्त्रा-
भिप्रायेण हेतुमाह तत्प्रतीकारं च यथोक्तं जातके
व्रणितांगस्त्रीलालश्वोरः कान्तः स्रसंमतः स्त्रीणां
भौमशशांकसुरेज्यैः एकत्रस्थैश्चन्द्रशेषश्च भौमदशा-
यामपि व्रणोद्भव इति दर्शनात् अन्यच्च कौमारदार-
माढ्यहेमालंकारभूषितं प्राज्ञं शूरं स व्रणगात्रं रुधि-
रांगनिरीक्षितो जीवः भूक्ततशशिगुरुसंयोगजनि-
तव्रणवेदनाविघाताद्यग्रहप्रीतये पूर्वोक्तमेवं कार्यं ॥

(१६०) वीरसिंहावलोकन.

भौमविलोकितगुरुकृतघ्नशान्त्यैगुरुपूजादिकं कार्यं-
पूर्वोक्तं अथकर्मविषाकेहेतुमाह जलाग्न्युद्धं धनादीनि-
मितेनयोमृयतेसउदरघ्नीभवति गोद्वयंदद्यात् ब्राह्मण
भोजनंकारयेत् पंचाशत्दक्षिणांचदद्यात् तथाच अ-
तिमानादतिक्रोधादतिस्नेहाद्दयादपि योधर्मनिश्चयं
जाननन्यथाकुरतेतुयः सपूयशोणितवहघ्नीभवतिमा-
नवः तत्शान्तयेतसकृच्छ्रं कुर्यान्निलप्रस्थदोभवति दर्भा-
ज्यतिलैर्व्याहृतिभिरष्टोत्तरसहस्रंजुहुयात् पंचाशद्वा
म्हणभोजनंतुकारयेत् तथाच महाफलतस्करः पाद-
घ्नीभवति तथाच यश्चांडालादिवचःशृण्वन्स्वयंभुं-
क्तेसपित्तोद्रेकाद्घ्णवान्भवति सकृच्छ्रातिसकृच्छ्रं कुर्यात् य-
थाविभवंतिलान्दद्यात् सर्पिर्मधुयुतंचाष्टोत्तरशतंहोमं
कुर्यात् यदुक्तं यमसूक्तेन विप्रैर्द्राःसर्पिषामधुसंयु-
तं जुहोत्यष्टोत्तरशतंयमप्रीत्यर्थमेवहि पित्तोद्रेके-
विधिः पलेनवातदर्द्धेनतदर्द्धार्द्धेनवापुनः कारयेद्वा
हनंहैमंचतुर्द्धंतंचवारणं दंताःस्वर्णमयाःकार्यारत्नैर्ना-
नाविधैर्युताः सर्वाभरणसंयुक्तंकरिणांचोपकल्पयेत्
यत्रसर्वंप्रदेशंहितस्यपार्श्वेसमाहितः निदध्यान्विधि-
वत्प्राज्ञःसर्वघ्णविशुद्धये उपचारैःषोडशभिरर्चयेद्दं-
धपुष्पकैः ततोब्राह्मणमाहूयसर्वशास्त्रार्थकोविदं
श्रुतवृत्तोपसंपन्नमनुद्देगकरंनृणां भक्त्यासंपूज्यव

स्नाद्यैर्होमंतेनचकारयेत् मंत्रैःपौराणिकैः सम्यक्
संहिताशास्त्रकोविदैः चत्वारोदिग्गजा येचपुष्पदंताद
यश्चये सार्वभौमादयोयेचआहुत्यातोषयामितान् समि
दाज्यतिलैर्होमोगजस्यप्रीतयेभवेत् तस्मैहुतवतेसम्यक्
घ्रणीप्रीत्यर्थमादृतः मंत्रेणानेनविधिवत्तदद्याद्भक्तिस
मन्वितः ग्राह्यभुरवःसघ्रणीउदङ्मुखार्थेद्रस्थवाहनंदद्या
त् ऐरावतश्चतुर्दंतोगजानांनायकःस्वयं दिग्दंतिनां-
पूज्यतमःघ्रणंक्षपयतुप्रभुः अनं

तरमनुघ्रज्यतमाचार्यमुदान्वितः ब्राह्मणान्भोजयि-
त्वाचस्वयंभुंजीतवाग्यतः एवंकृतेघ्रणव्याधिस्तत्क्षणा
देवनश्यति तैःसर्वैर्घ्रणिभिर्नूनंकार्यमारोग्यहेतवे इति
सर्वघ्रणघ्नगजदानविधिः परघ्रतमेद्दीघ्रणकीलकीभ
वतिसकृच्छ्रं कृत्वाआयसंदद्यात् चर्मकीलकघ्नपारोगे
सशोफेसनिदानंचिकित्सितमाह रुग्निनिश्चयात्
एकदेशोत्थितः शोफोघ्रणानांपूर्वलक्षणं षड्विधःस्था
त्पृथक्सर्वदोषैस्त्वागंतुजस्तथा शोफाःषडतेवि-
ज्ञेयाप्रागुक्तैः शोफलक्षणैः विशेषःकथ्यतेचैषापक्ष्माप
क्षविनिश्चये विषमंपच्यतेवातान्पित्तोत्थश्चाचिरंचिरा
त् कफजःपित्तजःशोफोरक्तजंतुसमुद्भवः मंदोष्मता-
ल्यशोफलंकाठिन्यंत्वक्सवर्णता मदवेदनताचैवशोफा
नामादिलक्षणं नर्त्तेनिलाद्रुग्निनाचपित्तपाकःकफंजा

(१६३) वीरसिंहावलोकन-

पिबिनानयूपः तस्माद्विसर्वेपरिपाककालेदोषैस्त्रिभि
र्यातिगदाधिपाकं कक्षं समासाद्य यथैव बन्धिः वातेरितः
संदहति प्रसत्त्वा तथैव पूयोत्पत्तिनिःसृतो हि मांसं शिराः स्ना
युचरवादतीह आदौ धित्वा पनं कुर्यात् द्वितीयमवसेचनं
तृतीयमुपनाहं च चतुर्थं पाटनक्रियां पंचमं शोधनं कुर्यात्
तृषष्ठं रोपणमिष्यते एते क्रमाव्रणप्रोक्ताः सप्तमं वैकृता
पहं अभ्यज्य स्वेदयित्वा तु वेणुना म्वततः शनैः विप्ला
वनार्थं गृन्हीयात् तलेनांगुष्ठमेष च स्क्तावसेचनं कुर्यादा
दावेव विचक्षणः शोफो महति संरब्धो वेदनावतिषाव्र-
णः योन्यातिशमं लेपैः स्वेदसेकाच्च तर्प्यणैः सोपिना
शं व्रजत्याशु शोफः शोणितमोक्षणात् एकतश्च क्रियाः स
र्वारक्तमोक्षणमेकतः रक्तं च विक्रियायाति तद्वन्नास्ति
न चातिरुक् हरत्यष्टांगुलं तुंवी भृगं च द्वादशांगुलं शिरा
सर्वांगजं रक्तं जलौकाग्रं धिमुद्धृतं तुंवी कफो ह्येवातो-
त्येभृंगीपैते जलौकसं संनिपातोत्थितेनाडी बहुदो
षे प्रयोजयेत् मातुलिंगाग्निमंथौ च स्फुरदारुमहौषधं
अहिं स्नाचैव रास्ना च प्रलेपो वातशोफजित् दुर्बानल
कमूलं च मधुकंचंदनं तथा शीतलैश्च गणैः सर्वैः प्रलेपः
पित्तशोफहा न्यग्रोधोदुंबराश्वत्थपूक्षवेतसवल्कलैः
सर्पिर्बैश्च प्रलेपः स्यात् शोफनिर्वापणपरः अजगंधा
श्वगंधा च कालासरलयासह एकेषिका च भृंगी च प्रले

पः सूक्ष्मशोफहा नरात्रौलेपनंदद्यात् दत्तंचपातयेत्
 था नचपर्युषितं शुष्यमानं नैव च धारयेत् सतिलासाति
 सीवीज्ञादध्यस्लसक्तुपिंडकाः सकिएवकुष्टलवणः
 शस्तास्थुरुपनाहने शणमूलकशिग्रूणां फलान्यसित
 सर्षपाः सक्तवः किएवमुष्णानिद्रव्याण्येता निपाचने
 हस्तिदंतं जले घृष्टं बिंदुमात्रं प्रलेपनात् अत्यर्थकरिने
 वापिशोफे पाचनभेदनं चिरबिल्वाग्निकोदंतीचित्रको
 हयमारकः कपोतकंकगृध्राणां पुरीषाणि च दारणे जी
 वंतिक्षारद्रव्याणि क्षारोवादारुणं परं ततः प्रक्षालिते
 क्वाथः पटोलीनिंबपत्रजः आलेपः पूतिमांसानां मांस
 स्थानामरोहतां कल्कः सरोहणकार्यः तिलानां मधुना
 न्वितः निंबपत्रमधुभ्यां तु युतः संशोधनः स्मृतः निंब
 पत्रं तिलादंतीचित्रकं हयमारकं दुष्टघ्नं प्रशमनोले
 पः शोधनकैसरी मधुयुक्ता शरः पुखा सर्वघ्नं प्ररोहणी
 घ्नान् संशोधयेद्वर्त्या सूक्ष्म्या संध्यस्थिर्ममगान् अभ
 यात् तृतादंतीलांगलीमधुसैंधवैः सुषवीपत्रघतूर-
 कर्णपोटकुठेरकाः पृथगेत प्रलेपेन गभीरघ्नं रोपणः
 पंचवल्ककचूर्णैर्वीरशक्तिचूर्णसमायुतैः धातुकीरोध
 चूर्णैर्वीरधारे हंतिते घ्नानाः निंबपत्रवचाहिंगुसर्पिले
 वणसैंधवैः धूपनंकुमिरोगघ्नं घ्नकंदूरुजापहं अग्नि
 दग्धघ्नो सम्यक् प्रयुजीत चिकित्सकः पित्तविद्रधि-

(१६४) वीरसिंहावलोकन.

वीसर्पशमनं लेपनादिकं वाताभिभूतान् सस्तांश्च धू-
पयेदुग्रवेदनान् यवाज्यभूर्ज्यमदनं श्रीवेष्टकसुराह-
यैः करंजारिष्टनिर्गुंडीरसो हन्याद्गुणकृमीन् लसु-
नेनाथवादघातलेपनं कृमिनाशनं यैः क्लेदपाकस्तु-
तिगंधवंतो व्रणामहांतः सरुजः सशोफाः प्रधांति ते गु-
ग्गुलुमिश्रितेन पीतेन शांतिं त्रिफलारसेन त्रिफला-
गुग्गुलुः जातीनिंबपटोलपत्रकटुकादा र्च्वीनिशासारि-
वा मंजिष्ठा मयसिक्थतुत्थमधुकैर्नक्ता र्च्वीजैः
समैः सर्पिः सिद्धमनेन सूक्ष्मवदनामर्माश्रिताः भ्रावि-
णोगंभीराः सरुजो व्रणाः सगतिकाः शूध्यंति रोहंति च
इति जात्याद्यं घृतं मनःशिलासमंजिष्ठासलाक्षार-
जनीह्वयैः प्रलेपः सघृतः क्षौद्रः त्वाग्बिभृद्विकरः परः
अयोरजः सकाशी संत्रिफलाकुसुमानि च प्रलेपः कुरुते
कात्स्न्यं सद्य एव न वत्सवि कालीयकफलाभ्यास्थिहेम-
कालारसोत्तमैः लेपः सगोमय रसः ससवर्णकरः परः इ-
ति शोफचिकित्सा सद्यः क्षतं व्रणं वैद्यः सशूलं परिषे-
चयेत् यष्टीमधुकयुक्तेन सर्पिषामाक्षिकेण तु मत्वागं
तु व्रणं वैद्यो घृतक्षौद्रसमन्वितः शीताक्रिया प्रयोक्तव्या-
पित्तरक्तोष्मनाशनी आमाशयस्थेरुधिरेवमनं पथ्य-
मुच्यते पक्वाशयस्थे देहं च रेचनं च समासतः क्वाथो वं-
शत्वगेरंडस्वदंष्ट्राश्मभिदाकृतः सहिं गुसैंधवः पीतः

कोष्ठस्थं श्रावयेदसृक् यक्कोलकुलुत्यानां निस्नेहेन
रसेन वा भुञ्जीतान्नं च वागूं वापि वेत्संधवसंयुतं इति
सप्ताहिकः प्रोक्तः सद्यो व्रणहितो विधिः सप्ताहात्परतः
कार्यं शरीरघ्नं व्रणवत्क्रिया व्रणेष्वयथुरायासात्सचराग
श्वजागरात् तौ च रुक्मदिवा स्नापात्तैश्च मृत्युश्वमैथु
नात् सद्यो व्रणविकित्सा आदौ भग्नं विदित्वा तु से
चयेत् शीतवारिणा पंकेनालेपनं कुर्यात् दूधनं च कुशा
न्वितं आलेपनार्थं मंजिष्ठा मधुकंचाम्लपेषितं शत
धौतघृतोन्मिश्रं शालिपिष्टं च लेपनं न्यग्रोधादिकषा
यंतु सशीतं परिषेचनं पंचमूली विपक्वं तु क्षीरं दद्यात्स
वेदने सुरगोष्णमवचार्य वाचक्रनेलं विजानता गृही
क्षीरं ससर्पिष्कं मधुरौषधसाधितं संधिभग्ने च माक्षी
कं पिबेत् क्षीरेण मानवः मूलं भृगालविन्नायापीत्वा मा
सरसेन तु तत्तूणीकृत्य सप्ताहादस्थिभंगमपोहति
आभातूणं मधुयुतं अस्थिभंगे त्र्यहं पिबेत् पीत्वा चापि
भवेत्सम्यक् वज्रसारनिर्भट्टं लवणं कटुकं क्षारं अम्लं
मैथुनपानकं व्याधामनचसेवेत भग्नो रूक्षान्नमेव च
इति भग्नाधिकारः यः शोफमास इति पक्वमुपेक्षते
यो यो वा व्रणः प्रचुरपूयमसाधु घृतः अभ्यंतरं प्रविशति
प्रविदार्य तस्य स्थानानि पूर्वविहितानि ततः स पूयः
तस्यातिमात्रगमनाद्गतिरिष्यते तु नाडीवद्यद्गतिरिति

(१६६)

वीरसिंहावलोकनः

नमतातुनाडीनाडीनांगतिमन्त्रिष्यशस्त्रेणोत्पात्यकर्मवित्
सर्वव्रणक्रमंकुर्यात् शोधनरोपणादिकं नाडीवातक
तांसाधुपाटितालेपयेद्विषक् प्रत्यक्पुष्पीफलद्युतैति
लैःपिष्टैःप्रलेपयेत् पैतिकांतिलमंजिष्टानागदंतीनिशा
क्यैः श्लेष्मिकीतिलधृष्ट्याह्निकुंभारिष्टसैंधवैः
शल्पजांतिलमध्वाज्यैर्लेपयेत्छिन्नशोधितां आरग्वध
निशाकालाचूर्णाज्यक्षौद्रसंयुता मूत्रवर्तिव्रणेयोज्या
शोधनीगतिनाशिनी वर्तीकृतमाक्षिकसंप्रयुक्तंनाडी-
घ्नमुक्तंलवणोत्तमंच दुष्टव्रणेष्वद्विहितंचतैलं तलेज्य-
मानंगतिमाश्रुहंति जात्यर्कशम्याककरंजदंतीसिंधू
स्थसौवर्चलयावश्चकैः वर्तिःकृताहंत्यचिरेणनाडींस्तु
कक्षीरपिष्टा सहसैंधवेन कृशदुर्बलभीरूणांनाडीम
र्मश्रितातुया क्षारमूत्रेणतांछिद्यान्नशस्त्रेणकदाच
न गुग्गुलुस्त्रिफलाज्योषैःसमांसैश्चाज्ययोजितैः
नाडीदुष्टव्रणंचाश्रुभगंदरविनाशनः समूलपत्रांनिर्गु
डीपीडयित्वा रसेन तु तेन सिद्धं समंतैलं नाडीदुष्टव्रणा
पहं इति वीरसिंहावलोकनेनाडीव्रणाधिकारः अ
थ भगंदररोगस्थज्योतिःशास्त्राभिप्रायेण हेतुमाह
तत्प्रतीकारंच यथोक्तं जातके कुष्ठभगंदररोगैः अ
भिभूतं रुक् स्वजीवितं जनयेत् सर्वा र्भविहीनं जनयति
कितवंसदादुष्टं अपरंच रोगैः भगंदराद्यैः संतप्तो बं

वीरसिंहावलोकन. (१६७)

धुभिः सह विरुद्धः कर्कटके दिननाथे भौमे न निरी
क्षितो रविस्ततः अन्यत् च कुष्टकंडू विकारेऽथ क्ष
यकुष्टभगंदरैः गजादिवाहनभयं भवेच्चैर्द्रांतगेषु धे अ
थ प्रथमश्लोकशनेऽश्वरस्य पठितत्वात् अथाष्टमस्था
नस्थशनिजनितभगंदररोगबाधोपशान्तये शनिप्रीत
ये पूर्वोक्तमेव जपहोमादिकं स्नानं सकलमपि कुर्यात्
तथा च कर्कटराशिस्थितभौमावलोकितरविशनि-
जनितभगंदररोगोपशान्तये रविप्रीतये पूर्वोक्तमेव ज
पहोमादिकं कुर्यात् तथा च चंद्रदशांतर्वर्तमानबु
धजनितभगंदररोगोपशान्तये चंद्रस्य पूर्वोक्तमेव ज
पहोमादिकं कुर्यात् तेनोपशान्तिर्भवति अथ भगं
दररोगस्य कर्मविपाके हेतुमाह तस्मिन्तीकारं च पूर्व
जन्म निराज्ञाधर्मनिश्चयार्थं पुरोहितः प्रहितः सद्रव्यं
गृहीत्वा यथा वद्धर्मन निश्चिनोति स भगंदररोगवान् भ
वति तदुक्तमादिवा राहे यो गृहीत्वा द्विजो मोहान्ति
युक्तो धर्मे निश्चये भगंदरो भवत्तस्य त्वाधर्मवदतो मु
खात् सहिरण्यं वस्त्रं रत्नधान्यादिभूमिं ब्राह्मणेभ्यो
भोजनं च दद्यात् ततो रोगान्मुक्तो भवति दृष्टव्रणाना
मप्येवं पद्मपुराणे आचार्यभार्यागमनैर्भगंदरयु
तो भवेत् यथा ह वृद्धबौद्धायनः गौतमश्च साणि
क्यं पद्मरागं च वज्रं वैडूर्यमेव च मौक्तिकं पुष्परागं च

(१६६) वीरसिंहावलोकनः

सम्यक्कमरकतंतथा हरितंचनवैतानिस्वर्णपात्रोपरि
न्यसेत् अथवाराजतेताम्रेग्रहान्मंत्रैः प्रपूजयेत् नव
ग्रहाणांप्रीत्यर्थं ब्रह्मणानिर्मितं पुरा गंधपुष्पाक्षतैर्धूपै
र्नैर्विद्यैस्तान् प्रपूजयेत् स्वर्णिगैश्चैव मंत्रैश्च होमकार्यं
अपूर्ववत् ग्रहयज्ञोक्तमार्गेणेत्यर्थः ततो ब्राह्मणमा-
हूय सर्वशास्त्रार्थकोषिदं आदित्यादिग्रहाः सर्वे नवर
त्नप्रदानतः विनाशयंतु मे दुष्टं क्षिप्रमेव भगंदरं अनेन
कर्मणा भूतं यथावद्विहितेन तु नरो नैरुज्यमानोतिनिः
संदिग्धं भगंदरी इति भगंदरे नवरत्नदानविधिः अ-
थक्रमप्राप्तस्य भगंदररोगस्य सनिदानं चिकित्सितमाह
रुग्निनिश्चयात् गुदस्य द्वंगुलेक्षेत्रे पार्श्वतः पिटकार्ति-
कृत् भिन्नो भगंदरो ज्ञेयः स च पंचविधो भवेत् कटीक
पालनिस्तोद्दाहकंडुरुजादयः भवंति पूर्वरूपाणि भ-
विष्यति भगंदरे तृषणासनयोर्मध्यप्रदेशो भग उच्य-
ते तदेवदारयत्यस्माद्भगंदर इति स्मृतः वातमूत्रपुरी-
षाणिरुमयः शुक्रमेव च भगंदराश्च वंतश्च नाशयंति
तमातुरं अथ वृद्धसंग्रहात् गुदस्य स्वयं शुद्धिं प्रावि-
शोष्य शोधयेत्ततः रक्तावसेचनकार्यं यथापाकनर्ग-
छति वटपत्रेष्टिका शौंडी गुडच्यास पुनर्नवा स्रपि-
ष्टाः पिटकावस्थेलेपः शस्तो भगंदरे पिटिकानामप-
कानामपतर्पणपूर्वकं कर्म कुर्याद्विरेकांतं भिन्नानां

वीरसिंहावलोकन.

(१६९)

वक्ष्यतेक्रियाः तृष्टितिलानागदंतीमंजिष्ठासहसर्पिषा
उत्सादनंभक्तियुक्तसैधवक्षौद्रसंयुतं रसांजनंहरिद्वेह-
मंजिष्ठानिबपल्लवाः तैलंघृतंवातत्यक्कंभगंदरविनाशनं
स्तुत्यर्कदग्धदावीभिःवर्तिकृत्वाविचक्षणः दुष्टांसर्वशरी
रस्थानाडीहन्वान्नसंशयः तिलाभयाकुष्ठमरिष्टपत्रंनि
शावचारोध्रमगारधूमः भगंदरेनाङ्घ्रिपदशयोश्चदुष्टव्रणे
रोपणशोधनोयं त्रिफलारससंयुक्तविडालास्थिप्रलेपनं
भगंदरंनिहंत्याशुदुष्टव्रणहरंपरं सूधावचालांगली-
नांहरितालसूचिकां ज्योतिष्मतींचसंहृत्यतैलंधीरो
विपाचयेत् एतद्विस्पंदनंनामतैलंदद्याद्भगंदरे शोधनं
रोपणंचैवदुष्टनाडीव्यपोहति करवीरनिशादंतीलांगली
लवणादिभिः मातुलिगार्कपयसापचनेतैलभगंदरे क
रवीराद्यंतैलं व्यायामंमैथुनंयुद्धंपृष्टधानंगुरूणिच
संवत्सरंपरिहरेत्उपगूढव्रणानरः इतिवीरसिंहावलो
केभगंदराधिकारः अथक्रमप्राप्तयोरुपदंशभ्रूकयो-
ज्योतिःशास्त्राभिप्रायेणहेतुमाह तत्प्रतीकारंच य
थोक्तजातके अंतर्दृशायांभ्रुकस्यशानिनोयदाभवति
नरवदशनशिश्नरोगैःसहभवतिचकामलारोगैः अ
थशक्रदशावर्तमानचंद्रजनितोपदंसभ्रुकदोषोपशां
तयेचंद्रप्रीतयेपूर्वोक्तमेवकुर्यात् अथोपदंशभ्रूकरो
गयोक्तमविपाकहेतुमाह तत्प्रतीकारंच मातृगामी

(१७०)

वीरसिंहावलोकन.

भवेद्यस्तु लिंगं तस्य विनस्यति तस्य प्रति क्रियां कर्तुं लिं
गमुत्तरतो न्यसेत् कृष्णा वस्त्रसमाच्छन् कृष्णामाल्यविभू
षितं तस्योपरि क्षपेत् कांस्थपात्रे देवं धनेश्वरं स्ववर्णानि
ष्ककर्षेण निर्मितं नरवाहनं यजेत्सुरुषसूक्तेन धनदं विष्णु
रूपिणं अथ वेदं च विप्राय अथ र्वाणं समापयेत् स्व
वर्णपुत्रिकां कृत्वा निष्कविंशतिसंख्यया दद्याद्द्विप्राय सं
पूज्य निष्कपथ्यमिति ब्रुवन् निधीनामधिपदेवः शंकर
स्य प्रियः सरवा सौम्याशाधिपतिः स्वामी मम पापं व्यपो
हतु इदं मंत्रं समुच्चार्य आचार्याय यथाविधि दद्याद्देवं
धनेशं तु लिंगनाशे तु सिद्धये इत्युपदंशभूकरोगहरोध
नदत्तानविधिः क्रमप्राप्तस्योपदंशभूकरोगयोः सन्नि
दानचिकित्सितमाह रुग्निनिश्चयात् हस्ताभिघाता
न्नखदंतपातादधावनादत्युपसेवनाच्च योनिप्रदोषाच्च
भवन्ति सिन्धेपंचोपदंशा विविधोपचारैः वृंदसंग्रहात्
स्निग्धस्विन्नस्यनेष्टादौ ध्वजमध्यशिरश्चक्रः जलौकः
पातनं च स्यात्तूयद्वाधः शोधनं तथा पाको रक्षप्रयत्नेन
शिश्नक्षेपकरो हिंसः पटोलनिंबत्रिफला गुडूची क्वाथं
पिवेद्द्वारवदिरासनाभ्यां सगुगुलुं वा तृतायुतं वा स-
र्वोपदंशापहरः प्रयोगः त्रिफलायाः कषायेण भृंगराज
रसेन वा घणप्रक्षालनं कुर्यात् उपदंशप्रशांतये दहेत्क
दाहो त्रिफलां समं शांमधुसंयुतां उपदंशे प्रलेपो यस्य

रोहयतिवृषं जपाजात्यश्चमारकशम्याकानांदलैःपृ
थक् कृतं प्रक्षालनेकाथं मेदूपाके प्रयोजयेत् करंजनि
वार्जुनशालजंबूवटादिभिः कल्ककषायसिद्धं सर्पिर्नि
हंत्यादुपदंशदोषसदाहपाकं श्रुतिरागयुक्तं इति वीरसिं
हावलोक्य उपदंशाधिकारः अथ क्रमप्राप्तस्य भूकरोग
स्य सानिदानं चिकित्सितमाह रुग्णिनिश्चयात् अ
क्रमाच्छेफसोऽरुह्योभिवाञ्छितमूदधीः ज्यायस्तस्य
जायंते दशचाष्टौ च भूकजाः गौरसर्वपसंस्थानाः भूकनि
र्भुक्तहेतुकाः पिटिकाश्लेष्मवाताभ्यां ज्ञेयाः सर्पिका
स्तुताः जले जंतुविशेषस्थात् भूकोलिंगविवृद्धिरुत् न
द्योगादपरेपि स्थुः प्रयोगाः भूकसर्जिकाः हितंच सर्पि
षः पानं पथ्यं वापि विरेचनं हितं शोणितमोक्षश्च यथा
पिलघुभोजनं भूकरोगं हरेद्रक्तं पक्वशोधनरोपणं त्रि
कटुत्रिफलारोधैः लेपस्तैलंच रोपणं इति वीरसिंहा
वलोक्य भूकाधिकारः अथ क्रमप्राप्तस्य कुष्ठरोगस्य-
ज्योतिःशास्त्राभिप्रायेण हेतुमाह तत्प्रतीकारंच य
थोक्तं छिद्रस्थराहुमार्तंडौ कुष्ठरोगप्रदायकौ महाकु
ष्ठकरस्ताभ्यां संगतो मंगलं परं भौमदशायां लभते नृपा
निचौराहवादि रिपुमर्दान्मूर्च्छाशोणितदोषाः शारवाच्छे
दोघ्रणश्चापि तथाच कुत्सितचरितकुष्ठीसितार्कर
विसुतैः सहितैः अपरंच कुत्सितरामाभर्त्ता बहुशत्रुः

(१७२)

वीरसिंहावलोकनः

क्षीणबांधवोदीनः भौमगृहेसितदृष्टेदिवसकरेजाय
तेकुष्ठी तथाच कुष्ठभगंदरोगैरभिभूतोह्रस्वजीव
तन्निधने सर्वारंभविहीनजनयतिकितवंसदापुरुषं
अपरंच दुर्नामकुष्ठरोगैरभिभूतोनिर्द्वयोविगतलज्जः
सिंहेतिभिरविशेषशक्तेणनिरीक्षतेजातः अन्यच्च नी
चस्थितस्थरवेर्दशायांमध्येवंचंद्रदशायांचर्तमानेषुधे-
प्येवं कुष्ठकंडूविकारैश्चेतिदर्शनात् अष्टमस्थानस्थ
राहुसूर्यजनितकुष्ठरोगप्रतीकाराय रविराहुप्रीतये
यथोक्तमेवजपादिकंकुर्यात् तत्संगतमंगलस्थाप्येवं
कार्यंशुक्रादित्यशानिसंयोगात्कुष्ठदर्शनेग्रहप्रीतये-
यथोक्तमेवपूर्ववत्कुर्यात् भौमगृहवर्तमानशुक्रावलो-
कितभानुजनितकुष्ठरोगप्रतीकारायरविप्रीतयेजपादि
कंधिधिवत्कुर्यात् निधनस्थशानिजनितकुष्ठरोगप्रती-
कारायशानिप्रीतयेउक्तविधानंकार्यं सिंहस्थशक्तेक्षि-
तरविजनितकुष्ठरोगप्रतीकारायरविप्रीतयेउक्तमेवकुर्या-
त् नीचस्थरवेर्दशायांकुष्ठदर्शनेप्येवं अथक्रमप्राप्त-
स्यकुष्ठरोगस्यकर्मविपाकेहेतुमाह तत्प्रतीकारंच तत्रजं
तुघातकःकुष्ठरोगी वस्त्रहारीश्चेत् कुष्ठीभवतिसशां-
तपनंकुर्यात् योनरोहंतिवैजंतून्कुष्ठरोगीभवेत्तुसः स
चशांतपनंकुर्यात् भगवानाहशंकरः इतिवचनात्
अन्यायदंडकारीचमुखकृष्णोभवति असौकृष्णातिष्ठ

छांकुर्यात् क्षुद्रप्राणिहिंसकोविवर्णमुखः सचांद्रायण
 मतिरुच्छंकुर्वीत तथाच वायुपुराणे कुष्टीस्तेयीनरोभ
 वति अथकुष्टहरं वक्ष्ये वृषभंदानमुत्तमं यः कुर्यात्कुष्ट
 रोगार्तः शरीरस्फुरकारकं पलैस्त्रिभिः प्रकुर्वीत द्वाभ्या
 मेकेन वा पुनः राजतं वृषभं शुभ्रं देमभृंगविभूषितं महेश्व
 रेणो मया च प्रकुर्यति मधिष्ठितं सौवर्णे प्रतिमैद्वे तु पूर्वोक्ते
 नक्रमेण तु यथाविभवमानेन वित्तशाठ्यं न कारयेत्
 पलायकेकां स्थपात्रे स्थापयेत्तं विचक्षणः श्वेतपुष्पैरक्ष
 तैश्च श्वेतवस्त्रैरलंकृतः ब्राह्मणं वेदसंपन्नं स्वाचारं संय
 तेंद्रियं सर्वशास्त्रप्रवक्तारं प्रतिग्रहपराङ्मुखं दीनकुली
 नं धर्मज्ञं अनुद्देगकरं नृणां क्रोधलोभविहीनं च सर्वशा
 स्त्रार्थकोविदं गृहमाहूय भक्त्या तं यथाविधिसमर्चये
 त् केयूरमुकुटैर्वस्त्रैर्माल्यैश्चांगुलीयकैः होमश्च पूर्व
 वत् कथिः उमा महेश्वरे तथा उदङ्मुखो परिष्टाय महा
 देवस्य संनिधौ प्राङ्मुखोऽपि धितो दद्यात् मंत्रेणानेन ध
 र्मतः अष्टमूर्तेर्महेशानरूपयारुषभध्वज श्वेतमौदुंब
 रं सर्वमथ वा श्वेतमेव च त्रिदोषजनितं यच्च मंडलान्यथ
 वानघ पूर्वकर्मविपाकोत्थं पार्वतीनाथसर्वग कुष्टहाभ
 वसर्वेशरक्षमां पार्वतीपते इति कुष्टहरवृषभदानवि
 धिः विशेषांतरमपि ब्रह्महानरकस्यांते पांडुकुष्टी प्र
 जायते प्रायश्चित्तं प्रकुर्वीत यथोक्तमृषिभाषितं अ

(१७४) वीरसिंहावलोकन.

अथेतकुष्टस्यजातकाभिप्रायेणहेतुंप्रतीकारंच शिर
सोरुग्गलरोगः श्वित्रं सहसाज्वरंभूलं तपनदशायांभु
क्नेदेशत्यागोभवेदरिभिः अथसूर्यदशायांवर्तमानबुध
जनितदद्रुविचर्चिकापामाद्युपशांतयेपूर्वोक्तंविधिव
दादित्यप्रीतयेजपहोमादिकंकुर्यात् अथदद्रुविचर्चि
कादीनांकर्मविपाकेहेतुमाह तत्प्रतीकारंच सुवर्णा
पहारीकुष्ठीदद्रुणोवाजायते अग्न्युत्सादीमंडलकुष्ठी
भवति कच्छवनदाहीदद्रुणः बौद्धायनः ब्राह्मणंने
त्रयोह्न्यादद्रुरोगीभवेत्तुसः तस्योपशमनंवक्ष्येसुवर्णे
नतुकारयेत् तदर्द्धेनतदर्द्धेनतदर्द्धार्द्धेनवापुनः उमाम
हेश्वरंरूपंरुषभेणप्रतिष्ठितं चतुर्भुजंचद्विभुजामुमांकु
र्याद्विचक्षणः एकवक्त्रोभवेत्तुशंभुःत्रिनेत्रश्चमहाभुजः
अक्षमालात्रिशूलंच तस्यदक्षिणहस्तयोः देवीपृष्ठ-
गतोत्प्रेकोवरदश्चापरःकरः वामोत्संगगतादेवीस्थितः
पृष्ठैकपाणिना रुषभोप्यग्रतःकार्यः घंटयालंकृतस्त
था स्वशक्त्यावित्तशाक्यंतु कुर्वतोनिःफलंभवेत् तत्रा
प्यारोप्यदेवेशंउमयासहितंप्रभुं वरुणमाल्यैस्तथागं-
धैर्मूलमंत्रेणपूजयेत् ततोब्राह्मणमाहूयदरिद्रंधर्मको
विदं श्रुतवृत्तोपसंपन्नंशांतंचैवात्मवेदिनं वरुणांगुली
यकेतस्यपूजांभक्त्याप्रकल्पयेत् होमंचकारयेत्तेनसमि
दाज्यतिलैरपि मंत्रश्चरुद्रगायत्रीसर्वत्रेतिविनिश्चयः

रुद्रगायत्रीलिंगपुराणे सर्वेश्वराद्यविद्महेशूलहस्ता
यधीमहितन्नोरुद्रः प्रचोदयात् यद्वाग्नौत्र्यंबकेनैवस
मिधाजुहुयात्सुधीः क द्रुदायेतिमंत्रेणजुहुयादाज्यसं
युतेः तिलैश्चमूलमंत्रेणसर्वत्रैवक्रमोभवेत् तथाब्रह्मो
द्वादशांतेमिथुनब्राह्मणाद्यनु शि
वयोर्विधिवद्देयं वृषभीपरिनिष्ठितं शांतायवेदविदु
षेभक्त्यानुविनिवेदयेत् मंत्रेणानेनविधिवदद्रुरोगी-
जितात्मवान् कैलासवासीभगवान्उमयासाहितःप्र-
भुः त्रिनेत्रश्चहरोदद्रुरोगमाशुव्यपोहतु दानमंत्रः
ततश्चब्राह्मणान्सम्येकप्रणिपत्यक्षमापयेत् ब्राह्मणा
नृभोजयेत्यश्नात्स्वयंभुंजीतवाग्यतः एवंदत्त्वामहा-
दानंदद्रुरोगात्समुच्यते इतिदद्रुरोगहरउमामहेश्वर
दानविधिः अथक्रमप्राप्तस्यकुष्ठरोगस्थसनिदानं
चिकित्सितमाह रुग्निनिश्चयात् विरोधीन्यन्नपा
नानिद्रवस्निग्धगुरूणिच भजतामागतांछर्द्दिवेगां
श्चान्यानूप्रतिघ्नतां व्यायाममग्निसंतापंपरिष्वज्य
निषेविणां शीतोष्णालंघनाहारान्क्रमंमुक्तानिषे
विणां घर्मश्चमभयार्तानांद्रु तशीतांवुसेविनां अजी
र्णाध्यशनानांचपंचकर्मापचारिणां नवान्नदधिम
स्यादिलवणास्लनिषेविणां माषमूलकपिष्टान्नति
लक्ष्मीरगुडासिनां अयायंचाप्यजीर्णेननिद्रांचभ-

(१७६) वीरसिंहावलोकन.

जतांदिवा विप्रान्गुरुनृधर्षयतां पापं वा कर्म कुर्वतां
वातादयस्त्रयोदोषास्त्वकूरक्तं मांसमं वुच दूषयति स
कुष्ठानां सप्त कोद्रव्यसंग्रहः अतः कुष्ठानि जायन्ते सप्त
चैकादशैव तु कुष्ठानि सप्तधा दोषैः पृथक् द्वंद्वैः समाग
तैः सर्वेष्वपि त्रिदोषेषु व्यपदेशोधिकोन्यतः अतिश्ल
क्ष्णः रवरस्पर्शः स्वेदास्वेदविवर्णता दाहं कंडूस्त्वचिस्त्वा
पः स्तोदः कोष्ठोन्नतिश्चर्मः घ्राणानामधिकं शूलं शीघ्रो
त्पत्तिश्चिरं स्थितिः रूढानामपि रूक्षत्वं निमित्ते ल्पे
पिकोपनं रोमहर्षो सृजः काष्ठीकुष्ठलक्षणमग्रजं र
क्ततृष्णारुणस्वेदैर्वर्णैः कायेषु मिश्रितैः जायन्ते गानि
शीर्यन्ते कुष्ठानि विविधानि च प्रसंगाद्वा त्रसंसर्गात् त्रि
वासात् सहभोजनात् एकशब्दासनाद्वापि वस्त्रमा
ल्यानुलेपनात् कुष्ठज्वरश्च शोफश्च नेत्राभिस्यंद ए
व च उपसर्गिकरोगाश्च संक्रमंति न रान्नरं अथ च
दसंग्रहात् वातोत्तरेषु सर्पिर्वसनं श्लेष्मोत्तरेषु कुष्ठेषु
॥ पित्तोत्तरेषु मोक्षोरक्तस्य विरेचनं श्रेष्ठं प्रच्छन्नम
ल्पकुष्ठमहति च शस्तं शिराज्यधनं बहुदोषः संशोध्यः
कुष्ठी बहुशस्त्ररक्षिता प्राणान् दोषे लघ्वातिमात्रं हृते
वायुर्हन्त्या ह्रिबलमाशु दोषात् कुष्ठे हृदये वसनं कुष्ठे
षु चोद्धभागेषु विरेचनं प्रयोक्तव्यं तृहृदंतीफलत्रिकैः
॥ एलाकुष्ठविडंगानि शता द्वावित्रकं वला दंतीरसांज

नंचेतिलेपः कुष्ठविनाशनः तूर्वाभयासेधवचक्रमर्दकुष्ठेर
 काः कांजिकतक्रपिष्टाः त्रिभिः प्रलेपैरतिबद्धमूलां दद्रुश्च
 कंदुश्च विनाशयंति गोमूत्रवारिसंपिष्टैः शिलातालांशतु-
 त्यक्तैः लेपः किटिभवीसर्पकुष्ठनाशाय पूजितः आरग्वध
 स्थपत्राणि आरनालेन लेपयेत् दद्रुकिटिभकुष्ठानि हंति
 सिध्मानमेव च स्थौणेय रुग्निशादूर्वाससवारप्रलेपना
 त् धतूररसपिष्टास्तुकंडूरसविनाशनाः कासमर्दनमू-
 लंतुसौवीरेण प्रपेषितं दद्रुकिटिभकुष्ठानि जयेदेव प्रले-
 पनात् बीजानि वामूलकसर्षपानां लाक्षार जन्यो प्रपु-
 नादबीजं श्रीवेष्टकाज्योषविडंगकुष्ठं पिष्ट्वा च मूत्रेण तुले-
 पनं स्यात् दद्रुणिसिध्माकिटिभानि पामांकपालकुष्ठं
 विषमंच हन्यात् गंधपाषाणमिश्रेण अवक्षारेण लेपनं
 सिध्मा ननाशयत्याशुकटुतैलेन योजयेत् कासमर्दक
 बीजानि मूलकानां तथैव च गंधपाषाणमिश्राणिसिध्मा
 नां परमौषधं धात्रीरसः सर्जरसः स्रपाक्पः सौवीरपि-
 ष्ठश्च तथा श्रितश्च भवंतिसिध्मानियथानभूयः तथेदं
 मुहूर्त्तनं करोति एडगजातिलसर्षपकुष्ठं मागधिकार
 जनी ह्वयतक्रं हंति विचर्चिकपामादद्रुवर्षशतादपि न
 श्यतिकंडुः सिंदूरगुग्गुलुरसां जनसिक्थतुस्थैस्तुल्यां
 शकैः कटुकेतैलमिदं विपक्वं कंडुः श्रवसिरकिनीमथवा
 पिशुष्कामभ्यंजनेन सकटुदूरतैः प्रसृत्य रवदिरत्रिफ

(१७८)

वीरसिंहावलोकनः

लानिंवपरोलामृतवासकैः अष्टकोयंजयेत्कुष्ठं कंडु-
विस्फोटकानिच विसर्पपामाकिटिभरोमांतिकमसूरिकाः
इतिरवदिराष्टकं अर्कपत्ररसे पक्ष्मरजनीकल्कसंयु-
तं कटुतेलं हरेत्तूर्णसकृत्कंडविचर्चिकाः अर्कतेलं
मंजिष्ठात्रिफलालाक्षानिशाशिलालगंधकैः तूर्णितै-
स्तैलमादित्यपाकंपामाहरंपरं आदित्यपाकं मरिचाक-
शिलाब्दार्किपयोश्चारिजटाघ्निवृत् शकृद्रसविशालाग्नि-
निशायुग्दारुचंदनैः कटुतेलंपचेत्यस्थं त्वक्षौर्विषफला-
न्वितैः सगोमूत्रैस्तदभ्यंगादद्रुश्चित्रविनाशनं सर्वेष्वपि
चकुष्ठेषु तैलमेतत्प्रयोजयेत् मरिचाद्यंतैलं धात्रीरव-
दिरयोः काथं पीत्वा बल्युजसंयुतं शरपेंदुधवलंश्चित्रंतूर्ण-
हंतिनसंशयः मथितेनपिवेत्तूर्णकाकोतुंबर्घबल्युजं तै-
लाक्तो घर्मसेवी स्यात्तक्राशीश्चित्रमुद्धरेत् कुडवो बल्यु-
जबीजाद्धरितालचतुर्थभागसंमिश्रः सूत्रेण गवां पिष्टः
ससवर्णकरः परंश्चित्रं असनरवदिरयूषैर्भावितां सोमरा-
जीमधुघृतशिखिपक्वैर्लोहचूर्णैरुपेतां शरदमदलिहानः
पारिणामान् विकारांस्त्यजतिहिमिमिताशी तद्ददाद्दारजा-
तान् एरंडबीजं प्रपुन्नाठबीजं भल्लातकास्थित्रिफलाचतु-
ल्याः निरुद्धधूमंचपचेत्कटाहे कृष्णायसेततिलतैल-
मिश्रं कृष्णोवर्णोनेनहिपांडुरः स्यात् रूक्षोविवर्णो
मलिनश्चयः स्यात्श्चित्रव्रणश्चैव विदह्यमानः क्रमेण

कृष्णात्ममुपैति जंतोः काले त्वग्दलसारवीजकुसुमैर्निबस्य
तुल्यांशकैः कृत्वा चूर्णमयः कटुत्रिकनिशाधान्यक्षपथ्या
युतं पंचारिष्टमिदं पथौ मधुघृतैरुष्णांबुनायः पुमान् अन्न
नृकासगरप्रमेहपिठिकाकुष्ठादिभिर्मुच्यते इतिलघुपंच
कंचूर्णं भूनिंबांबुदेति वातरक्तोक्तं महातिक्तकंचूर्तं च इ
ति वीरसिंहावलोकके कुष्ठाधिकारः अथ ज्योतिःशास्त्रा
भिप्रायेण शीतपित्तोदहकोठानां हेतुमाह तत्प्रतीकारं च
तथा च त्रिग्रहयोगे आदित्यशनिद्वैत्ये ज्यैः सहैकस्थान
मागतैः जन्मकाले यदायस्य जायते शीतपित्तवान् अथै
कस्थानानुशानिभुक् जनित शीतपित्तादिप्रतिकाराय ग्र
हत्रयप्रीतये पूर्ववज्जप होमदानानि कुर्यात् अथ शीत
पित्तयोः कर्मविपाके हेतावनुक्तेऽपि स्वल्पपापत्वात् कृच्छ्र
मेकं तत्प्रत्याम्नायं वा कुर्यात् हिरण्यदानं च दद्यात् ब्राह्म
णभोजनं च कारयेत् तेनोपशान्तिर्भवति अथ क्रमप्राप्त
स्य शीतपित्तोदहकोठानां निदानं चिकित्सितमाह रु
ग्विनिश्चयात् शीतमारुतसंस्पर्शात् प्रदुष्टौ कफमारुतौ
पित्तेन सह संभूय बहिरंतश्च स्पर्शतः पिपासारुचित्वात्
कासः देहसादौ गगौरवं रक्तलोचनतातेषां पूर्वरूपस्य
लक्षणं वरदीदंशसंस्थानशोफः संजायते वहिः सकंड
तोदबहुलः छर्दिज्वरविदाहवान् उदहमिति तं विंद्यौ
त् शीतपित्तमथापरे अभ्यज्य कटुतैलेन सेक्योष्णौ

(१८०)

वीरसिंहावलोकन.

जलेस्तथा तत्रासुवमनंकार्यपटोलारिष्टवारिणा
सगुडां पिप्पलीं च स्तुरवादेत् पथ्यान्नभुग्नरः तस्य न
श्यंतिसप्ताहादुदद्वाः सर्वदेहजाः सिद्धार्थरजनीकल्कैः
प्रपुन्नाटतिलैः सह कटुतेलेन संमिश्रमेतदुद्धर्तनं परं
दूर्वा निशायुतोलेपः कंडूपा माघिनाशनः कृमिदद्गुहर-
श्चैव शीतपित्तापहः स्मृतः निंबस्य पत्राणि सदा घृतेन धा-
त्री विमिश्राण्य पिवोपयुज्यात् विसर्पकोठक्षतशीतपि-
त्तं कंडूस्त्रपित्तरकतांच हन्यात् क्षारसिंघूत्थतेलेन गात्रा-
भ्यंगं प्रयोजयेत् तैलोद्धर्तनं कंदेहेयो ज्यमैलादिको गणः
शुष्कमूलकयूषेण कौलत्थेन रसेन वा भोजनं सर्वदा
कार्यं लावति तिरजेन वा शीतलान्यन्नपानानि सत्वा-
दोषगतिं भिषक् उत्सादनानि दोषेषु शीतपित्ते प्रयोज-
येत् इति शीतपित्तोदद्कोठचिकित्सा अथ क्रमप्राप्त
स्याम्लपित्तस्य सनिदानचिकित्सितमाह रुग्निनिश्च-
यात् विरुद्धदुष्टाम्लविदाहिपित्तप्रकोपिपान्नान्नभु-
जोविदग्धं पित्तं स्वदेहोपचितं पुरायत्तदम्लपित्तं प्रव-
दंति संतः अविपाककू मोक्केशतिक्ताम्लोद्गारगौरवैः
हृत्कंठदाहारुचिभिश्चा म्लपित्तं वदेद्विषक् सानिलं
सानिलकफंसकफं तत्र लक्षयेत् दोषलिंगेन मतिमान्
भिषग्मोहकरं हितत् रोगोद्यमम्लपित्ताख्यत्वात्सं-
साध्यतेन वा चिरोत्थितो भवेद्वाप्यः कृच्छ्राद्यः सक

स्यचित् वृंदसंग्रहात् वचनांतरतत्रविरेकंमृदुकार
 येत् सम्यक्वांतविस्तिष्ठस्यसुस्निग्धस्यानुवासनं आ
 स्थापनंविरोद्धतेदेयं दोषाद्यपेक्षया दोषसंसर्गजाकार्या
 भेषजाहारकल्पना ऊर्द्धगं वमनैर्धीमान् अधोगरेच
 नैर्हरेत् तिक्तभूयिष्ठमाहारं पाचनं वापिकल्पयेत्
 यवगोधूमविकृतिस्तीक्ष्णसस्कारवर्जिताः यथास्व-
 लाजशक्तून्वासितांमधुयुतंपिवेत् निस्तुष्यवधात्री
 क्काथः त्रिसगंधंमधुयुतःपीतः अपनयतिचाम्लपित्तं
 यदिभुंक्तेमुद्गयूषेण सद्राक्षामभयंरवादेत्सक्षौद्रं
 सगुडांचना कटकांसितयालित्वात्पटोलंक्षौद्रसंयु-
 तं रक्तश्रुतौभिषेकयुक्त्वारवंडकूष्मांडयोजनं पटोल
 त्रिफलारिष्टश्रितंमधुयुतंपिवेत् पित्तश्लेष्मज्वरछ-
 र्दिदाहशूलोपशान्तये सिंहास्यामृतभंगकीकृत्वाथ-
 पीत्वासमाक्षिकं अम्लपित्तंजयेज्जंतुःकासंश्वा-
 संज्वरंवमिं शतावरीमूलकल्कंघृतप्रस्थंपयःस-
 मं पचेन्मृद्वग्निनासम्यक्क्षीरंदत्वाचतुर्गुणं ना-
 शयेदम्लपित्तंचवातपित्तोद्भवान्गदान् रक्तपित्तं
 तृषांमूर्छांश्वासंसंतापमेवच अम्लपित्तेप्रयोक्त-
 व्यः कफपित्तहरोविधिः गुडकूष्मांडकश्चैवतथा-
 रवंडामलक्यपि गुडक्षीरकणासिद्धं सर्पिरत्रोप-
 योजयेत् ज्वरार्तमिवचात्मानमन्यंतयोम्लपित्त

(१८२) वीरसिंहावलोकनः

वान् तस्य संशोधनं पश्यन् शान्तिः शोधनं विना अचि-
रोत्थे चाम्लपित्तवमनं तत्र कारयेत् इति वीरसिंहावलोके अ-
म्लपित्ताधिकारः अथ विसर्प्यरोगरोमांतिकमसूरिकादी-
नां जातकाभिप्रायेण हेतुमाह तत्प्रतीकारं च निधनस्थे-
दिवानाथे भूस्फुतेन विलोकिते विसर्पस्फोटरोगाश्च जा-
यन्ते पूर्वजन्मनः अष्टमस्थानस्थित भौमावलोकितभा-
नुजनिता विसर्प्यादिदोषोपशान्तये भानुप्रीतये च यथोक्त-
मेव जपादिकं कुर्यात् अथ विसर्प्यरोगाणां कर्मविपाके-
हेतुमाह तत्प्रतीकारं च अमेध्यदाता विसर्प्यवान् जाय-
ते समासं पयोव्रतमाचरेत् बौद्धायनः सर्पैस्तु यः स्वा-
दयति स विसर्प्य भवेन्नरः दानेनोपशमः कार्यो होमेन च
विशेषतः पलेन वातदर्द्धेन तदर्द्धार्द्धेन वा पुनः कुर्यान् नागं
रक्तवर्णेन फणा पंचकसंयुतं माणिक्यानि च देयानि प्रत्ये-
कं फणपंचके रत्नं पुच्छे तथा देयं वज्रं लोचनयोस्तथा ए-
वं नागं शुभं कृत्वा कुंकुमेनानुलेपयेत् रक्तवस्त्रेण संवे-
ष्ट्य ताम्रपात्रोपरि न्यसेत् पात्रस्थं च परिमाणं पलानाम-
ष्टकं विदुः उपचारैः षोडशभिरर्चयेन् नागमुत्तमं आचा-
र्यः सर्वशास्त्रज्ञो धर्मशास्त्रपरायणः होमं चापि प्रकुर्वी-
त समिदाज्यतिलैः शुभैः नमोस्तु सर्पेभ्य इति त्रिभिर्मंत्रै-
र्यथाक्रमं अष्टोत्तरसहस्रं तु अष्टोत्तरशतं तथा अष्टविं-
शतिकं वापि परिमाणं पृथक् पृथक् हुत्वा वाहुतिसंपात्तैः

पात्रेचैकीकृतंस्वयं आचार्यो गानिचाभ्यज्यरोगिणां
तुविसर्पिणां रुग्णिस्तुसर्पिराज्ञीभिः भूमिभूम्यादि
भिः क्रमात् स्वस्थोसौयथाभवतिगात्राणिचापरोगतो
मुत्कानिभवन्ति गुग्गुलुचस्रगंधंचपुष्पदारुचनिक्षि
पेत् प्रकल्पकलशेकुर्यात् अभिषेकंजलैः शुभैः नमो
स्तुसर्पेभ्य इतिसर्पेस्तल्लिङ्गकैरपिहिरण्यवर्णपिवमा
नानुवाकतः आपोहिष्टामयइतिशन्नोवातमुदीरयेत्
उत्सादितांगरुचिरंलिपेदगरुचंदनैः ततः समर्चयेद्यत्ना
न्नागंपुष्पाक्षतादिभिः सर्पदैवत्यमंत्रेण आचार्योपिस
मर्चयेत् अनंतंसर्पराजंतु आचार्यायनिवेदयेत् योधत्ते
पृथिवीकृत्सांसशैलवनकाननां क्षीराब्धौयस्यशय्याच
वासुदेवस्यशार्ङ्गिणः स्वीयदानेननागोसौसर्वव्याधिंच्य
पोहतु वैसर्पकविकारंचत्वग्दोषजनितः तथा रक्तदो-
षोद्भवंचापिमातृतः पितृतोपिवा अंगप्रत्यंगसंभूतंवि-
कारंमेव्यपोहतु दानमंत्रः एवंदत्त्वातुतन्नागंआचार्यो
यसदक्षिणं भूमौप्रणम्यशिरसाशनैः शतपदं व्रजेत् आ
चार्येणाप्यनुज्ञातः स्वगृहेप्रविशेत्ततः ब्राह्मणान्भोज
यित्वातुस्वयंभुंजीतबंधुभिः इतिविसर्पपिटिकस्फो-
टादिहरनागदानविधिः अथगुरुतल्पगोवावकीर्णि
भवति दुश्चर्मा असौव्याधितारतम्येनगुरुतल्पादिउ
द्देशप्रायाश्चैतंकुर्यात् अथनामास्थानविस्फोटरोगे

(१८४) वीरसिंहावलोकन-

षु अनिर्दृशायाः गोपयः पीत्वास्फोटवान्भवति स-
कृच्छ्रशांतपनंकुर्यात्तिहिरण्यंवागावःदद्यात् इतिहस्त-
पादतलस्फोटेषु काकरवरादिमांसभक्षतः पार्श्वयोः स्फो-
टवान्भवति तदाकृच्छ्रातिकृच्छ्रचंद्रायणानिकुर्यात् अ-
थक्रमप्राप्तस्य विसर्परागस्य सनिदानं चिकित्सितमाह
रुग्निनिश्चयात् लवणादिकटुषणादिसेचनाद्द्वेषकोप-
नात् विसर्पसप्तधाज्ञेयः सर्वतः परिसर्पणात् पृथक्-
त्रयस्त्रिभिश्चैको विसर्पाः द्वंद्वजास्त्रयः वातिकोपैति
कश्चैव कफजः संनिपातिकः चत्वार एव वीसर्पाः चक्ष्यं
ते द्वंद्वजास्त्रयः आग्नेयो वातपित्ताभ्यां ग्रंथ्यारब्धः
कफपित्तजः यस्तुकर्द्दमकोधोरः सपित्तकफसंभवः रक्तं
लसीकात्वग्मांसरक्तदोषास्त्रयोमत्ताः विसर्पाणां समुत्प-
त्तौ विज्ञेयाः सप्तधा तवः सिध्यंति वातकफपित्तकृता वि-
सर्पाः सर्वात्मकक्षतकृतश्च न सिद्धिमेति पित्तात्मको जन-
वपुश्च भवेदसाध्यः कृच्छ्रश्च मर्मसंभवंति हि सर्व एव विरे-
कवमनालेपाः सेचनास्मृग्निमोक्षणां उपान्वरेद्यथादोषं
विसर्पाभूयिदाहिभिः कुलं शताक्कास्करदारुमुस्तावा-
राहिकुस्तुवरुकृष्णागंधा वातेर्द्धवंशार्त्तगलाश्च योज्याः
केशेषु लेपेषु तथा घृतेषु प्रसेकाः परिषेकाश्च शस्यते पं-
चवल्कलैः पद्मकोशीरमधुकैः चंदनैर्वा प्रशस्यते पित्त-
जेपद्मिनीपंकपिच्छं वा शंखशैवलं गुंद्रामूत्रं तु शक्ति-

वीरगौरिकंवाघतान्वितं न्यग्रोधपादागुद्राचकदलीगर्भ
एवच विषग्रंथिश्चलेपः स्यात्शतधौतघृतप्लुतः शिरीष
यष्टीनतचंदनैलामांसीहरिद्राह्वयकुष्ठवालैः लेपोदशां
गः सघृतप्रयोज्योविसर्पदुष्टघ्नशोफहारी दशांगः शि
रीषोदुंबरोजंबूसेकालेपनयोहिताः श्लेष्मांतकत्वचोवापि
प्रलेपाश्चोतनेहिताः वृषखदिरपटोलपत्रनिंबत्वग्मृता
मलकीकषायकल्कैः घृतमभिनवमेतदाशुपक्वंजयति
विसर्पगदान्सकुष्ठगुल्मान् पटोलसप्तछद निंबवा
साफलत्रिकछिन्नरुहाविपक्वं तत्पंचतिक्तं घृतमाशुहं
तित्रिदोषविस्फोटविसर्पकंडून् इति वीरसिंहावलोके वि
सर्पचिकित्सा कट्वम्लतीक्ष्णोष्णविदारिद्र्यक्षक्षारैरजी
र्णाध्यशनातपैश्च तथा त्रिदोषेणविपर्ययेण कुप्यंति
दोषाः पचनादयस्तु त्वचमाश्रित्य ते रक्तमांसास्थिनि
प्रदूष्य च घोरान् कुर्वन्ति विस्फोटान् सर्वान् ज्वरपुरःसरा
न् अग्निदग्धानि भाः स्फोटाः सज्वरारक्तपित्ततः क
चित्सर्वत्रवादे हे विस्फोटक इति स्मृतः किराततिक्त-
कारिष्टसयष्ट्यांबुदवासकं पटोलपर्पटोशीरत्रिफला
कीटजान्वितैः द्वादशांगंतथैवैतत्सर्वविस्फोटनाश
नं पटोलामृतभूनिंबवासकारिष्टपर्पटैः खदिराह्व
युतैः क्वाथोविस्फोटज्वरशांतये शिरीषोशीरनागाह्व
हिंस्त्राभिलेपनाद्घृतं विसर्पविषविस्फोटाः प्रशाम्यंति न

(१८६) वीरसिंहावलोकनः

संशयः चंदननागपुष्पचतंडुलीयकसारिवा शिरीषवल्क
लंजातीलेपस्तुदाहनाशनः इतिवीरसिंहावलोकेविस्फो
टाधिकारः शारवासुकुपिनादोषाशोफंकृत्वाविसर्पवत्
भित्त्वेवंविद्यतेतत्रश्लेष्मासंविशोष्यच कुर्यान्तुनिभं
त्रंश्चपथुंजनयत्यपि विण्द्वारेविमध्यैतत्स्नायुरूपंकुरा
कृतिः शनैः शनैः क्षताद्यानितुदेदाद्योथमावहेत् तत्साका
त्तुशोफशांतिः स्यात्पुनः स्थानांतरेभवेत् सस्नायुक इति-
ख्यातः क्रियोक्तात्रविसर्पवत् कुष्ठरामठभुंटीभिः कल्कं
शिशुसमन्वितं पातालेपनयोगेन तत्तुपीडाधिनाशनं
गन्धसर्पिश्चहं पीत्वानिर्गुंडीस्वरसंश्रयं पिवन्स्नायुक
मत्पुत्रं निहत्येव न संशयः शिशुमूलदलैः पिष्टैः कांजिकेन स
सैधवैः लेपः स्नायुक रोगाणालेपनं परमुत्तमं इति स्नायु
कचिकित्सा मसूराकृतिसंस्थानाः पिटकाः स्युर्मकारिकाः
आसांपूर्वज्वरः कंडूगात्रभंगोरतिर्भ्रमः सर्वासावमनं पूर्वं
पटोलारिष्टवासकैः कषायैश्च वचावत्सद्यष्ट्याह्नफल
कल्कितैः कृषवीपत्रनिर्यासं हरिद्राचूर्णसंयुतं रोमंति
ज्वरविस्फोटमसूरीशांतमेपिवेत् पटोलीकुंडलीसुस्तृष
धान्ययवासकैः भूनिंबनिंबकटकापर्पटैश्च जलंसृतं म
सूरीसमये दामाः पक्वाश्चैव विशोधयेत् नातः परतरं किंचि
त्विस्फोटज्वरशांतये इति पटोलादि निंबः पर्पटकं पा
ठापटोलंकटुरोहिणीं वासांदुरालभांधात्रीं उशीरंचंदनहू

यं एषनिंबादिककाथः पीतशर्करयान्वितः मसूरीं त्रिदोष
जाहंति ज्वरविसर्पसंभवां उत्थिते प्रविशेद्यातु पुनस्तां वाह्य
तो न्यसेत् इति निंबादिककाथः खदिरत्रिफलारिष्टपटोला
मृतवत्सकैः काथोष्टभागोजयतिरोमांतिकमसूरीकं इ
ति खदिरारिष्टकः सौवीरेण तु संपिष्टं मातुलिंगस्य केसरं प्र
लेपात्पाचयेदाशुदाहं चापि नियच्छति पाददाहं प्रकुरुते पि
ठकादाहसंभवाः तत्र सेकं प्रसृशंति बहुशस्तदुलां पुना
लित्याद्वादशचूर्णवापाचनार्थं गुडेन तु तेन चाशुविपच्यं
ते वातपित्तकफात्मिका पंचवल्कलचूर्णेन के दिनीम्व
चूर्णयेत् तस्मान्नाके निदिच्छंति केचिद्गोमयरेणुना कृमि
पातभयाच्चापि धूपयेत्सरलादिभिः शौचे वारिप्रयुंजीत
गायत्रीसारसंभवं चैत्रासितभूतदिने रक्तप ताकान्वि
तस्नुही भवने धवलितकलशं न्यस्तं पादस्नं दूरतो हंति शि
रीषोदुंबराश्च तथैलुन्यग्रोधवल्कलैः प्रलेपः सघृतः शी
घ्रज्वरवीसर्पदाहजित्, मसूरीकायां युंजीत गोराज्यं पद्मकं तथा ज्ञेयं
सारीषकं वापि भिषकु सर्वेषु कर्मसु इति वीरसिंहावलोकने
मसूरीकाध्यायः अथ ज्योतिःशास्त्राभिप्रायेण वल्मीक
पादज्वालागर्दभपाषाणचर्मकीलगुदविकारादीनां क्षुद्र
रोगानां हेतुमाह तत्प्रतीकारं च व्याधिभिरविभिन्नैस्त
परकलहात् विकर्तितः शरीरः मंदग्रहेति मिररिपौ भौमे
ण निरीक्षिते विकलः शत्रुग्रहेर्कदशायां नयनविनाशो

(१८८)

वीरसिंहावलोकन.

भवेच्चकुञ्जत्वं ज्वरगर्द्भरोगाः भवंति कृमयः पराभूतिः
अथमकरकुंभांशस्थितमंगलावलोकितभातुजनितव
ल्मीकपादादिक्षद्रोगोपशांतयेरविप्रीतये पूर्ववत् जपहो
मादिकं कुर्यात् रिषुग्रहवर्त्तमानसूर्यदशाजनि तज्वाला-
गर्द्भभादि रोगाणां शांतये सूर्यप्रीतये विधिवद्विधानं पूर्वोक्त-
मेव कुर्यात् अथ वल्मीकपादरोगस्य कर्मविपाके हेतुमाह
तत्प्रतीकारं च देवाय दत्तवस्त्राणां मूल्यानि स्वयमुपभो-
क्तुं यद्दत्तेन हस्तिपादग्रहो गृणहाति तेन गृहीतमात्रेण वृह
हल्मीकपादो भवति तिमिरचक्षुषा सर्वांगशुष्को जायते
एतत्कात्यायनेनाभिहितं अस्य प्रायश्चित्तं निराहारी
त्रिरात्रमुपवासी होमं व्याहृतिभिः पापनाशार्थं पवमानसू-
क्तं जपेत् ऋग्विधानेभिहितं हिरण्यदानं च कुर्यात् ब्रह्मा
डपुराणे अस्य वलिरत्नदधि क्षीरमूलकतिलपिष्टलाजा
गंधपुष्पधूपदीपवस्त्रैः सार्धं गृहीत्वा चतुष्पथे वलिं क्षिपेत्
अनेन मंत्रेण प्रगृणहीष्व वलिं च मे हस्तिपादमहाग्रह आ-
तुरस्य सुखं सिद्धिं प्रयच्छस्व महाबल इति वल्मीकपाद-
हरणाधिकारः तथाच अथ ज्वालागर्द्भरोगप्रतीका
रायगायत्र्ययुतं जपेत् तिलाज्येन च जुहुयात् गांसुवर्णच
दद्यात् ब्राह्मणभोजनं च कारयेत् अथ कीलकव्रणे
परव्रतभेदी कीलकव्रणी भवति अस्य प्रायश्चित्तं कृच्छ्रं
कृद्धाय संदद्यात् अथ वैकुल्यरोगे मूत्रपुरीषं कृत्वा शौचं च

कृत्वैवयोभवतिसस्त्रवद्भुतोभवति तत्रदारुणापिपीडा
 भवति कृच्छ्रातिकृच्छ्रचंद्रायणानिकुर्यात् अक्षिभ्या
 मित्यष्टोत्तरसहस्रंक्षीरसर्पिर्भ्यांजुहुयात् उघन्नद्ये
 तिजपेत् तथाविशेषतश्च ब्रह्मपुराणे पानीयंपायसं
 मुद्गाःशर्कराद्यतसंयुताः इदमावश्यकंदेयंसर्वरोगोप
 शांतये इतिसवंगितोददाहरोगपानीयादिदानविधिः
 अथविज्ञातरोगेविषोद्वनशस्त्राद्यैरात्मानंयःप्रमापये
 त् जन्मजन्मांतरेऽविज्ञातरोगवान्भवति वैद्योरोगसं
 शांकर्तुमपिनशक्नोति सतुजपहोमादिसेतुबंधरामे
 श्वरदर्शनंकुर्यात् तथाचोक्तंविष्णुना जपेत्स्तोत्रादि
 मंत्राश्वसेतुरामेश्वरेक्षणात् श्रीपर्वतेक्षणाद्वापिगौत
 मीस्नानतःपिवेत् मुक्तोभवतिपंचाशद्ब्राह्मणभोजन
 मिति वैद्यअविज्ञातक्षुद्ररोगशांतिः अथक्रमप्राप्त
 नांक्षुद्ररोगाणांसनिदानचिकित्सितमाह रुग्निनिश्च
 यात् क्षुद्ररोगाःसमासेनचतुर्विंशत्प्रकीर्तिताः ग्रंथभू
 यस्त्वभीत्यात्रवक्ष्यामःकियतोत्रतान् स्निग्धाःसवणाः
 ग्रथिताःनिरुजोमुद्गसंनिभाः कफवातोस्थितास्तेयावा
 लानामजगल्लिका अंध्रालजीकल्लपिकाः तदंस्थास्य
 रूपवान् ग्रीवांशकक्षाकरपाददेशेसंधौगलेवात्रिभि
 रेवदोषैः ग्रंथिःसवल्मीकवदक्रियाणांजातःक्रमेणैव
 गतःसवृद्धिं मुखैरनेकैस्तुतितोयवद्भिर्विसर्पवत्सर्पति

(१९०)

वीरसिंहावलोकन.

चोन्नताग्रैः वल्मीकमाहुर्भिषजो विकारनिःप्रत्यनी
कंचिरजंविशेषात् वातश्लेष्मसमुद्भूतः श्वपथुहनुसं
धिजः स्थिरोमंदरुजास्निग्धोज्ञेयः पाषाणगर्दभः क
र्णस्थानांतरेजातंपिटिका मुग्रवेदनां स्थितां पनसिकां
तांतुविद्याद्वातकफोत्थितां विसर्पवत्सर्पतिथः शोफ
स्तनूरुपाकवान् दाहज्वरकरः पित्तात्सज्ञेयोज्वालग
र्दभः वृंदसंग्रहात् तत्राजगल्लिकामांजलौका
भिरुपाचरेत् श्रुतिसौराष्ट्रिकाक्षारकल्कैश्चालेपये
न्मुहुः श्लेष्मविद्रुधिकल्पेन जयेच्चानुशयींभिषक् वि
वृतामिंद्रलुसांचगर्दभीज्वालागर्दभं इतिकांगंधमां
जपेत्पित्तविसर्पात् मधुरौषधसिद्धेन सर्पिषा पूरये
द्गुणं स्क्तावसेकैर्बहुभिस्वेदनैरपतर्पणैः जयेद्दिदा
रिकांलेपैः शिग्रुदेवद्रुमोद्भवैः पनसिकांकछपिकामनेन
विधिना जयेत् साधयेत्कठिनानन्यान्सोफान्दोषसमु
द्भवान् अंध्रालजीकछपिकांतथापाषाणगर्दभां स्फुर
दारुमुराकष्टैः स्वेदयित्वा प्रलेपयेत् कफमारुतशोफा
ग्नौलेपः पाषाणगर्दभे शस्त्रेणोत्कृत्य वल्मीकं क्षारा
ग्निभ्यां प्रसाधयेत् मनःशिलालभल्लातसूक्ष्मैलागु
रुचंदनैः जातीपल्लवचक्रैश्च निंबतैलं वियाचयेत् व
ल्मीकनाशयेत्तद्विबहुच्छिद्रंबहुद्रवं शिरांचपाददारी
षुवेधयेत्तलशोधनीं स्नेहस्वेदोपपन्नौ तु पादावालेपये

सुहुः मधुच्छिष्टवसामज्जाघृतक्षीरविमिश्रितैः स-
ज्जाक्कसिधुद्भवयोश्चूर्णमधुघृतपुतं निर्मथ्यकटुतैलं
हिहितं पादप्रमार्जनं करंजबीजं रजनीं कासीसमधु
कंमधु रोचनाहरितालंचलेपोयमलसेहितः दहेत्
कदरमुद्धृत्य तैलेन दहनेन वा क्षिप्य मुष्ट्यां वुनास्वि
न्नमुत्कृत्वा भ्यज्यतंत्रणं दत्त्वा सर्जरसंचूर्णं बुधोघ्र
णवदाचरेत् स्वरसेन हरिद्रायाः पात्रे कृष्णायसेभ्यां
घृष्ट्वा तज्जेन कल्केन लिपेच्चिप्यं पुनः पुनः निंबोदकेन
वसनं पद्मिनीकंदकेहितं निंबोदककृतं सर्पिः क्षौद्रं पा
चनमिष्यते अहिपूतनके धान्याः पूर्वस्तन्यं विशोध
येत् त्रिफलारवदिरक्ताथौघ्रणानां पानेन सदा रसांज
नं विशेषेण पानलेपनयोर्हितं गुदभ्रंशे गुदं स्नेहैरभ्य
ज्यांश्चुप्रवेशयेत् प्रविष्टे स्वेदयेच्चापि बद्धं गोफणया
भृशं कोमलं पद्मिनीपत्रं यः खादेत् शर्करान्वितं एवं
निश्चित्य निर्दिष्टानतस्य गुदनिर्गमः मूषकानां वसाभि
र्वा गुदभ्रंशे विलेपयेत् स्विन्नमूषकमांसेन मुहुर्वास्वेद
येद्गुदं चर्मकीलांजतुमणिमाषकांस्तिलकालकान्
उत्कृत्य शस्त्रेण दहेत् क्षाराग्निभ्यामशेषतः यैव
नेपिटकान्यच्छनीलिकाव्यंगशर्कराः शिरावेधैः प्रले
पैश्च जयेदभ्यजनेस्तथा रोध्रधान्यवत्वालेपस्तारुण्य
पिटिकापहः व्यंगेषु चार्जुनत्वग्वा मंजिष्ठावासमाक्षि

(१९२) वीरसिंहावलोकनः

का लेपः सनवनीतावाश्वेताश्वस्वरजामषी रक्तचंदन
मंजिष्ठाकुष्ठरोध्रप्रियंगवः वटांकुरामसूराश्वव्यंगघ्राव
हुकांतिदाः केवलान्सर्पिषापिष्ठातीक्ष्णान्शाल्मलि
कटकान् आलिप्तं च हमेतेन भवेत्पद्मोपमं मुखं मा
तुलिंगजटासर्पिशिलागोशकृतोरसः मुखकांतिकरोले
पः पिटकातिलकालजित् अरुंधिकायां तु विरेचसिद्धौ
सिरव्यधेनाथजलौकसांवा निंबांबुसिक्तेः शिरसः प्रलेपो
देयः सुवर्णोरससैधवाभ्यां पुराणमथ पिण्याकंपुरीषंकु
कुटस्थं च सूत्रपिष्टप्रलेपो यं शीघ्रं हन्यादरुंधिकां हरिद्रा
हूय मंजिष्ठात्रिफलारिष्टचंदनैः एतत्तैलमरुंधीणां सिद्धं
मभ्यंजने हितं इति हरिद्राद्यंतैलं गुंजाफलैः सृतं तैलं
भृंगराजरसेन वा कंडूदारुणहृत्कुष्ठकपालव्याधिनाश
नं भृंगराजस्त्रिफलोत्पलसारिलौहपुरीषसमन्वितका
रिततैलमिदं पचनदारुणहारिकुंचितकेशघनस्थिर-
कारि इति भृंगराजतैलं इद्रलुप्तेशिरां विध्वाशिला-
कासीसतुत्यकैः लेपयेत्परितः कल्कैः तैलमभ्यंजने
हितं कुटंनदाशेरवीजाहीकरंजकरवीरकैः अवगाढ-
पदवापि पृच्छयित्वा तु पुनः पुनः गुंजाफलैश्चिरं लिपेत्
केशभूमिं समंततः इद्रलुप्तापहोलेपो मधुनावहतीरसः
हस्तिदंतमषिरुत्तामुख्यचैवरसांजनं रोमाण्यनेन जा
यते लेपाद्याणितलेष्वपि त्रिफलानीलिनीपत्रं लोहभृंग

रसःसमं अविमूत्रेणसंयुक्तं कृष्णीकरणमुत्तमं लोह-
मलामलकलैः सजपाकुसुमैर्नरःसदास्नायी पलिता
निनपश्यतिगंगास्नायीवनरकाणि कासीसरोवनानु
त्थहरितालरसांजनैः अम्लपिष्टैः प्रलेपोयंतृषणकल
हिपूतने मधुकस्यकषायेणतैलस्यकुडवंतथा कल्कैः
प्रियंगुमंजिष्ठाचंदनोत्पलकेसरैः कनकंनामततैलंमु
खकांतिकरंपरं अभितोनीलिकाव्यंगंशोधनंपरमर्चि
तं इतिकनकतैलं मंजिष्ठामधुकंलाक्षामातुलुंगं
सयष्टिकां कर्षप्रमाणैरेतैस्तुतैलस्यकुडवंतथा आ
जंपयस्तुद्विगुणंशनैर्मृदूग्निनापचेत् नीलिकापिष्टिका
व्यंगानभ्यंगादेवनश्यति मुखंप्रसन्नोपचितंनीलकर्क
शवर्जितं सधरात्रोपयोगेनभवेत्कनकसन्निभं इ
तिवीरसिंहावलोकेक्षद्रोगाधिकारस्समाप्तः अथ
मुखरोगे ओष्ठप्रकोपकृमिदंतमुखपाकदंतपुष्पुटदंत
हर्षगलितदंतमुखवृत्तिमांसांकुरद्विजिह्वादीनारोगा
णांजातकाभिप्रायेणहेतुमाह तत्प्रतीकारंच शु-
क्रदशायांसूर्येविचरतिमुखरोगोजायते तत्प्रतीका
रंच सूर्यप्रीतयेप्रागुक्तंजपहोमादिकंकुर्यात् तेनोप
शाम्यति स्वयंप्रवृत्तधर्मानिष्ठानस्थच्छेदीअविधमान
दोषादिवादिवाअसदोषसंकीर्तनशीलोचनासासंकोचना
दिपरदोषदर्शकोवासूचकोवादुर्गंधवदनोजायते असौ

(१९४)

वीरसिंहावलोकनः

चांद्रायणंकुर्यात् सकृच्चंदनधूपादिस्रगंधादीनिदद्यात्
पंचाशद्ब्राह्मणभोजनदद्यात् इति पूतिवच्चेपरवाक्
विघातार्थी मुखरोगी भवति सकृच्छ्रयंकुर्यात् व्याहृ
तिभिराज्येन जुहुयात् परमर्मछेदी मुखरोगी भवति अ
सौव्रीहि हिरण्यदद्यात् तथाच सततं परजिह्वाछेदी अ
नृतभाषी अज्यवहारपक्षपाती च जिह्वारोगी आस्य
व्रणी भवति अस्य प्रायश्चित्तं पाराकृत्यं कूष्मांडीहो
मंकयानश्चित्रं सूक्तं जपेत् होमंकुर्यात् आस्पन्नव्रणी
हि हिरण्यं दद्यात् अनुक्तसंख्यायत्र स्यात् तत्र शक्तिं
समीक्ष्य च विद्यादेश्वजपादेश्व इत्याह भगवान् शिव
इति वचनात् अपरं च कूटसाक्षी मुखरोगी शोणितपि
त्तीवा भवति सकृच्छ्रातिकृच्छ्रचांद्रायणानि कुर्यात् कू
ष्मांडीभिर्जुहुयात् सावित्री च जपेत् ब्रीहि हिरण्यं द
द्यात् अपरं च बौद्धायनः वाग्विरोधंगुरौ कृत्वा मुख
रोगी भवेन्नरः अस्य दानेन विहितः प्रतीकारो यमुच्य
ते सौवर्णराजतं ताम्रं पलेनार्द्धपलेन च कारयेत् क
रिणं सौम्यं यथा विभवतोपि वा तस्य शुभौ च कर्त्तव्यौ
दंतौ रजतकेन वा लांगूलमौक्तिकैः कुर्यात् रत्नानाम
क्षिणी तथा संवेष्ट्य पीतवस्त्रेण गंधपुष्पाक्षनादि
भिः अर्चयेत् धान्यराशिस्थं धान्यं द्रोणाष्टकं मतं
श्रुतवृत्तोपसंपन्नं ब्राह्मणं संजितेन्द्रियं दातुं कुलीनं

धर्मिष्ठं अनुद्वेग करं नृणां आहूय परयाभक्त्या व
स्त्रालंकारभूषणैः तेनैतत्कारयेत्कर्मपरितोष्य यथावि-
धि समिदाज्यतिलैस्तेन होमं चापि प्रवर्त्तते अग्निनाग्नि-
रसेनैव ततो हस्त्यर्चनं भवेत् स्वाहांतं कर्म कृत्वाथ प्रणी-
ता मोक्षणं तथा ततः शल्कांबरधरः शुक्लमात्यानुलेपनः
तस्मै हुतवते दद्यात् करिणं तं सदक्षिणं मंत्रेणानेन विधि-
वत् प्राङ्मुखाय विशेषतः स्रुप्रतीकगजेन्द्रत्वं सरस्वत्याभि-
षेचनं इन्द्रस्य वाहनो सित्वं सर्वदेवैश्च पूजितः दानेनानेन
दत्तेन मुखरोगं विनाशय दानमंत्रः ब्राह्मणान् भोजयेत्तं
च सह भुञ्जीत बंधुभिः इति मुखरोगघ्नगजदानविधिः
अथ क्रमप्राप्तस्य मुखरोगस्य सनिदानं चिकित्सितमाह
रुग्निश्च यात् कर्कशौपरुषौस्तब्धौ संप्राप्तानिलवेदनौ
दृष्ट्येते परिपाठ्येते औष्टौ मारुतकोपतः चीयते पिटिकाभि-
स्तु सरुजाभिः समंततः सदाहपाकपिटको पीताभासौ च
पित्ततः सवर्णाभिस्तु चीयंते पिटकाभिरवेदनौ भवतस्तु-
कफादौष्टौ पिच्छलौ शीतलौ गुरू संनिपातेन विज्ञेयाव-
नेन पिटकाचिताः रक्तोपस्त्रौ रुधिरं शोणितप्र-
भौ मांसंदुष्टौ गुरुस्थूलौ मांसपिंडवदुत्थितौ जंतवश्चात्र
मूर्च्छन्ति नरस्यो भयतो मुखवाः शोणितं दंतवेष्टेभ्यो यस्मात्क-
स्मात् प्रवर्त्तते दुर्गन्धिनिस्सृष्टानि प्रकूदीनि समंततः
दंतमांसानि शीयंते पचंति च परस्परं शीतादो नाम सख्याधिः

(१९६)

वीरसिंहावलोकनः

कफशोणितसंभवः मारुतेनाधिकोदंतोजायतेनीववेद
नः वर्द्धनः समतोव्याधिः जातेचरुकूप्रशाम्यति जिह्वाग्र
रूपः श्वयथुर्हिजिह्वामुन्नम्यजातः कफमूलरक्तः लाला
करः पांडुयुतः सशोफः सोवानुजिह्वाकथिताभिषग्भिः
मुखवैरस्यदौर्गन्ध्यपाककूदादयोगदाः विशीर्णदंतमांसा
श्चभवंत्यन्येपिसोत्वणाः वृंदसंग्रहात् ओष्ठप्रकोपेवा
तोत्थेसोत्वणेनोपनाहयेत् समस्तेचैव नश्येनतैलंवातह
रैः स्मृतं श्रीवैष्टकंसर्जरसंगुगुलुंस्करदारुच यष्टीम
धुकचूर्णैर्हि विदध्यात् प्रतिसारणं वेधंशिराणां वमनं वि
रक्तित्क्तस्यपानं मृदुभोजनं हि शीतान् प्रदेहान् परिसेच
नं च पित्तोपसृष्टेष्वधरेषु कुर्यात् शिरोधरे च न धूमस्वेदः
कवलधारणं हृतरक्ते प्रयोक्तव्यं ओष्ठपाके कफात्मके
त्रिकटुसर्जिकाक्षारः क्षारश्च यवशक्तिजः क्षौद्रयुक्तं वि
धातव्यमेतच्च प्रतिसारणं हितं च त्रिफलान् चूर्णं मधुयुक्तं
प्रलेपनं शीतोदहतरक्ते तु लेपो नागरसर्पिषा कुष्ठं दावी
लोघ्रमब्दसमंगा पाठातिक्ता तेजजीदापिका च चूर्णं शिस्तं
घर्षणं तद्विजानां रक्तश्चावहंतिकं डूरुजं च चलदंतस्थि
रकरं कार्यं लकुचचर्वणं दंतपुष्पुटकं कार्यं तरुणे रक्तमोक्ष
णं सपंचलवणक्षारः सक्षौद्रं प्रतिसारणं माक्षिकं पिप्प
लीसर्पिभिश्चितं धारयेन्मुखे दंतभूलहरं प्रोक्तं प्रधानमि
दमौषधं विश्राविते दंतवैष्टे व्रणं तु परिसारयेत् गेध्रपतं

गमधुकलाक्षानूणैर्मधूतरैः साधितोत्तररक्तेचरोध्रमुक्ता
रसांजनैः सक्षौद्रैः सस्यतेलेपोगंडूषेक्षिरिणोहिताः
क्रियां परिदरेकुर्यात् शीतादोक्तां विचक्षणः शस्त्रेण दंत
मूलानि शोधयेच्च विचक्षणः ततः क्षीरं प्रयुंजीत क्रियाः
सर्वास्तु शीतलाः नाडीघ्नणहरं कर्म दंतनाडीषु कारयेत्
सुरबोष्पाः स्नेहकवलाः सर्पिषा तृप्तस्य च निर्यूहाश्चा-
निलघ्नानां दंतदुर्षप्रमर्दकाः भद्रादाव्यादिवर्षाभूलेपैः
स्निग्धैश्च भोजनैः हिंगुसोष्णां च मतिमान् कृमिदंते प्रता-
पयेत् फलान्यम्लानि शीतांबुस्तृक्षान्नं दंतधावनं तथा
तिकविनान् भक्षान् दंत रोगी विवर्जयेत् उपजिह्वांतु
संलिप्य क्षारान्न प्रतिसारयेत् शिरोविरेकं गंडूषधूमैश्च
वमुपाचरेत् व्योषक्षाराभ्यावन्हिचूर्णमेतत् प्रघर्षणं
तालुमूले कफासृग्भ्यां जायते गलभुंडिका छित्वा तां-
व्योषसिंधूत्थो ग्राक्षौद्रैः प्रतिसारयेत् गलभुंडी क्षयं याति
वज्रीक्षीरेण लेपिता वचामतिविषापाठं रास्नां कटुकरो
हिणीं निक्वाथ्य पिचुमंदं च कवलं तत्र धारयेत् तुंडिके
च ध्रुवोत्कर्णे संघाते तालुपुष्पुटे एष एव विधिं कार्यो विरो
धः शस्त्रकर्मणि तालुपाके तु कर्तव्यं विधानं पित्तसाध-
नं स्नेहस्वेदौ तालुशोषे विधिश्चानिलनाशनः साध्या
नारोहिणीनां तु हितं शोणितमोक्षणं छर्दनं धूमपानं च
गंडूषो नश्य कर्म च विश्राविकंठशालूकं साधयेत् तुंडिके

(१९८)

वीरसिंहावलोकन.

रिवत् उपजिह्वकवच्चापिसाधयेदंतजिह्वकं छेदये-
न्मंडलाग्रेणतीक्ष्णसंघर्षणादिभिः एकवृंदंतुविश्राज्य
विधिंशोधनमाचरेत् गिलायुश्चापियोव्याधिस्तचशस्त्रे
णसाधयेत् कंठरोगैष्यसूक्ष्मोक्षस्तीक्ष्णैर्नश्यादिक
र्मच क्वाथपानंतुदावीर्त्तिकुनिंबताक्ष्यकलिंगजं हरी
तकीकषायोवापेथोमाक्षिकसंयुतः कटुकातिविषा
पाटादारुमुस्तकलिंगकाः गोमूत्रक्वाथितापेयाःकंठ
रोगविनाशनं गृहधूमोयवक्षारःपाटाव्योषरसांज
नं तेजाव्हात्रिफलारोध्रचित्रकश्चेतिचूर्णितं सक्षौ
द्रधारयेदेतत्गलरोगविनाशनं कालकनामचूर्णेतुदंत
स्थगलरोगनुत् मनःशिलायवक्षारोहरितालससंध
वं दारुतिक्तेतुतचूर्णमाक्षिकेणसमायुतं मूर्छितघृ
तमंडनकंठरोगेषुधारयेत् मुखरोगेषुचश्रेष्ठपीतकं
नामकीर्तितं पीतकचूर्णं यवाग्रजंतेजवतींसपा
ठारसांजनंदारुनिशांसकृष्णां क्षौद्रेणकुर्यात्तुगुटि
कांमुखेन तांधारयेत्सर्वगलामयेषु मुखपाकेशिरा
वेधःशिरःकार्येविरेचनं कार्यंचबहुधानिसंधात्रीचू
र्णस्यघर्षतं जातीपत्रामृताद्राक्षादेवदारुफलत्रिकैः
क्वाथोमधुयुतःशीतोगंडूषोमुखपाकनुत् पटोल
निंबजंघाम्रमालतीनवपल्लवं पंचपल्लवकःश्रेष्ठः
कषायोमुखधावने रवदिरस्यतुलांसम्यक्जलद्रोणे

विपाचयेत् शेषाष्टभागेतत्रैवप्रतिवापं प्रदापयेत् जाती
 कर्पूरपूगानिकंकोलस्यफलानिच इत्येषागुटिकाकार्या
 मुखसौभाग्यवर्द्धिनी दंतोष्ठमुखरोगेषु जिह्वाताल्वामये
 पुच इतिरवदिरगुटिका बकुलस्यफलं रोध्रं वज्रवल्ली
 कुरंदक चतुरंगुलवंधूला वाजकर्णोरिमासनं ए
 षकल्ककषायभ्यांतैलपक्वं मुखेधृतं स्थैर्यं करोतिचल
 तांदंतानां धावननवा इतिबकुलाद्यंतैलं रवदिरस्य
 तुलासम्यक्जलद्रोणेविपाचयेत् शेषाष्टभागेतत्रैवप्रति
 वापंचकारयेत् जातीकर्पूरपुंखानिकंकोलस्यफलानितु-
 इत्येषागुटिकाकार्यामुखसौभाग्यवर्द्धिनी दंतोष्ठमुख-
 रोगेषु जिह्वाताल्वामयेपुच इतिस्वल्परवदिरगुटिका
 इतिवीरसिंहावलोकनेमुखरोगाधिकारः अथक्रमप्राप्त
 स्यकर्णरोगस्यज्योतिःशास्त्राभिप्रायेणहेतुमाह तस्य
 तीकारंच यथोक्तंजातके धनव्यय गतःशुक्रोभौमो
 वाकर्णदोषरुत् अन्यच्च व्ययगेशुक्रेकर्णपीडा अ
 परंच दाक्षरायरूपगुणभोगधनैः प्रधानश्चंद्रकुलीर
 वृषभाजिगतेविलग्ने उन्मत्तनीचबधिरोविकलश्चमूकः
 शेषेषुनाभवतिरुष्णातनौविशेषात् अथद्वितीयद्वौ
 दशस्थशुक्रजनितकर्णदोषोपशांतयेपूर्ववज्जपहो
 मादिशुक्रप्रीतयेपूर्ववत्कुर्यात् कर्कटवृषमेषवज्जंअन्य
 लग्नेषुवर्त्तमानेक्षीणचंद्रेवाधिर्येतदुपशांतयेचंद्रप्रीतये

(२००) वीरसिंहावलोकन.

तदुक्तं पूर्ववत्कुर्यात् अथकर्णरोगस्यकर्मविपाकेहे
नुमाह तत्प्रतीकारं च योमातापितृभ्यां प्रवृत्तमैथुनं भृ
णोतिसकर्णशूलोभवति पश्चाद्दधिरः किंचिदेवभृणोति
कपालेष्वसद्यध्वनिर्भवति इतितद्विष्णोरित्यष्टोत्तरा-
युतं जपेत् पुरुषसूक्तं वा अपामार्जनस्तोत्राभिमंत्रितं
जलं पिबेत् यथाविभवं ब्राह्मणेभ्यो भोजनं दद्यात् महा
ध्वनिभीनिष्कविंशतिकं दद्यात् विष्णुप्रकाशकोविद्वान्
कर्णरोगप्रशांतये भोजनं ब्राह्मणेभ्यश्च प्रदद्यात् प्रयतो
नरः तथाच मैथुनं भृणुयात् पित्रोः कर्णशूलो भवेत्तु सः
इति वाक्यात् अपरं च मातापित्रोर्देवब्राह्मणानां गुरू
णामन्येषामन्येन क्रियमाणां योनिं दां भृणोतिसकर्णशू-
ली प्रसूयत् पूयशोणितो भवति तदुपशांतये हिरण्यं र-
क्तवासां सिन्ध्राह्मणानां च भोजनं दद्यात् दद्यान्नीलवृषा
नृपंचकृमिकर्णो नृपोत्तमेति वचनात् इति कर्णरोगप्रती
कारः अथक्रमप्राप्तस्य कर्णरोगस्य निदानं चिकित्सित
माह यथाह भुभुताचार्यः कर्णशूलं प्रणादश्च वाधिर्यं क्षे-
डएव च कर्णश्रावः कर्णकंदुः कर्णवर्च्चस्तथैव च कृमि
कर्णप्रतीनाहौ विद्रधिर्विधिस्तथा कर्णपाकः पूतिकर्णः
तथैवार्शश्चतुर्विधं तथावुदंससविधं शोफश्चापि चतुर्वि-
धः एते कर्णगतारोगा अष्टाविंशतिरीरिताः रुग्निनि
श्चयात् समीरिणश्चोत्रगतो न्यथास्वरान्समंततः शूल

मतीवकर्णयोः करोतिदोषैश्चयथासमावृतः सकर्णभूलो
 कथितोभिषक्वरैः कर्णश्रोत्रस्थितेवातेभृणोतिविवि-
 धान्स्वरान् भेरीमृदंगशंखानां कर्णनादः स उच्यते यदा
 शब्दवहोवायुः श्रोत्रमावृत्यतिष्ठति शुष्कश्लेष्मान्वितोवा-
 पिवाधिर्येतेन जायते वायुः पित्तादिभिर्युक्तो वेणुघोषो
 पमंस्वनं करोति कर्णयोः क्ष्वेडं कर्णक्ष्वेडः स उच्यते यदा
 तुमूर्च्छत्यणवोपि जंतवः सृजंत्यपत्यान्यथवापिमक्षिकाः
 तदजनत्वाद्ध्रवणो निरुध्यते भिषग्वराधैः कृमिकर्णको-
 दः इत्याद्यावहवो रोगाः संत्यन्ये सुक्ष्मवेदिनः कपित्थमा-
 तुलिंगाक्षभृंगवेररसैः शुभैः सुखौष्णैः पूरयेत् कर्णं कर्ण-
 भूलोपशांतये भृंगवेरं च मधुचर्मेधवं तैलमेव च कटुष्णं
 कर्णयोर्द्वयमेतद्वा वेदनापहं लभुनाद्रिकशत्रूणां मुरंग्या-
 मूलकस्य च कटुत्याश्चरसः श्रेष्ठः कटुष्णः कर्णपूरणे समु-
 द्रफेनचूर्णेन युक्त्या वाप्यचचूर्णयेत् आद्रिकः सूर्यवार्त्तिकः
 सौभागजनकमूलकाः स्वरसामधुतैलसैधवयुताः पृथ-
 गुष्णाः कर्णभूलहराः सौभागजनस्य निर्यासस्तिलतैलेन
 संयुतः व्यक्तोष्णः पूरणः कर्णं कर्णभूलोपशांतये चूर्णपंच-
 कषायाणां कपित्थरससंयुतं कर्णश्रावप्रशंसंति पूरणमधु-
 ना सह सर्जत्वक्चूर्णसंयुक्तः कार्पासीफलजोरसः मधुना
 संस्तुतः साधु कर्णश्रावप्रशस्यते शंभूकस्य तु मांसेन कटु-
 तैलं विपाचयेत् तस्य पूरणमात्रेण कर्णनाडीप्रशाम्भति

(२०२) वीरसिंहावलोकनः

अथकर्णप्रतीनाहेस्नेहस्वेदौप्रयोजयेत् ततोविरक्तःशिर
सःक्रियांप्राप्तांसमाचरेत् क्लृप्त्यित्वातुतैलेनस्वेदेनप्रवि
लाप्यच शोधयेत्कर्णपूरंतुभिषक्शुद्धशलाकया निर्गु
डीस्वरसंतैलंसिंधुधूमसजोगुडः पूरयेत्पूतिकर्णस्थशमनो
मधुसंयुतः सूर्यावर्तकस्वरसंसिंदुवाररसंतथा लंगली
मूलकरसमुषणेनावचूर्णितं पूरयेत्कृमिकर्णंतुजंतूनां
शानं परं घृतं रसांजनं नार्थाः क्षीरेण क्षौद्रसंयुतं प्रशस्यते
चिरोत्थेपिसंश्रावेपूतिकर्णके कुष्ठं हिगुषचादंतीशतादा
विश्वसेंधवैः पूतिकर्णपिहंतैलं वस्तमूत्रेण साधितं शताव
रीवाजिगंधापयस्यैरंडबीजकैः तैलं विपक्वं सक्षीरं पाल्या
कर्णस्थपुष्टिकृत् इति श्रीवीरसिंहावलोकके कर्णरोगा
धिकारः अथ नासारोगस्य ज्योतिःशाल्त्राभिप्रायेण हे
तुमाह तत्प्रतीकारं च यथोक्तं जातके शनिभृगुरवि
स्ततयोगेनासारोगः प्रजायते जंतोः नाना व्याधिक्रेशाः
रिपुजाभीतिर्भवेद्विषया अथ त्रिग्रहजनित नासारोगोप
शांतये क्रमेण पूर्ववद्विधानं कुर्यात् तेनोपशांतिः अथ
नासारोगस्य कर्मविपाके हेतुमाह तत्प्रतीकारं च य
थोक्तं गौतमीये विद्यमाना विद्यमान परदोषस्थ प्रख्या
पनशीलः पिशुनः दुर्गंधनाशिको भवति किंच नासासं
कोचनादिना परदोषदर्शको वा स तत्पापोपशांतये कृच्छ्र
यं यत्प्रत्याम्नाये सुवर्णं वा दद्यात् अथ च तथा नुष्टान

कालेकुक्कुटरवरादीन्कामाद्यईक्ष्यतेसनासिकाघ्नी
 भवति आर्यनयनस्यप्रागुक्तंविदद्यात् उद्धृतंतेन्नुचेन्न
 चरुघृताभ्याजुहुयात् श्रीसूक्तंजपेत् रक्षांतस्यशिरसा
 यंदूर्वाक्षतैर्वर्ध्नीयात् इतिनासारोगः अथक्रमप्राप्तस्य
 नासारोगस्यसनिदानंचिकित्सितमाह शुश्रुतात् अपी
 नसः पूतिनश्यन्नासापाकस्तथैवच तथाशोणितपित्तच
 पूयःशोणितएवच क्षवथुभ्रंशथुर्दसोनासानाहःपरिश्रवः
 नासाशोषेनसहिताःदशकश्चेरितागदाः चत्वार्यंशसि
 चत्वारःशोफाःसमार्बुदानिच प्रतिश्यायाश्रयेपंचवक्ष्यं
 तेसचिकित्सिताः एकत्रिंशत्सहैतैस्तुनासारोगाःप्रकीर्ति
 ताः वृद्धसंग्रहान् पंचमूलीशृतक्षीरस्याच्चित्रकहरीतकी
 सर्पिर्गुडःषडंगश्चयूषःपीनसशांतये ज्योषचित्रकताली
 सतिंतिडीकाम्लबेतसैः अजाजीचव्यतुल्यांशैरेलात्वक्
 पत्रपादिकैः ज्योषादिकमिदंचूर्णंपुराणगुडमिश्रितं पीन
 सश्वासकासघ्नरुचिश्चरकरंपरं ॥ज्योषाद्यंचूर्णं॥ धात्री
 दंतीचचाशिग्रुस्फुरसज्योषसैंधवैः पाचिनन्नावनंतैलं
 पूतिनासागदहरेत् नासापाकेपित्तहृत्संविधानंकार्यं
 सर्ववात्स्यमाभ्यंतरंच हरेद्द्रक्तक्षीरवृक्षत्वचोवासाज्या
 सेकेयोजनीयाश्वलेपे शुंदीकृष्णाकणाबिल्वद्राक्षाक
 ल्ककषायवत् साधितंतैलमाज्यंवानस्यक्षवथुरुक्प
 णुत् नासारोगेपैतिकेपैतिकंचविधिकुर्यान्मधुरंशीत

(२०४) वीरसिंहावलोकनः

लञ्च नासादाहेस्नेहपानं प्रधानं स्निग्धाधूमाधूमवर्तिश्च
नित्यं वातिकेतुप्रतिश्यायेपिवेत्सर्पिर्विद्यथाक्रमं पञ्चभिर्ले
वणैः सिद्धं प्रथमेन गणेन वा न स्याद्विषुविधिः कृत्स्नामये
क्ष्येताद्वितैरितं पित्तरक्तात्ययेपेयं सर्पिस्तु मधुरैः सृतं
परिषेकान् प्रदेशंश्च कुर्यादपि च शीतलान् कफजे सर्पि
षास्निग्धं तिलमाषविपक्षया यवाग्वावामयित्वा वा श्ले
ष्मघ्नं क्रममाचरेत् पुटपक्वजटापत्रं सिंधुतैलसमन्वितं प्र
तिश्यायेषु सर्वेषु शीतलं परमौषधं उषणं गुडसंयुक्तं स्नि
ग्धं दध्यम्लभोजनं प्रतिश्यायहरं चैव विशेषात् कफना
शनम् ततः पक्वं कफं खात्वा हरेच्छीर्षविरेचनैः पिप्पली
शिग्रुबीजानि विडंगं मरिचानि च अवपीडः प्रशस्तो यं प्र
तिश्यायनिवारणः रक्तकरवीरपुष्पं जात्यसनिमल्लि
कायाश्च एतैः समंतु तैलं नासां शंसां नाशनं घृतं इति
करवीराद्यं सर्पिः पानं भोजनं जांगलेश्च स्नेहस्वेदौ
स्नेहिकायाश्च यूषाः शेषान् रोगान् घ्राणजान् सन्नियते
दुक्तं तेषां यद्यथासंविधानं इति वीरसिंहावलोकने नासा
धिकारः अथ ज्योतिःशास्त्राभिप्रायेण नयनामय
स्य हेतुमाह तत्प्रतीकारं च यथोक्तं जातके विक
लेक्षणोर्कलेग्नेतैर्मिरिकोजेश्च भेतु रात्र्यंध वुहुद
दृष्टिः कर्किणिकाणो व्ययगेशशांकेवा तथाच नृप
बंधनसंतप्तो मार्गरेतो युवतिविद्वेषी विकलनयनो-

सुमस्थेस्तरवधनहीनोल्पजीवितः पुरुषः अन्यच्च
नयनातुरः कुलीनः सुभगोवात्सल्यसंयुतो मनुजः चक्र
गुरुदिवसनाथेरेतस्यैस्याद्विभवसंपन्नः अथार्केल
ग्नस्थेविकलनयनंमेषस्थेसूर्येतिमिरदोषः स्वराशौ
रात्र्यंधः कर्कस्थेबुधेदुष्टदृष्टिः व्ययगेशशांकेचकाणः
अथक्रमेणैवजातकोक्तस्थानस्थितग्रहजनितनयना
मयोपशांतयेविधिवत्सूर्यप्रीतयेयथोक्तमेवविधानकु
र्यात् व्ययगेशशांकपिकाणत्वंतदुपशांतयेचंद्रप्रीतये
पूर्ववत्गुरुबुधसूर्ययोगेपिउक्तंकुर्यात् भौमगुरुयो
गेपिपूर्ववत् अथनयनामयस्यकर्मविपाकेहेतुमाह त
त्प्रतीकारंच परदृष्टिविधातकृत्भिषकमिथ्याचारे
णव्याधिरुत् यद्वापरस्त्रियंदृष्ट्वादृष्टिर्यः प्रेरयतिसने
भरोगीभवति अस्यप्रायश्चित्तं चांद्रायणंपराकंचकु
र्यात् अत्राप्यशक्तः प्रतिदिनंपंचाशद्वाह्मणभोजनंका
रयेत् अत्राप्यशक्तोयः स्रपणौस्रवणौभवतिसोति
चरुघृताभ्यामष्टोत्तरसहस्रंजुहुयात् यावद्रोगमोक्षः
चक्षुर्मैदेहीत्येनंमंत्रंजपेत् आज्यसहिरण्यंमुद्गान्नंत्रा
ह्मणेदद्यान्नेत्ररोगापनुत्तये अथनयनपूयेजलेदंपती
भ्यांप्रवृत्तंमैथुनंयोनिरीक्ष्यतेसनयनपूयवान्भवति
सजलनयनश्चसचक्षुर्मैदेहि अक्षिभ्यामितिमंत्राभ्यां
जपहोमंकुर्यात् सूर्यस्यसहस्रकलशाभिषेकंकारयेत्

(२०६) वीरसिंहावलोकनः

सहस्रकलशस्नानं रवौ कुर्याद्विजोत्तमः इति वचनात्
यथा विभवं ब्राह्मणभोजनं कारयेत् इति तत्र पूजासज्ज
ललोचने अथ मंदहृष्टौ यः उच्छिष्टः उद्यंतं भास्करं मध्या
न्हगतं अस्तंगतं भास्वंतं वानक्षत्राणि वा निरीक्ष्यते
स मंदभूतनेत्रदृष्टिर्भवति स उद्यन्नद्यमंत्रमिहेत्यादिक्ल
वया चरुघृताभ्यामष्टोत्तरसहस्रं जुहुयात् घृतेन च रु
णा चैव नेत्रहीनो हुताशने जुहुयादयुतं सम्यगिति शा
स्त्रविनिश्चयः इति कूर्मपुराणे निष्कहादशकंदद्या
त् रक्तवासा चैव हि अपरं च यः पूर्वजन्मनि ब्राह्मणदे
वमंदिरे वर्तमानं ज्वलंतं दीपं निर्वापयति सो न्यजन्मनि
तिमिरव्याधिर्भवति समस्तभूमिदेवतान् संभ्रान् जपेत्
जलमभिमंत्र्य सर्वांगेषु प्रोक्षयेत् मुक्तो भवति महा
देवस्य सहस्रकलशाभिषेकं कुर्यात् दीपकं भंजयित्वा
तुतिमिरव्याधिमान् भवेत् इति वचनात् इति तिमि
रहरः अथाक्षिवेदनापद्यपुराणे जन्मांतराक्षिभे
देन जायतेत्याक्षिवेदना वक्ष्यामि तत्प्रतीकारं ब्रह्मणा
भाषितं पुरा पलेन कारयेद्धेन्नागरुडं विष्णुवाहनम्
राजतौ च तथा पक्षौ रत्नज्ज्वलौ स वेष्टितौ कर्तव्यं च क्षु
र्युगलं मणिभ्यां तु प्रकल्पितम् ग्रैवेयकं स्वर्णमयं ग्रीवा
यां तस्य विन्यसेत् नासिकायां तु वैडूर्यमौक्तिकं वा प्रक
ल्पयेत् वस्त्रैर्नानाविधैर्नद्रुमलंकृत्य शुभाकृतिं स्था

वीरसिंहावलोकन.

(२०७)

पयेत्पुरतोविष्णोः प्रीत्यर्थं च गदाभृतः गंधपुष्पाक्षतैर्व
 स्त्रैः पूजयेद्ब्राह्मणोत्तमं वेदवेदांगकुशलं सर्वविशारदं
 होमश्च तत्र कर्त्तव्यो मंत्रैः श्रद्धादिकं शुभैः यद्वा गरुडगा
 यत्र्यासमिदाज्यतिलाहुतीः गरुडगायत्री नयनवैकृत्य
 हरायथा पक्षिराजाय विद्महे स्वर्णपक्षाय धीमहितन्नो
 गरुडः प्रचोदयात् इति गरुडगायत्री पुण्याहवाचनं-
 कार्यं ब्राह्मणैर्वेदपारगैः तस्मै हुतवते दद्यात् सौरिप्रीत्य
 र्थमाहुतः भक्त्या संपूज्य विधिवत् प्राङ्मुखो नेत्ररोगवा
 न् देवदेवजगन्नाथनारायणजगन्मय पुष्पं चापटलं
 चापि आंध्यं रक्तमथापि वा स्त्रवज्जलं वा पूयं चारक्ता
 क्षं वा तथा बर्षु दानं दानमंत्रः ततो विशिष्टविष्ट्रैर्द्रशि
 चैः शिष्टैश्च बंधुभिः ब्रह्मांडपुराणे अक्षिसंभव रोगा
 णां आज्यं कनकसंयुतं नक्तं आंज्यायते तस्य योगवान्ने
 त्रशुद्धये धूलिप्रक्षेपकुरुते तस्य वक्ष्यामि निःकृतिं वि
 ष्णोररातं प्रतेद्विष्णुविष्णोर्नुवाकमिति मंत्रेण जपेत् श्री
 मतोगोपवेषस्य यथाशक्त्या च भक्तिः स्वर्णेन प्रातिरु
 तिवेणुवाद न तत्परं वर्हापीडेन संयुक्तं द्विभुजं हर्षसंयुतं
 कारयित्वा शुभाकारं प्रक्षाल्य शुभवारिणा वस्त्रेण वे
 ष्य विधिवत् गंधमाल्यैः समर्चयेत् तंदुलोपरि संस्थाप्य
 यथाविभवविस्तरं पूजां च कारयेन्मंत्रैश्शुभैः पूर्वोदितैः
 क्रमात् होमं तत्र प्रकुर्वीत समिदाज्यतिलैः सह देवस्य

(२०८) वीरसिंहावलोकनः

दद्यान्नेवेद्यं हविः सर्वं स भवति अष्टोत्तरशतं वापि मूलमं
त्रेण वै श्रुतं जुहुयादथ रोगार्तः प्राङ्मुखः प्रयतः श्रुचिः श्रुं
क्लां बरधरः शुकुः गंधमाल्यानुलेपनः सदक्षिणां पुनर्दद्यात्
प्राङ्मुखो वाप्युदङ्मुखः मंत्रेणानेन विधि चतुर्नमस्कृत्य तु
भक्तितः गोविंदगोपीजनवल्लभेशविध्वस्तकंसत्रिदशेन्द्रव-
द्य गोवर्द्धनादिप्रवरैकहस्तसंरक्षिताशेषगवप्रवीणा गो
नेत्ररेणुक्षपणप्रभूतामाध्यंतथोद्यंतिभिरंक्षपाशु इति दा-
नमंत्रः एवं कृत्वा विधानं तु गोपवेषधरस्य तु तत्क्षणादेव
हिसुरवं जायते नान्न संशयः इति रात्र्यंधहरगोपालदान
विधिः अथक्रमप्राप्तस्य नेत्ररोगस्य सनिदानं चिकित्सित
माह रुग्निनिश्चयात् उष्णाभितप्तस्य जलप्रवेशादहरे-
क्षणात्स्वप्नविपर्ययाच्च स्वेदाद्रजोधूमनिषेवणाद्वा छि-
र्द्द्विघाताद्दमनानियोगात् द्रवान्नपानातिनिषेवणाच्च
विड्मूत्रवातश्रमनिग्रहाच्च वाष्पग्रहात्सूक्ष्मनिरीक्ष-
णाच्च नेत्रविकारान् जनयति दोषाः वातापितातृकफाद्र-
क्तादभिष्यंदश्चतुर्विधः प्रायेण जायते घोरः सर्वनेत्रा-
मयं करः षट्सप्ततिलोचनजा विकारास्तेषामभिष्यंद
समुद्भवानां श्लेष्माश्रयत्वादतिलं घनं प्राक्प्रशस्यते मु-
द्गदलोदनंच नेत्रेणैव मनुष्याणां सर्वत्रेहस्करवाचहे त-
स्माद्यत्नेन स द्वेद्यैस्तयोः कार्यं चिकित्सितं चंदसंग्रहात्
लंघनालेपनस्वेदशिरावधविरेचनैः उपाचरेदभिस्पंदान

जनाश्चोतनादिभिः अक्षिकुक्षिभवारोगाप्रतिश्यायत्र
 णज्वराः पंचैतेपंचरात्रेणरोगाःशाम्यंतिलंघनात् स्वेदप्रले
 पसिक्थान्नसेकोदिनचतुष्टयं लंघनंचाक्षिरोगाणांआ-
 मानांपाचनानिषट् श्रीवासातिविषालोघ्रेश्चूर्णितैरल्प
 सैंधवैः अज्यक्तेक्षिगदेकार्यं प्लो तस्थेगुंठनचहिः अं
 जनंपूरणंकाथंघ्नो नमानेनशस्यते यथाक्षिरोगंमन्ये
 तत्सरुजंज्व्यक्किलक्षणं वेदनानिग्रहार्थंचकुर्यादाश्चो
 तनंतदा आश्चोतनमारुतजैक्काथोबिल्वादिभिर्हितः
 कोष्णमेरंडवृहतीतर्कारीमधुशत्रुभिः एरंडपल्लुवेमूले-
 त्वचिचापिपथःसृतं कंठकार्यश्चमूलेषुसखोष्णोसंचने
 हितं ततःसंप्राप्तदोषस्यप्राप्तमंजनमाचरेत् हेमंतेशि
 शिरेचैवमध्याह्नेजनमिष्यते पूर्वह्नेचापरह्नेचग्रीष्मेश
 रदिचेष्यते वर्षास्वनभ्रेनात्युष्णोवसंतेचसदेवहिरेणु
 मात्रंप्रकुर्वीतवर्तिनेत्रांजनमिषक् प्रमाणंमध्यमध्य
 र्द्धद्विगुणंचमृदोभवेत् विडंगमात्रंत्ववरंमध्यंवाउत्तमा
 त्रयं रसक्रियाणांवर्त्तीनांप्रमाणंपरिकीर्तितं वैरेचनि
 कचूर्णंतुद्विशलाकंविधीयते मृदोतुत्रिशलाकंस्यात्
 चतस्रःस्त्रैहिकेजने स्रवर्णस्त्वप्यताम्रायःकासाश्मा
 सिमयाकृताः शलाकाश्चांजनेशस्ताअष्टांगुलमिताशु
 भा वर्त्तयोमुशलाकाराःकलायपरिमंडलाः वृहत्पेरंड-
 मूलत्वकशिशुमूलंससैंधवं अजाक्षीरेणपिष्टंस्याद्वर्त्त

(२१०)

वीरसिंहावलोकनः

वीरतासिरोगनुत् हरिद्रांमधुकंद्राक्षांदेवदारुचपेषयेत्
आज्येनपयसाश्रेष्ठमभिस्थंदेतदंजनं प्रपौंडरीकंयष्ट्या
कृनिशामलकपद्मकैः शीतैर्मधुसमायुक्तैःसेकःपितासि
रोगनुत् कफजेलंघनंस्वेदोनश्यंतित्कादिभोजनं तीक्ष्णैः
प्रमथनंकुर्यात्तीक्ष्णैश्चैवोपनाहकं फणिज्जकास्फोटक
पित्तबिल्वधत्तूरपीलुःस्फुरसार्जभृंगैः स्वेदंविदध्यादथवा
प्रलेपंवर्हिष्टशुंठीसुरदारुकुष्ठैः शुंठीनिंबदलैःपिंडःसुरवो
ष्णाःस्वल्पसैंधवः रोधुमथाज्यंभ्रष्टंसौवीरंपिष्टंसितवस्त्रं
बद्धं आश्रोतनंतन्नयनामयस्यकुर्यात्कंडूदाहंचरुजं-
चदहन्यात् स्फुरवोष्णौर्वीतजःशांतिःपित्तजोमृदुशीतलैः
पिष्टैःसीतांबुनासेकैःरक्ताभिस्थंदनाशनः तिक्तस्यसर्पि-
षापानंवहुशश्चाविरेचनं अक्षणोरपिसमंताच्चपातनंच
जलौकसा पिताभिस्थंदशमनोविधिश्चायंविधीयते प
थ्यागौरिकसिंधूत्थदावीताक्षर्यैःसमांसकैः जलपिष्टैःच
हिलेपःसर्वनेत्ररुजापहः बिल्वपत्ररसःपूतःसाज्यःसल
वणान्वितः शुक्लैवयस्थरिष्टोवाधूपितोगोमयाग्निना
पयसालोडितश्चाक्ष्णोःपूरणात्शोफभूलनुत् अभिस्थं
दाधिमंथेचस्त्रावेरक्तेचशस्यते बिल्वाद्यंचूर्णं सलव
णकटुतैलंकांजिकंकांस्थपात्रेकथितमुपलघुष्टंधूपितं
गोमयाग्नौ सपवनकफकोपंछागदुग्धावसिक्तंजयातिन
यनभूलंश्चावशोफंसरागं अयमेवविधिःसर्वोमंथादिष्व

पिशस्यते अशांते सर्वथामथेभ्रुवौ तु परिदाहयेत् जलो
 कापातनं शस्तनेत्रपाके विरेचनं शिराव्यधं वा कुर्वीत सेका
 लेपाश्च भुक्त्वत् पथ्यास्तिस्त्रो विभीतकाषट्काभ्योर्द्वाद
 शैव तु प्रस्थार्द्धं सलिले क्वाथमष्टभागावशेषितं पीत्वाभि
 स्पंदमास्त्रावंरागं याति मिरंजयेत् आगंतुरोगे प्रसमी-
 क्ष्य कार्यं वक्त्रोष्मणास्वेदनमादितस्तु आश्वोतनं स्त्रीष
 यसाच सद्यो यच्चापि पित्तक्षतजेषु शस्तं सूर्योपरागानल
 वैद्युतादिविलोकनेनोपहृतेक्षणस्य संतर्पणं स्निग्ध
 हिमादिकार्यं सायं निषेव्यास्त्रिफलाप्रयोगः शिरोहर्षेज
 नं कुर्यात्फाणितं मधुसंयुतं मधुना ताद्व्यं शैलं वा काशी
 संवासमाक्षिकं वेतसाम्लस्तन्ययुक्तं फाणितं तु ससैधवं
 गज्यं क्षीरोत्थितं सर्पिस्तर्पणार्थं विधीयते दृष्टिप्रसादनं
 श्रेष्ठं तिमिरस्यापकर्षणं शंसवस्य भागाश्च त्वारस्तदर्धेन
 मनःशिला मनःशिलार्द्धं मरिचं मरिचार्द्धं च सैधवं ए
 तच्चूर्णं जिनं श्रेष्ठं भुक्त्वोस्तिमिरेषु च वासाधनं निबपटो
 लपत्रं तिक्तामृताचंदनवत्सकत्वक् कलिंगदावीदिह नं
 च भुंजी भूनिबधात्री विजया विभीतं पाठांतरं समं य
 वैः साष्टमभागशेषं क्वाथं पिवेत्तं दिनपूर्वभागे पिवेत्कषा
 यं दिवसस्य पूर्वपथ्यान्नभुक्नेत्रगदामयघ्नं शुक्रंतथा
 सत्रणमत्रणं च दाहं सरागं सरुजं च हन्यात् वासादि
 नूनं दृष्टि विनाशाद्यतिमिरं समुदाहृतं ऋषिभिस्त्वरितं

(२१२) वीरसिंहावलोकन

तस्मात्तस्य कुर्याच्चिकित्सितं लिह्यात्सदावात्रिफलां
सुचूर्णितां घृतप्रगाढांतिमिरेद्यपित्तजे मधुप्रगाढां वि-
दधीतयुक्तितः कल्ककाथोथवाचूर्णां त्रिफलायानिषे-
वितः मधुना हविषा वापि समस्ततिमिरांतकृत् यस्त्रैफलं
चूर्णमपथ्यवर्जसायं समस्नाति हविर्मधुभ्यां समुच्यते
नेत्रगतैर्विकारैर्भृत्यैर्यथाक्षीणधनो नृपेन्द्रः जातारोगा वि-
नश्यति न भवति कदाचन त्रिफलायाः कषायेण प्रातर्नयनं
धावनात् भुक्तापाणितलं दृष्ट्वा चक्षुषोर्यदि दीयते अचिरे
णैव कालेन तिमिराणि व्यपोहति कतकस्य फलं संखं सैधवं
श्रूषणां सितं फेनोरसांजनं क्षौद्रं विडुंगानि मनः शिला
सर्वमेतत्समं कृत्वा छागक्षीरेण पेषयेत् तिमिरं पटलं कानं
मूर्षशंक्रं व्यपोहति कंडूत्कटार्बुदं हन्ति मलं वासुसुरवावती
स्फुरवावती वर्तिः हरीतकी वचा कुष्ठं पिप्पली मरिचानि
च विभीतस्य च मज्जा च शंखनाभिर्मनः शिला सर्वमेत-
त्समं कृत्वा छागक्षीरेण पेषयेत् नाशयेति मिरं कंडुं पटला-
न्यर्बुदानि च अंधकानि च मांसानि यश्च रात्रौ न पश्यति
अपि द्विवार्षिकं पुष्पं मासेनैव विनाशयेत् वर्तिश्चंद्रोदया
नाम नृणां दृष्टिप्रसादिनी इति चंद्रोदया वर्तिः दिनेन तु
प्रयोक्तव्यं नेत्रयोस्तीक्ष्णमंजनं विरेकदुर्बला दृष्टिरादि-
त्यं प्राप्य सीदति अशीतिस्तिलपुष्पाणि षष्टिपिप्पलिनं
दुलाः जातीकुसुमपंचाशन्मरिचानि च षोडश एषाकुसु-

मिकावर्तिर्गतचक्षुनिवर्तयेत् एकगुणामागधिकाहि
 गुणाचहरीतकी सलिलपिष्टावर्तिरिच्यनयनस्रस्वाति
 मिरार्मपटलकाचहारी अंजनंस्वेदमरिचंपिप्पलीमधुय
 ष्टिका विभीतकस्थमध्यंतुशंखनाभिर्मनःशिला एता
 निसमभागानिछागक्षीरेणपेषयेत् छायाशुष्काकृताव
 र्तिर्नैत्ररोगेषुयोजयेत् अर्बुदंपटलंकाचंतिमिरंरक्तराजि
 कां अधिमांसंचलंचैवयत्ररात्रौनदृश्यते वर्तिःचंद्रप्रभा
 नामरान्ध्रमपिनाशयेत् इतिचंद्रप्रभावर्तिः पटुगैरि
 ककर्पूरयष्टीनीलोत्पलांजनं नागकेसरसंयुक्तमशेषति
 मिरांतकृत् त्रिफलाभृंगमहौषधमध्वाज्यछागपचसि
 गोमूत्रेण नागंसप्तनिषिक्तंकरोतिगरुडोयमंचक्षुः क
 णाछागयकृन्मध्येपक्तातद्रसपेषिता अभिराद्धंतिनक्तां
 ध्यंतद्वत्सक्षौद्रमूषणं त्रिफलाक्वाथकल्काभ्यांसप
 यस्कंदृतंसृतं तिमिराण्यभिराह्नन्यात्सीतएतन्निशा
 सुखे इतित्रिफलाद्यंघृतं पिप्पलीत्रिफलाद्राक्षालो
 हचूर्णंससैधवं भृंगराजरसेष्टृष्टंगुटिकांजनमिष्यते
 अमंसतिमिरंकाचंकंडूंशुक्रंतथावर्बुदं अनेकान्नेत्ररो
 गांश्चहृन्त्यान्निरवशेषतः गैरिकंसैधवंपथ्यापलाशत
 रुशोणितं क्रमवृद्धमिदंचूर्णंशुक्रार्मादिविलेखनं पुष्या
 क्षतार्क्षजसितोदधिफेनशंखसिंधूत्यगैरिकशिलाम
 रिचैःसमांशैः पिष्टैःसमाक्षिकरसेनैरसक्रियेयंहृत्यर्म

(२१४) वीरसिंहावलोकन-

काचतिमिरार्जुनवर्त्मरोगान् प्रवालमुक्तावैडूर्यशंख-
स्फाटिकचंदनं सवर्णरजतक्षौद्रं अंजनं शुक्रकापहं
अर्जुनः शर्करामस्तुक्षौद्रं श्वाश्रोतनंहितं शंखः क्षौद्रेण
संयुक्तः कतकं सैंधवेन वा सितयार्णवफेनोवापृथगं
जनमर्जुने पथ्याक्षधात्रीफलमध्यबीजैस्त्रिद्वेक-
भागैः विदधीतवर्तिः तथा जयेदसृगतिप्रवृद्धमक्ष्णोर्ह-
रेत्कण्टमपि प्रकोपं शिलारसांजनव्योषगोपितैश्च-
क्षरजं हरीतालवचादारुस्फरसारसपेषितं अभया
रसपिष्टं वातगरं पित्तनाशनं मंजिष्ठां मधुकोत्पलोद-
धिकफत्वकसोध्यगोरोचना मांसीचंदनशंखपत्र-
गिरिमृतालीसपुष्पांजनैः सर्वैरेव समं समांजनमिदं
शस्तं सदा चक्षुषोः कंडूदाहमलाश्रुशोणितरुजापि-
ल्लामशुक्रापहं चूर्णांजनं तुत्थकस्य फलं स्वेतमरि-
चानिचविंशतिः त्रिंशताकांजिकपलैः पिष्ट्वा ताम्नेनि-
धापयेत् पिल्लानिपिल्लीकुरुते बहुवर्षस्थितान्यपि त-
त्सेकेनोपदेहास्तुकंडूशोफास्तुनाशयेत् प्रवृद्धांतमु-
खाद्रोमासहिष्णोरुद्धरेछनैः संदेशेनोद्धरेदृष्ट्यापक्ष्म-
रोमाणि बुद्धिमान् रक्षन् नक्षिदेहेत्यक्ष्मतमहेमशला-
कया पक्ष्मकोशेषु नैव कदाचिद्रोमसंभवः त्रिफ-
लाघृतं मधुयवाः पदाभ्यंगः शतावरीमुद्गाः चक्षुष्य-
संक्षेपादूर्गः कथितोभिषग्भिरयं जीवन्ति शाकं सकनिष-

ष्ठाकंचसतंदुलीयंवरवास्तुकंच विद्धीतथामूलकपोति
 काचदृष्टेर्हिताशाकुनजांगलंच पटोलकर्कोटककारवेष्ट
 वार्त्ताकितर्कारिकक्षीरजानि शाकानिशिम्रार्तगलानि
 चैवहितानिदृष्टेर्घृतसाधितानि कद्वम्लगुरुतीक्ष्णोष्ण
 माषपिण्याकर्मैथुन मद्यंवल्लुरनिष्यावमत्स्यान्शाकं
 विस्मृतकं विदाहीन्यन्नपानानिनेत्ररोगीविवर्जयेत्
 इतिवीरसिंहावलोकेनेत्ररोगाधिकारः अथक्रमप्राप्त
 स्थशिरोरोगस्यज्योतिःशास्त्राभिप्रायेणहेतुमाह त
 त्प्रतीकारंच यदुक्तंजातके शिरसोरुगलरोगश्चित्रंस
 हसाज्वरंभूलं तपनदशायांशुक्रेदेहत्यागोभवेदरिभिः
 तथाच अंतर्दशायांशितस्यशशिनीयदाशशीभवति
 तदाशिरोरोगबुधस्यांतर्गतेकुजेपिशिरोरोगः अन्यच्च
 मस्तकभूलविरोधैर्नानाक्लेशैश्चयुज्यतेजंतुः इंदुसक्त-
 स्थदशायांभौमस्यांतर्दशायदाभवति अथतपनश
 शायांशुक्रेवर्तमानेशिरोरोगदर्शनेशुक्रप्रीतयेपूर्वोक्त-
 मेवकुर्यात् अथसर्वेषांपूर्वोक्तंकुर्यात् अथशिरोरोग
 स्थकर्मविपाकेहेतुमाह तत्प्रतीकारंच गुरूपरोधी-
 शिरोरोगीभवति वैद्यशास्त्रोक्तान्यौषधानिदद्यात् प्रा
 योपवेशनेननैष्ठिकादिघ्नतत्यागीशिरोरोगीभवति पंचा
 शद्वाह्यणभोजनंकुर्यात् उद्यन्नद्येत्यृजंजपेत् कूष्मा
 डीभिर्जुहुयात् अपरंच ब्रह्मचारीपूर्वजन्मनिभिन्न

(२१६)

वीरसिंहावलोकनः

कांस्यपात्रेभुक्त्वा एकदेशशिरोरोगी भवति अक्षि-
भ्यामिति सूक्तमष्टोत्तरशतं जपेत् चरुघृताभ्यां जुहुयात्
वैद्यशास्त्रोक्तान्यौषधानि दद्यात् ब्रह्मचारी यदा श्रिया
तन्मिन्नपात्रे विशेषतः एकदेशशिरोरोगी भवतीत्याह-
नारदः नारदीयपुराणवचनात् द्वादशब्राह्मणभोजनं
इत्यर्द्धशीर्षरोगः ब्राह्मणोर्द्धशिरोरोगी वायुपुराणात्
स उपवीतं पलांर्द्धेन वातदर्द्धेन हिरण्येन निर्मितं यथा विभ-
वतोपि वा उत्तरीयं च विमलं न च तनुं संरज्यया कृतं ब्राह्म-
णाद्याग्रवेदाय श्रोत्रियायो यपादयेत् मंत्रेणानेन विधि-
वत्सूजितायां गुलीयकैः धाता विधाता जगतां परमात्मा-
चतुर्भुज विनाशयतु मे क्षिप्रं रोगवेगं शिरोगतं इति शि-
रोरोगहरः अथ क्रमप्राप्तस्य शिरोरोगस्य सन्निधानं-
विकिसितमाह शुश्रुतात् शिरोरुजतिमर्त्यानां वात-
पित्तैः कफैस्त्रिभिः सन्निपातेन रक्तेन क्षयेण कृमिभि-
स्तथा सूर्यावर्तानंतवाताद्धावभेदकशंखकैः एकाद-
शविधस्यास्य लक्षणं संप्रवक्ष्यते यस्यातिमात्रं शिरसो
रुजश्च भवति तीव्रा निश्चिन्तिमात्रं बंधप्रतापैश्च भवे-
द्विशेषः शिरोभितापस्तु समीरणेन यस्योष्णमंगारवि-
तंतथैव दह्येत धूप्येत शिरोक्षिनासां शीतेन रात्रौ च भ-
वेद्विशेषः शिरोभितापः स तु पित्तकोपात् यथा स्वभाव-
येदन्यान् दोषैस्तैः तैः प्रकोपनैः वातिके शिरसां रोगे स्नेह

स्वेदान्समाचरेत् यवान्नमुपनाहंश्चकुर्याद्वातामयाप-
हान् कुष्ठमेरुडमूलंचलेपः कांजिकपेषितः शिरोर्तिनाश
यस्याशुपुष्पवामुचकुंदजं पंचमूलीसृतक्षीरंनश्यंदद्याच्छि
रोगदे आशिरोव्यायतंचर्मषोडशांगुलमुद्धितं तेनावेष्ट्य
शिरोचस्तात्माषकल्केनलेपयेत् नैश्चत्येनोपनोपविष्ट
स्यतैलेरुणोःप्रपूरयेत् धारयेदातुरःशांतोयामंयामार्द्धमेवच
शिरोवस्तिर्जयत्सेषाशिरोरोगमरुद्भवं हनुमन्धारिक्
णार्तिमर्दितंमूर्द्धकंपनं तैलेनापूर्यमूर्द्धानपेचमात्राशता
निच तिष्ठेत्श्लेष्माणिपितोष्टौदशचातशिरोगदी स
एवविधिवत्कार्योतथाकर्णाक्षिपूरणे पितात्मकेशिरो
रोगोस्निग्धंसम्यग्विरेचनं मृद्धीकात्रिफलेक्षूणांरसैक्षी
रैर्घृतैरपि शर्कराक्षीरसालिलैःशिरश्चपरिषेचयेत् सर्पि
षःशतघृतस्यशिरसाधारणंतथा निमज्जनंचशिरसःशी
तलेभूसिशस्यते कुमुदोत्पलपद्मानांशीतानांचंदनांबुभिः
स्पृशांस्फुस्वाश्चपवनाःसेव्यादाहार्तिशांतये चंदनोशीरथ
ष्ट्याक्वलाव्याघ्रनखोत्पलैः यष्ट्याक्व वंदनानंताक्षीरसि
द्धंघृतंहितं नावनंशर्कराद्राक्षामधुकैर्वापिपित्तजे रक्तजे
पित्तवत्सर्वभोजनालेपसेवनं शीतोष्णायाश्चविन्यासोवि
शेषेरक्तमोक्षणे कफजेलंघनंस्वेदोरुक्षोष्णोःपाचनात्मकैः
तीक्ष्णाचपीडधू माश्चतीक्ष्णाश्चकवलाहिताः अक्षंचपा
यसेसर्पिःपुराणस्वेदयेन्नरः मधूकसारेणशिरःस्विन्नवा

(२१८)

वीरसिंहावलोकन

स्वविरेचयेत् कुष्ठाञ्जशुंठीमधुकंशताहोत्सलपारुल्लैः
जलपिष्टैः शिरोलेपः सद्यः शूलनिवारणः देवदारुनतंकुष्ठं
नलदंविश्वभेषजं लेपः कांजिकसंपिष्टस्तैस्तेर्युक्तः शिरो
क्षिनुत् संनिपातभवेकार्यदोषत्रयहिताः क्रियाः सर्पिः
पानंविशेषेण पुराणवानिशांतिहि त्रिकटुकपुष्करबीजं
करंजनीराह्नुगंधानां क्वाथः शिरोर्तिजालं नासापि
तोनिवारयति नागरकल्कविमिश्रं क्षीरं नश्येन योजितं
पुंसां नानादोषोद्धूतां शिरोरुजं हंति तीव्रतरां सूर्यावर्ते
विधातव्यं नश्य कर्मादिभेषजं पाययेत्सगुडं सर्पिः घृत
पूरांश्च भक्षयेत् सूर्यावर्ते शिरावेधो नावनं क्षीरसर्पि
षा हंति क्षीरघृताभ्यां च नश्यानि च विरेचनं क्षीरपिष्टै
स्तिलैः स्वेदो जीवनीयैश्च शस्यते सशर्करं कुंकुममाज्यभृ
ष्टं नश्यं विधेयं पवनासृगुत्थिते भ्रूशंखकर्णाक्षिशिरो
र्द्धशूले दिनाभिवृद्धेशिरशश्च रोगे जांगलानि च मांसानि
कारयेदुपनाहनं तेनाश्रुसाम्यते व्याधिः सूर्यावर्तः सुदा
रुणः धान्यार्कपथ्याक्षनिशागुडूचीभूनिंबनिंबकथितः
षडंगः भ्रूशंखकर्णाक्षिशिरोर्द्धशूले सूर्योदये शंखक
मूर्द्धभेदे महौषधं सस्करसंवचापि प्यलिभिः कृतं अ
थ पीडं प्रदातव्यं सूर्यावर्तनि सूदनं एष एव विधिः कार्यो
कृत्स्नश्चाहोर्किमौदकैः दावी हरिद्रामंजिष्ठासारिवोशी
रपट्टकं एतदालेपनं कार्यं शंखकस्य प्रशांतये एष ए

वीरसिंहावलोकन.

(२१९)

वप्रयोक्तव्यः शिरोरोगेक्षयात्मके पिवेत्सशर्करंक्षी
रंक्षीरंवानारिकेरजं शिरावेधश्चकर्तव्योऽनंतवान्
प्रशान्तये एरंडमूलंतगरंशताव्हाजीवंतिरास्नासहस्रै
धवेनभृंगंविडंगंमधुयष्टिकांचविश्वौषधंरूष्णातिलस्थ
तैलं अजापयस्तैलविमिश्रितंचचतुर्गुणेभृंगरसेविष
कं षड्विद्वानाशिकयाविधेयाशीघ्रंनिहन्युःशिरसोवि
कारान् व्युतांश्चकेशान्चलितांश्चदंतान्उद्वृद्धमूलां
श्चदृढीकरोति इतिवीरसिंहावलोकेशिरोरोगाधिकारः
अथक्रमप्राप्तस्यप्रदर रोगस्यज्योतिःशास्त्रा
भिप्रायेणहेतुमाह तत्प्रतीकारंच स्त्रीणांविवाहकाले
अष्टमस्थानस्थितेभौमेरक्तश्चावोभवति अहादूर्द्धम
पिननिवर्तते इतिमहादेवभाष्येतद्रोगप्रतीकारौघ-
पूर्वोक्तमेवकुर्यात् भौमप्रीतयेविधानं अथकर्मविपा
केहेतुमाह अथगर्भस्त्रावेबौद्धायनः स्ववद्गर्भभवे
त्सानुबालकंहंतियापुरा वायुपुराणे यज्ञोपवीतंकुर्वी
तकांचनंतुस्वशक्तिः अत्यंतवर्णयुक्तेनराजतंचोत्तरी
यकं पलाङ्गेनतदर्द्धेनतदर्द्धार्द्धेनवापुनः ग्रंथिप्रदेशेदेयं
तुमौक्तिकंवज्रमेववा प्रक्षाल्यपंचगव्येनगायत्र्याताम्न
भाजने यामप्रमाणंतस्मिंश्चनिक्षिपेद्गृधिमध्यतः आ
ज्येनपरिसंस्थाप्यउपवीतंसुपूजितं गंधपुष्पाक्षतैर्धूपै
र्नैवेद्यैश्चस्वशक्तिः ततोब्राह्मणमाहूयहोमंतत्रचकारये

(२२०)

वीरसिंहावलोकन

तु तिलैराज्येनमधुनामिश्रैरष्टोत्तरंशतं तस्मैहुतवते
देयंवस्त्राद्यैः पूजितायतु मंत्रेणानेनविधिवत्प्राङ्मुख
यस्मन्मंत्रकं उपवीतपरमिदंब्रह्मणाविधृतंपुरा भवते
कांचनंदद्यात्गर्भसंधारयेत्सहं दानमंत्रः तथान्य
दपिब्राह्मणेभ्यस्तस्मिन्कालेदद्यात् अनुब्रज्यतथा-
कार्यंप्रणिपत्यक्षमापयेत् गर्भश्चावभवाद्दोषादेवंकृत्वा
विमुच्यते इतिगर्भश्चावेयज्ञोपवीतदानविधिः अथ
पूर्वजन्मनिपित्रामात्रागुरूणांवासाद्धंस्पर्द्धतिसाप्रदररो
गिणीभवति साकृच्छ्रान्तिरुद्धं कुर्याच्चाद्रायणानिचकुर्यात्
तद्विष्णोरितिमंत्रंजपेत् अयुतत्रयंआज्यसहितंमधुमं
डकान्नंदद्यात् विप्रपादप्रक्षालितोदकेनसंमार्जनं वि
प्रोक्षिष्टेनानुलिंपेत् याइत्युपाकरोतितस्याअवश्यंचिकि-
त्सायांरोगोनश्यति यथोक्तेतुप्रतेचीर्णंयथोक्तफलभा
ग्भवेत् इतिपितामहवचनात् पुरुषस्यापिद्रष्टव्यं
इतिप्रदरव्याधिहरोविधिः वृश्चिकराशिस्थेशुक्ररुन्नीणां
योनिदोषोजायते रुन्नीपुंसयोर्जन्मफलतुल्यत्वात्
शुक्रजनितोपशान्तयेपूर्वोक्तमेवकुर्यात् अथरुन्नीणां
योनिदोषेकर्मविपाकेहेतुमाह तत्प्रतीकारंच मृतेभ
र्तरियानारीब्रह्मचर्यविधातिनी साभवेद्दूषणदोषेण
संक्षोभंक्षमतेनतु संभोगानंतरंतीव्रवेदनापुरुषस्य
तु सानीलवृषभांरुन्नीन्दद्यात्मधुसर्पिस्तिलानपि

दद्यात् योनिहरदानं अथक्रमप्राप्तस्ययोनिदोषस्य
सनिदानं चिकित्सितमाह रुग्निनिश्चयात् विरुद्धम्
द्याध्यशनादजीर्णाद्भिर्भ्रमपातादतिमैथुनाच्च पानातिशो
कादतिकर्शनाच्चभाराभिघाताच्छयनाद्विवाच्च असृग्दरं
भवेत्सर्वसांगमर्द्दसवेदनं तस्यातिवृद्धौदौर्बल्यंश्रमोमू
र्छामदस्तृषा राहःप्रलापःपाण्डुत्वंतंद्रारोगाश्रवातजाः
तंश्लेष्मपित्तानिलसंनिपातैः चतुःप्रकारंप्रदरंवदन्ति वृंद
संग्रहात् दध्नासौवर्चजाजीमधुकनीलमुत्पलं पिवेत्
क्षौद्रयुतंनारीवातासृग्दरपीडिता पिवेदणैयकरक्तंशर्क
रामधुसंयुतं वासकस्वरसोपेतंगुडूच्यारसमेववा रो
हीतकान्मूलकल्कंपाण्डुरेसृग्दरेहितं जलेनामलकाद्वी
जकल्कंवाससितामधु धातक्यश्चामलक्यावाअक्ष
मान्नमधुद्रवं काकजानुकमूलंवामूलंकार्पासमेववा
पाण्डुप्रदरशांत्यर्थंपिवेतंदुलवारिणा अशोकवल्कल
काथःसृतंदुग्धंसुशीतलं यथाबलंपिवेत्यातःतीव्रा
सृग्दरनाशनः दार्वीरसांजनकिरातवृषाब्दबिल्वभल्ला
तकैरवरुतोमधुनाकषायः पीतो जयत्यतिबलंप्रदरंस
भूलंपीतासितारुणाविलोहितनीलशुक्लं रसांजनंतं
दुलिकस्यमूलंक्षौद्रान्वितंतंदुलतोयपीतं असृग्दरंस
वैभवंनिहन्तिश्वासचभार्गीसहनागरेण कुशमूलसमु
द्धृत्यपेषयेत्तदुलांबुना एतस्मीत्वान्यहान्कारीप्रदरात्परि

(२२२)

वीरसिंहावलोकनः

मुच्यते क्षौद्रयुक्तं फलरसं काष्ठोदुंबरजं पिवेत् असृग्द-
रविनाशाय सशर्करपयोन्नभुक् प्रदरं हन्ति वलायामूलं दु-
ग्धेन मधुयुतं पीतं कुशवाद्यालकमूलं तंदुलसलिलेन र-
क्ताख्यं शमयति मदिरापानं तदुभयमपिरक्तसंज्ञशु-
क्लाख्यं तरुण्याहितं सेविन्यास्तदल्पोपद्रवं भिषकू-
रक्तपित्तविधानेन यथावत्समुपाचरेत् पाठाजं चाम्प्र-
योर्मध्यं शिलाभेदरसांजनं अंवष्टकीमोचरसः समंगा-
पद्मकेसरैः वाल्मीकातिविषे मुस्तं बिल्वं रोध्रं सगैरि-
कं कटुफलं मरिचं शुंठीमृद्धीकारक्तचंदनं कद्वंगवत्स-
कानं ताधातुकीमधुकार्जुनं पुष्पेणोद्धृत्य तुल्यानिसू-
क्ष्मचूर्णानिकारयेत् तानिक्षौद्रेण संयोज्य पाययेत्
दुलांबुना अर्शेषु चातिसारेषु रक्तं यच्चोपवेश्यते दोषा-
जंतुकृता यच्च बालानां तं श्वनाशयेत् योनिदोषं रजोदोषं
श्वेतपीतं सनीलकं स्त्रीणां श्यावारुणं यच्च तत्प्रस-
त्न्यनिवारयेत् चूर्णं पुष्पानुगं नाम हितमात्रेय पूजितं
इति पुष्पानुगचूर्णं मुद्रमाषस्य निर्बूहो रास्नाचित्र-
कनागरैः सिद्धः स पिप्पली बिल्वैः सर्पिः श्रेष्ठमसृग्दरे-
मुद्गारख्यं घृतं इति वीरसिंहावलोके असृग्दराधिका-
रः अथ क्रमप्राप्तस्य योनिव्यापदः स निदानं चिकित्सी-
तमाह रुग्निनिश्चयात् विंशतिर्व्यापदो योनेर्निर्दि-
ष्टारोगसंग्रहे मिथ्याचारेण ताः स्त्रीणां प्रदुष्टेनार्तवे

नच जायंते वीर्यदोषाच्च देवाच्च शृणुताः पृथक् सफेनि
लमुदाहृतारजः कृत्स्नमुचति वंध्यानष्टार्तवाविद्यादि
पुता नित्यवेदनां परिपुताया भवति ग्राम्यधर्मेणारुभृशं
वातलाः कर्कशास्तब्धाश्चूलतास्तोदपीडित चतसृ-
ष्वपि चाद्यासु भवत्यनिलवेदनाः योनिव्यापत्सु भूयिष्ठं
शशयते कफवातजित् वस्त्यंगपरिषेकश्च प्रलेपपिचुधा
रणं वचोपकुंचिकाजानीकृष्णावृषकसैंधवैः अजमोदा
यवक्षारचित्रकंशर्करान्वितं पिप्पलाप्रसन्नया लोड्यरवादेतद्
तभर्जितं योनिपार्श्वार्तिहृद्रोगगुल्मार्षो विनिवर्तये रां
स्नाभ्वदंष्ट्रावृषकैः शृतं भूलहरं पयः गुडचीत्रिफलादंतीका
थश्च परिषेचनं नतं चार्ताकिनीकुष्ठसैंधवामरदारुभिः तै
लात्प्रसाधिता द्वार्यः पिचुर्योनौ रुजापहः पित्तलानांतुर्यो
नीनां सेकाभ्यंगपिचुक्रिया शीताः पित्तहराः कार्याः स्नेह
नार्थं घृतानि च योन्यावलासदुष्टायाः सर्वरूक्षाम्लमौष
धं पिप्पल्यामरिचैर्मर्षैः शताब्दाकुष्ठसैंधवैः वर्तिस्तुल्या
प्रदेशिन्याधार्या योनिविशोधने पुष्पोद्धृतं लक्ष्मणायाः
मूलं पिष्टं च कन्यया ऋतवंते घृतदुग्धाभ्यां पीत्वा मोक्षब
लासूतं मंजिष्ठामधुकंकुष्टं त्रिफलाशर्करावला मेदा
वयस्याकाकोलीमूलं चैवाश्वगंधजं अजमोदाहरिद्रे
हैर्हिगुतिक्तकरोहिणी उत्पलंकुमुदं द्राक्षाकाकोल्यौ
चंदनद्वयं एतेषां कार्षिकैर्भर्गैः घृतप्रस्थं विपाचयेत्

(२२४) वीरसिंहावलोकनः

शतावरीरसक्षीरं घृतं देयं चतुर्गुणं सर्पिरेतन्नरः पीत्वा
स्त्रीषु नित्यं वृषायते पुत्रान् जनयते नारी मेधाद्व्यान् प्रि
यदर्शनान् यत्नेवास्थिरगर्भास्थात् यावै जनयते मृतं अ
ल्पायुषं वा जनयेत् यावच्च कन्या प्रसूयते योनिदोषेरजोदो
षे परिश्रावे च शस्यते प्रभावर्द्धनमायुष्यं सर्वग्रहनिवार
णं नाम्नाफलघृतं ह्येतदश्विभ्यां परिकीर्तितं अनुक्तं
लक्ष्मणामूलं क्षिपेदत्र चिकित्सकः फलघृतं इति
वीरसिंहावलोके ज्योतिःशास्त्रोक्तकर्मविपाकायुर्वेदो
क्तप्रयोगो यो निव्यापचिकित्सा अथ ज्योतिःशास्त्राभि
प्रायेण गर्भिणीनां मासप्रसवकाले गर्भरक्षाप्रकारमाह
कलिलं घनावयवास्थित्वद्रोमस्मृतिसमुद्भवाः क्रमशः
मासेषु श्रुक्रकुजजीवसूर्यचंद्रार्किसौम्यानां असतोद्दे
यः प्रसवारतोलग्नेशचंद्रसूर्याणां कलुषैः पीडापतनं
निपीडितैर्निर्मलैः पुष्टैः तत्तन्माससंबंधे सकलुषानि
पीडितग्रहजनितगर्भबाधोपशान्तये माससंख्याधिप
ग्रहाणां जपहोमपूजादिकं कारयेत् तेन गर्भोपशाम्य
ति अथ कर्मविपाकाभिप्रायेण गर्भिण्याः प्रतिमासं
गर्भरक्षाप्रकारमाह प्रथमे मासे गर्भिण्याः गर्भरक्षा
मुद्दिश्य ब्रह्मणे बलिं दद्यात् पायसघृतश्चेत वस्त्रं च
दनञ्च त्रांगुलीयकवचरत्नगर्भगंधपुष्पधूपदीपहिरण्य
सहितपूर्णकुंभेनादाय बलिं क्षिपेत् शुद्धात्मा बलिह

तानिस्मैदक्षिणांचदद्यात् अनेनमंत्रेणऽहोहिमवन्त्र-
 स्मन्प्रजावर्तः प्रजापते प्रगृण्हीष्वबलित्वेमांसापत्यांरक्ष
 गर्भिणीं द्वितीयमासेगर्भरक्षायैअग्निभ्यांबलिंदद्यात्
 पायसदध्यन्नलाजातिलपिण्याकवस्त्रहिरण्यजलपूर्णं
 कुंभादिरलंकृत्याग्निभ्यांबलिंदद्यात् अनेनमंत्रेणअग्नि
 नोदेवदेवेशोप्रगृण्हीतवलित्विमां सापत्यांगर्भिणींवेमां
 रक्षतंपूजयानया राजान्नलाजाश्वेतध्वजहिरण्यवस्त्र
 गंधादिभिरेकादशरुद्रेभ्योजलाशयेतृतीयमासरक्षायैब
 लिंदद्यात् अनेनमंत्रेणरुद्राभ्यैकादशप्रोक्ताः प्रगृण्हा
 तुबलित्विमां युष्माकंप्रीतयेवृत्तानित्यंरक्षतगर्भिणीं
 अथचतुर्थमासिगर्भरक्षायैरक्तान्नध्वजगंधपुष्पवस्त्र
 हिरण्यादिभिः पूर्वस्थानेद्वादशादित्येभ्योबलिंदद्यात्
 आदित्या द्वादशप्रोक्ताप्रगृण्हीध्वंबलित्विमां युष्माकंते
 जसावृध्यानित्यंरक्षतुगर्भिणीं अथपंचमेमासेपक्वाप
 क्कमांसपक्वापक्कान्नद्राक्षाफलमाधीपैष्टीसुराशर्कराम
 धुमधुकेक्षतिलपिष्टपूपलाजाहिरण्यादिभिः सहकारमू
 लेगर्भरक्षायैगौमयेनविनायकंकृत्यावस्त्रयुष्मादिना
 संवेष्ट्यसंपूज्यानेनमंत्रेणवलिंदद्यात् विनायकमणा
 ध्यक्षशिवपुत्रमहाबलप्रगृण्हीष्वबलित्वेमांसापत्यांरक्ष
 गर्भिणीं अथषष्ठेमासेपायसघृतशर्करालाजाहरिद्रान्न
 कृशरान्नविशिष्टंपूर्ववदनेनमंत्रेणप्रभातसमये नदीती

(२२६)

वीरसिंहावलोकन-

रेगर्भरक्षायैस्कन्दायबलिंदद्यात् अनेनमंत्रेण स्कन्द
षण्मुखदेवेशपुत्रप्रीतिविवर्द्धन प्रगृणहीष्वबलिंचेमसा
पत्यांरक्षगर्भिणीं अष्टवसुभ्योवा अथसप्तमेमासि
पायसलाजाशर्कराघृतसहितंहरिद्राध्वजसर्वालंकारभूषि
तं वलिमाहर्तातुरक्तवस्त्रद्वयवेष्टितशरीरोनदीतीरेद-
द्यात् प्रभासप्रभवःश्यामःप्रत्यूषोमारुतो नलः ध्रुवो
धराधरश्चैववसवोष्टौप्रकीर्तिताः प्रगृणहीध्वंबलिंचेमां
नित्यंरक्षंतुगर्भिणीं अष्टमेमासिगर्भरक्षायैदुर्गायैबलिं
दद्यात्पूर्वोक्तेनविधानेनमातृकाभ्योवा दध्यन्नमुद्गं
कृशरान्नलाजांपक्वापक्वमत्स्यमांससन्नेक्षरसगंधकृ
ष्णावस्त्रकुक्कुटगंधपुष्पधूपदीपहिरण्यसहितनीलोत्प
लसहितेनपूर्वोक्तविधिनालंकृत्यदक्षिणस्यांदिशिवलिं
क्षिपेत् पितृदेविपितृज्येष्ठेबहुपुत्रिमहाबले भूतश्रेष्ठे
दिशावासेनिवृत्तेशौनकाप्रिये प्रगृणहीष्वबलिंचेमसा
पत्यांरक्षपुत्रिणीं नवमेमासेगर्भरक्षायैदध्यन्नमुद्गं
कृशरान्नविशिष्टंपूर्ववदनेनमंत्रेणप्रभातसमयेबलिं
दद्यात् रक्षरक्षमहादेवभक्तानुगृहकारक पक्षिवाह
नगोविंदसापत्यांरक्षगर्भिणीं अथदशमेमासे पा
यसगुडपूपलाजापिष्टशक्तुभिः श्यामध्वजकृष्णागंध
पुष्पधूपदीपहिरण्यसहितपूर्णकुंभेननीलोत्पलसहि
तेनादायपूर्वोक्तविधानात् वलिहर्ताअलंकृत्यवासुदे

वालये अभ्यर्च्य वृक्षमूले तानि क्षिपेत् अनेन मंत्रेण त्रिवि-
क्रमक्रमक्रांतभूरिभूतजगन्मय गोवर्द्धनमहाशैलस-
मुद्धरणकारक हिरण्यकशिपुर्वक्षोविदारणनस्वांकुर
विक्रमेण सररज्येष्ठरक्तांगेन महाज्वलः वलदेवानुजज्येष्ठ
कंसचाणूरकंपन गरुडध्वजदैत्यारेन तान्मृतचतुर्भुज
विधुंतुदप्राणहर आदित्यकृतचक्रभृत् शीषणाकार
भुजगशयानेदीवरच्छवे पांचजन्यप्रभाज्यक्तकौस्तुभो
द्योतविग्रह वाराहवपुषा पूर्वसम्यक्कृतवसुंधर सारं
गज्याघातरुचिमत्किरणांकितमहाभुज अनाद्यन्तासुररिपो
धीरपद्मालयालयप्रगृह्णीष्वबलिन्वमंसापत्यां रक्षगर्भि-
णी इति गर्भरक्षाविधिः अथ स्त्रीणां स्तनक्षीरा-
भावे विवाहकाले चतुर्थस्थानस्थितशनिजनितपयो-
हीनत्वदोषोपशान्तये प्रागुक्तं शनिविधानं पूजादिकं कुर्या-
त् अथ पयोहीनत्वे कर्मविपाके हेतुमाह पूर्वजन्मनि
क्षीरं मुष्णाति तस्या जन्मांतरे स्तनौ न क्षरति सा विप्रेभ्यः
क्षीरान्नं दद्यात् विप्रपादोदकेन स्तनावपामार्जनस्तोत्रे-
ण मार्जयेत् विप्रो छिष्टेन स्तनावनुलेपयेत् सरामांसमधु-
कृतानां गंधपुष्पादिभिर्भूतेभ्यो बलिं दद्यात् मधुना नव-
नीतपिंडमालोड्य वितुन्नकभूतभक्ष्यशक्तिभेदेन भूतानां
पंचकं त्विदमिदं भूतानि क्षीरं मुष्णाति यानां री पूर्वजन्म-
निसुव्रता जन्मांतरे तु तस्या वै क्षीरं न क्षरति स्तनौ क्षीरं स

(२२८) वीरसिंहावलोकन

भोजयेद्विप्रान्साज्यंमधुकसंयुतं तेनैववासानुलि
प्येदुच्छिष्टान्तेनभक्तितः विप्रपादोदकैश्चापिक्षालयेत्कु
चमंडलमिति इतिवीरसिंहावलोकनेपयोर्हीनत्वाधि
कारः अथरूत्रीणांस्तनस्फोटरोगकर्मविपाकेहेतुमा
ह भर्तारमवमान्यवर्ततेअन्यपतिमनसिधत्ते तमेवा
नुस्मरति जन्मांतरेतस्यास्तनेस्फोटाःजायंते भगेच
श्रोणितंश्रवति तद्रोगोपशांतयेतामग्निवर्णामितिसूक्तं
जपेत् धनेसतिनिष्कद्वादशकंदद्यात् शक्त्यापेक्षया
वा अथवाधान्यतिललवणानिदद्यात् हरिद्रांचदद्यात्
उमामहेश्वरप्रीतयेपूजांचकुर्यात् इतिस्तनस्फोटे
अथगर्भिणीनां कर्मविपाकाभिप्रायेणमूढगर्भत्वहेतु
माह मलिनोरूपपूर्वेवाबालकंहंतियापुरा अथवाचब्र
ह्महापुंसांपुत्रपुत्रीक्षयोभवेत् पलेनैकेनकुर्वीततदर्द्धेन
चकारयेत् तथाचमहिषीदानं सुशोभितांदक्षिणायुतां
अथवाच बालंरुक्ताआचार्यायनिवेदयेत् रुद्धातिरु
द्धांद्रायणंकुर्यात् ब्राह्मणान्भोजयेत् आपोहविषं
मंत्रेणआचार्यायदद्यात् पूर्वकर्मक्षयोभवति अथज्योतिः
शास्त्राभिप्रायेणहेतुमाह तत्प्रतीकारंच लग्नेशनैश्चरंशोनैश्चरेद्यूनगे
यदिनिषेकःवर्षत्रयेणप्रसूतिर्द्वादशभिः स्यात्शानिनैवं लग्नस्वांशस
प्तमभवनस्थितशानिचंद्रजनितबाधोपशमनायपृथक्
पूजादिकंकुर्यात् अथकर्मविपाकाभिप्रायेणहेतुमाह

पूर्वजन्मनिपर निक्षेपहारिणीमूढगर्भिणीभवति आ
 द्वादिपितृकर्मलोपिनीच तदुपशांतयेगांस्त्वर्णंचिदद्या
 त् पंचाशद्ब्राह्मणभोजनंचकारयेत् पुष्करिण्यादिकंच
 कारयेत्तेनशास्यति अथनारीणांज्योतिःशास्त्राभिप्रा
 येणवंध्यात्वहेतुमाह विवाहेसप्तमभवनस्थितेबुधेवंध्या
 चेति श्रीपतिवचनात् सप्तमगेपापदृष्टेशनौकन्येवज
 रांसमुपयातीतिवंध्यत्वंसूचयति तद्दोषोपशांतयेबुध
 शनिप्रीतये पूर्वोक्तमेवक्रमेणपूजादिकंकुर्यात् अथवं
 ध्यायाःकर्मविपाकेहेतुमाह तत्प्रतीकारंच चतुर्विधातुया
 वंध्याभवेत्साक्षवियोजनान् वक्ष्येतस्याःप्रतीकारंतत्त्व
 रूपंनिबोधमे हिरण्येनयथाशक्त्यासवत्सांकारयेदृढं
 धेनुःपलेनवत्संचपादेनगुरुरब्रवीत् धेनुरौघ्यखुरार-
 त्तंतस्याःपुच्छेनियोजयेत् घटांगलेचवध्नीयात्सवत्सां
 प्राङ्मुखःशुचिः चंदनागरुकपूरैर्गंधमाल्यैःसुशोभनैः
 उपचारै षोडशभिःनैवेद्यपायसंभवेत् मोदकंचतथापूपं
 गुडंलवणमेवच जीरकंचस्रविस्तीर्णैःसूर्पैवेणुमयेदृढे
 धेनोरेकंप्रदातव्यंब्राह्मणस्त्रीषुवैवहि षडष्टौदशवाद
 द्यात्तदनंतरमेवच ब्राह्मणंसर्वशास्त्रज्ञंकुशलंधर्मवेदि
 नं धेनुरितिमंत्रंसमुच्चार्यततः विद्याविनयसंपन्नंशां
 तंचैवयतेंद्रियं अलोलुपंसर्वजनप्रियंकल्मषनाशनं
 आहूयभक्त्यासंपूज्यवस्त्राद्यैर्गंधपुष्पकैः तेनैवकार

(२३०) वीरसिंहावलोकन.

येत्सूजां पादतोयेनुवत्सयोः होमंचकारयेत्तत्र समिदाज्यं च
रूत्करं सोमो धेनुरिति मंत्रं समुच्चार्य ततः पुनः प्राङ्मुखः
ओषधिषायप्रदद्यात्तामुदङ्मुखः मंत्रेणानेन विधिवत्पु
छेहस्तं विधाय च धेनुर्योगिरसः सत्रे विष्णोस्तु सुरभी च
या दुहिता या तथा भानो रणे श्ववरुणस्य च याश्च गावः
प्रवर्त्तते वनेषूपवनेषु च प्रीणंतु ताममसदा पुत्रपौत्रप्रदासु
खं प्रयच्छंतु दिवारात्रौ अविच्छेदंतु संततेः दानमंत्रः ए
वं दत्त्वा तु तद्दानं प्रणिपत्य विसर्जयेत् इति वंध्यात्वहरसु
वर्णधेनुदानविधिः अथ योनिकंदस्य सनिदानं चिकित्ति
तमाह सृग्विनिश्चयात् दिवा स्वभादति क्रोधा द्याया
मादति मैथुनात् क्षताच्च नरवदंताद्यैर्बाधा ताद्या कुपिता यदा
पूयशोणितसंपृक्तं लंबुकाकृतिसंनिभं उत्पद्यते तथा यो
नौ नाम्ना कंदस्तु योनिजः मधुकंशाकबीजं च स्फुरस्यासु
रदारु च अश्मंतकः कृष्णातिलास्ताम्रवल्ली शतावरी वृ
क्षादिनीचयस्थानं च तथैवोत्पलशारिवा अनंतासारि
वा कृष्णपद्मा मधुकमेव च बृहती ह्रयकाश्मर्यः शृंगक्षीर
त्वचोद्यतं पृथक्पर्णविचाशियुः स्वदंष्ट्रामधुयष्टिका शृं
गाटकं वृषं द्राक्षाकसेरुमधुकंसिता वत्सैते सप्तयोगाः
स्युः अर्द्धश्लोकसमापनाः यथाक्रमं प्रयोक्तव्या गर्भभ्रा
वेपयोर्युताः सक्षीराविहिता शृंगी मधुकंदेवदारु च एवम
प्यायते गर्भस्तीव्रा रुक्चोपशाम्यति समधुछागदुग्धेन

कुलालंकरमर्दकः अवश्यंस्थापयेद्गर्भचलितं पातयोग-
तः कुशकाशोरुवूकाणामूलंगोक्षुरकस्य च श्रितंदुग्ध-
सितायुक्तं गर्भिण्याः भूलनुत्पन्नं कसेरुभृंगाटकजीवनी-
अपलोत्पलैरंडशतावरीभिः सिद्धंपयःशर्करया विमि-
श्रंसंस्थापयेद्गर्भविदीर्णभूलं कसेरुभृंगाटकपद्मको-
त्पलंसमुद्गपर्णीमधुकंसशर्करं सभूलगर्भस्युतिपीडि-
तांगनापयोविमिश्रपयसान्नभुक्षपिवेत् पाठासुरस-
सिंहास्यमयूरमुकुटैः पृथक् नाभिवस्तिभगालेपात्
सुरेवनारीप्रसूयते पक्ष्मकशिफालेफस्थिरामूलक-
तोथवा नाभिवस्तिभगाद्येषु मूढगर्भापकर्षकः मातु-
लुंगस्यमूलानिमधुकंमधुसंयुतं घृतेन सह दातव्यं स-
खेनारीप्रसूयते पंचमूलस्यवाक्काथंतप्तलोहेन संगतं
सूतिकारोगनाशायपिवेद्मातुहितांस्फुरां पिप्पलीपिप्प-
लीमूलंच अशुठीयवानिका जीरकेद्वेहरिद्वेद्वेविडंसौ-
र्वलंतथा एतैरेवोषधैः पिष्टैः आरनालं विपाचयेत् आ-
मचातहरंवृष्यकफकघ्नवन्दिदीपनं कांजिकं वज्रकना-
मरुत्रीणां बलविवर्द्धनं मक्कलुभूलशामनं परं क्षीराभि-
वर्द्धनं वज्रकांजिकं शोथंस्तनौ स्थितमेवैक्ष्यभिषग्नि-
दध्यात्पद्मद्विधावभिहितं बहुधाविधानं आमेविदह्य-
तितथैव गतंच पाकं तस्यास्तनौ सततमेव हि निग्रही-
ति विशालामूललेपस्तुहंति पीडांस्तनौ स्थिता इति

(२३२) वीरसिंहावलोकनः

वीरसिंहावलोके स्त्रीरोगाधिकारः अथ ज्योतिःशास्त्रा
भिप्रायेण बालकस्य रोगहेतुमाह तत्प्रतीकारं च स्वोच्चे
स्वकीय भवने क्षितिपालतुल्यो लग्नेऽर्कजे भवति देशन-
राधिनाथः शेषेषु दुःखगदपीडित एव चाल्येदारिद्र्यकाम
वशगोमलिनो लसश्च अपरं च पीडित हृदयो हि वृके
निर्वाहन बांधवार्थमति सौख्यः बाले व्याधित देहो न स्वरो
मधरो भवेत्सौरिः अन्यच्च अस्मत्स्वान्वितो दरिद्रो रोगाभि
पीडितो प्राक्तः जननीरहितो तिमृदुर्विशिष्टनिरतः सदा तु
रश्चापि स्वोच्चस्वांशवर्जं शनौ चतुर्थस्थाने वा कर्कटरा
शौचावर्तमाने शनौ चाल्ये रोगबाहुल्योपशमाद्यशनिप्रीत
ये प्रागुक्तं जपहोमादिकं कुर्यात् तल्लिंगोपदर्शनात् तत्का-
लीनग्रहदशाविचारणीया अथ कर्मविपाकप्रकारेण बा-
लानां रोगोपशान्तिमाह गर्भस्थो निषिद्धाहारे क्रियमाणे
निषिद्धाचारेण अशुभकर्मणां जन्मान्तरे जन्मप्रभृत्य शौचो
रोगी जायते आतुरनुपचारकारी आशुभिदोषजात रोगी
जायते एतच्चरकादिशास्त्रेभिहितं अस्य प्रायश्चित्तं
कृच्छाति कृच्छ्रचांद्रायणं कुर्यात् सर्वरोगोपशान्तिव्याहृ-
तिहोमं च अन्नदानाच्च ब्रह्मांडपुराणे विहितं ताड-
नतर्जनहास्यभयाद्वा निजजननी प्राकृतहितभावात्
स्कंदसुराः प्रथमावलिहेतोः शिशुकममंगलमाशुविशंति
स्तथ विलोचनशोणितगंधः कुटिलमुरवाल्परबोलुलिता

क्षः शून्यपराङ्मुखरवगाढविमुष्टिश्चकितमनाशिशरा
कुलितस्तैः तत्रपताकविलेपनपटकुटस्थहमिहककुठ
दीपबलिः स्यात् अथक्रमप्राप्तस्यसनिदानं चिकित्सी
तमाह रुग्णिनिश्चयात् त्रिविधः कथितो बालः क्षीरा
न्नोभयवर्द्धनः स्वास्थ्यंताभ्यामदुष्टाभ्यामदुष्टानां रोग
संभवः धान्यास्तु श्लेष्मलैर्भुक्तैः श्लेष्मरुक्जायते सुतः
वातलैः पित्तलैस्तद्वत्समधातुहिताशनं अथ चंदसंग्रहा
त् कुष्ठं च बाभया ब्राह्मी कतकं क्षौद्रं सर्पिषा वर्णयुः
कांतिजननं लेहं बालस्य दापयेत् स्तन्याभावे पयश्छा
गंगल्यं वातदुष्णं पिबेत् मृत्पिंडेनाग्नि तप्तेन क्षीरासिक्ते
न सोष्मणा स्वेदयेदुत्थितां नाभिं शीथस्तेनोपशाम्य
ति नाभिपाके निशालो घ्नप्रियंगुमधुकैः सृतं तैलमभ्यं
जनैः शस्तमेभिर्वाप्य वचूर्णितं हरिद्राद्वयं यक्ष्माक्षसिं
ही शक्रयवैः कृतं शिशोर्ज्वरातिसारघ्नकासश्वासवमी
हरं धातुकी बिल्वधान्याकं लोघ्नेद्रयवबालकैः लेहः
क्षौद्रेण बालानां ज्वरातीसारवांतिहृत् रजनीदारुस
रलश्रेयसी च हृती द्वयं पृष्टिपर्णी शिताक्षा च लीटं मा
क्षिकसर्पिषा ग्रहणी दीपनं हंति मारुताति स कामलां
ज्वरातीसारपांडुघ्नं बालानां सर्वरोगनुत् मिशिकृष्णां
जनैर्लाजाशृंगी मरिचमाक्षिकैः लेहः शिशोर्विधात
व्यः छर्दिका सज्वरापहः शृंगी स कृष्णातिविषां विचू-

(२३४)

वीरसिंहावलोकन.

पर्यलेहंविदध्या न्मधुनाशिश्नूनां कासज्वरछर्दिभि
रर्दितानांसमाक्षिकांचातिविषामथैषां द्विवार्ताकीफल
रसंपंचकोलंचलेहयेत् एतद्विघ्राणिघश्राणिचातपित्त
कफज्वरे बिल्वंचपुष्पाणिचधातुकीनांजलंसलोध्रं
गजपिप्पलीच क्वाथावलेहौमधुनाविमिश्रौबालेषु
योज्यावतिसारितेषु समंगाधातुकीलोध्रसारिवाभिः
सृतंजलं दुर्द्धरेपिशिशोर्द्वयमतीसारसमाक्षिकं ना
गरातिविषामुस्तावालकेंद्रयवैःसृतं कुमारंपाययेत्वा
तःसर्वातीसारनाशनं समंगाचमोचरसंधातुकीपद्
केसरं पिष्टैरेतैर्यवागूस्याद्रक्तातीसारनाशनी क-
ल्कप्रियंगुकोलास्थिमज्जमुस्तरसांजनैः क्षौद्रालीढकु
मारस्यछर्दितृष्णातिसारानुत् लेहस्तैलसिताक्षौद्रतिल
यष्ट्याढकल्कितः बालस्थरुध्यानियंतरक्तश्रावप्रवा
हिकां लाजासयष्टीमधुकंशर्कराक्षौद्रमेवच तंदुलोद
कसंयुक्तंक्षिप्रंहतिप्रवाहिकां हरीतकीवचाकुष्ठंकल्कं
माक्षिकसंयुतं पीत्वाकुमारस्तन्येनमुच्यतेतालुकंटका
त् गृहधूमनिशाकुष्टराजिकेंद्रयवैःशिशोः लेपस्तक्रे
णहंत्याशंसिध्यपामाविचर्चिकाः पंचमूलीकषायेणसष्ट
तेनपयःसृतं सशृंगवेरंसगुडंशीतंहिक्कादितःपिवेत्
द्राक्षयासाभयांकृष्णांचूर्णंसक्षौद्रसर्पिषा लीढंश्वासं
निहंत्याशुकासंवमनकंतथा पुष्करातिविषाशृंगीमा

मधीधन्वयासकैः चूर्णितुमधुनालीढं शिशूनां पंचका
सजित् भेषजं पूर्वमुद्दिष्टं महतां कज्वरादिषु कार्यं गदेषु-
वलानां तेषु दाहादिकं विना तएव दोषादूष्याश्च ज्वरा
द्या व्याधयश्च ते शस्तं तदेव भेषज्यं मात्रा तस्य कनीयसी
सहामुंदिनी कोटी च्छाद्यस्ताहं ज्वरापहं सप्तछदामनि
शाचंदनैश्चानुलेपनैः सर्पत्वक्कलभुनं मूर्चासर्पपारि
ष्टपल्लवाः विडालविडजालोमभेषज्यंगीवचामधु धूपः
शिशोर्ज्वरघ्नो यमशेषग्रहनाशनः क्षणादुद्धिजतवालः
क्षणाद्भ्रूसतिसेदति नखैर्दंतैर्धारयति धात्रीमात्मानमे
व च ऊर्ध्वं निरीक्षते दंतान् रवादेतकूजति जृम्भते भ्रुवौ
क्षिपति दंतौष्टं फेनं वमति चासकृत् क्षमोति निशि जा
गति शूलं गोभिन्नविट्स्वरं मत्स्यशोणितगंधश्च नचा
श्चाति यथापुरा सामान्यग्रहदुष्टानां लक्षणं समुदाहृ
तं वचाकुष्ठं तथा ब्राह्मीसिद्धार्थकं मथापि वा सारि
वासैधवं चैव पिप्पली घृतमष्टकं मध्यं घृतमिदं सिद्धं पा
तय्यं च दिनेदिने दृढस्मृतिः क्षिप्रमेधा कुमारो बुद्धिमान् भ
वेत् नपि शाचानरक्षां सिनभूतानि नमातरः प्रवदंति
कुमाराणां पिवतामष्टमंगलं अष्टमंगलं पादक
ल्कैः स्वगंधायाक्षीरमष्टगुणं पिचेत् घृतं देयं कुमारा
णां पुष्टिकृद्बलवर्द्धनं अश्वगंधाघृतं लाक्षारससमं
सिद्धतैलं मस्तु चतुर्गुणं रास्नांचंदनकुष्ठं च वाजिगंधा

(२३६)

वीरसिंहावलोकनः

निशाद्युतैः शताब्दादारुयष्ट्याहमुक्तातिक्ताहरेणुभिः
वालानां ज्वररक्षोघ्नमभ्यंगाहलवर्द्धनं इतिलाक्षादि
कंतैलं इति वीरसिंहावलोकने ज्योतिशास्त्रकर्मविपाकायुर्वेदो
क्तप्रयोगौ वालरोगचिकित्साधिकारः अथ विषोपद्र
वहेतुमाह तत्प्रतीकारं च यथोक्तं जातके व्यालवि
षशस्त्रबधनसुतीक्ष्णकूटैश्च धननाशः भौमदशायां
लभते नृपाग्निचौराहवादरिमर्दनात् अन्यच्च भानु
दशायां लभते नद्यौषधाध्यविषकाननैर्निधनं गिरि
दंतचर्मवह्निःक्रौर्यनरेन्द्राहवाद्यैश्च अथ मंगलदशा-
जनि तविषाद्युपशमायमंगलप्रीतये सकलमपि विधानं
विधिवत् कुर्यात् तथा चादित्यदशायामपि विषाद्युपद्र
वो आदित्यप्रीतये पूर्वोक्तमेव सकलं कुर्यात् तदुपद्रवोप
शान्तिः अथ कर्मविपाके हेतुमाह तत्प्रतीकारं च अथ
विषेणयः पराहितमाचरति सर्पादिना परं भीषयति स
सर्पादिविषोपप्लुतो भवति तत्रापामार्जनस्तोत्रजपं
कुर्यात् सर्वापपूर्वंच सौवर्णनागपंचदश्यांदद्यात् स
पैर्मन्त्रैरग्नौ जुहुयात् सहस्रनामस्तोत्रजपं कुर्यात् लू
तादिविषोपप्लुतपि अपामार्जनस्तोत्रेण च सर्वाण्यंगा
निसमलाग्रेः कुशैर्मार्जयेत् तेनोपशाम्यति अथ क्रम
प्राप्तस्थविषरोगस्य सनिदानं चिकित्सितमाह रुग्नि-
नेश्च यात् स्थावरं जंगमं चैव द्विविधं विषमुच्यते सू-

लाघात्मिकमाद्यस्यात्परसर्पादिसंभवं निद्रातंद्राकु
मंदाहमपाकंलोहमर्षणं शोथंचैवातिसारंचकुरुतेजं
गमविषं इंगितजोमनुष्याणांवाक्चेष्टामुखवैकृतैः
जानीयाद्विषदातारमेभिलिंगैश्चबुद्धिमान् उद्देषनं
मूलविषैःप्रलापोमोहएवच जृम्भणंवेपनंश्वासोत्तेयान्य
त्रविशेषणतु मुखशोफःफलाविषेदाहोन्नद्वेषएवच भ
वेत्पुष्प-विषेच्छर्दिराध्मानश्वासएवच तक्सारानि
र्यासविषैरुपयुक्तैर्भवन्तिहि आस्यदौर्गन्ध्यपारुष्यशि
रोरुक्कफसंस्त्रवाः फेनागमःक्षीरविषैर्विद्धेदोगुरुजिह्वा तृसी
डनंधातुविषैर्मूर्च्छादाहश्चतालुनि प्रायेणप्राणघातीनि
विषाण्येतानिनिर्दिशेत् सद्यःक्षतंपच्यतेयस्यजंतोः
श्रवेद्रक्तंपूयस्त्वंत्वभीक्ष्णं कृष्णीभूतंकृत्स्नमप्यर्थपू
तिक्षतान्मांसंसीर्यतेयस्यचापि तृष्णामूर्च्छाज्वरदाहौ
चयस्यदिग्धाहतंतंमनुष्यंव्यवश्येत् लिंगान्येतान्ये-
वकुर्यादमित्रैर्वृणौर्विषंयस्यदत्तंप्रमादात्वातपित्तकफा
त्मानोभोगिमंडलराजिलाः यथाक्रमंसमारब्धा ताह्यं
तराहंरूपिणः अश्वत्थदेवा यतनस्मशानवल्मीक-
संध्यासूचतुष्यथेषु याम्येचदष्टाःपरिवर्जनीयाःक्षे
शिरामर्मेषुयेचदष्टाः दार्वाकिणाचविषमाषुहंतिसर्वा
णिचोक्तानियथाक्रमेण वृंदसंग्रहात् मूलंतंदुल
वारिणापिवतियःप्रत्यंगिरासंभवंनिषिष्टंशुनिभद्रयो

(२३८)

वीरसिंहावलोकन.

गदिवसेतस्याहिभीतिःकुतः दर्पादेवफणीयदादशति
तंमोहान्वितामूलपं स्थानेतत्रतदैवयातिनियतंवक्रंय
मस्याचिरात् मसूरंभिंबपत्राभ्यांरवादेन्मेषगतेरवौ अ
ब्दमेकंनभीतिःस्याद्विषार्तस्यनसंशयः शिरीषपुष्पस्य
रसेसप्ताहंमरिचंसितं भावितंसर्पदंष्ट्राणांपाननस्यांज
नेहितं दंशस्योपरिवधीयात्तक्षणाच्चतुरंगुले क्षौ
मादिभिर्वेणिकयासिद्धैर्मन्त्रैश्चसंत्रवित् अबुचत्सेतुबं
धेनबंधेनस्तंभ्यतेविषं नवहंतिशिराश्चास्यसमंसंधि
गताअपि नजायतेविषाद्वेगोवीजनाशादिवांकुरः स
त्तमालंब्यदृष्टव्यस्तक्षणेंदुरगोरिपुः कोमलंवाचदन्त्य
श्रव्येयंशीतंघृतंगव्यंवाच्यंवानीलकंघ्रहं ध्येयावागरु
डातनुः शून्यताःध्यातमात्रेणभून्यतांयातितद्विषं न
क्तमालफलज्योषधिल्वमूलनिशाहयं सौरसंपुष्पमाजं
वामूत्रंवोधनमंजनं वंध्याकर्कोटकंमूलंछागमूत्रेण
भावितं नस्यंकांजिकसंपिष्टंविषोपहतचेतसः त्रि
दृदिशालेमधुकंहरिद्रेमंजिष्टचक्रंलवणंचसर्वं कटु
त्रिकंचैवविचूर्णितानिशृंगेनिदद्यान्मधुसंयुतानि एषो
गदोहंत्युपयुज्यमानःपातांजनाभ्यंजननस्ययोगैः अ
वार्यवीर्योविषवेगहंतामहागदोनाममहाप्रभावः आ
गारधूममंजिष्टारजनीलवणोत्तमैः लेपोजयत्याश्रुवि
षंकर्णिकायाश्चपानतः यःकासमर्द्दनेत्रवदनेनिक्षिप्य

फूलकारं मनुष्यो ददाति शीघ्रं जयति विषं वृश्चिकानां सः
 पारावतशक्रतश्चुठीमातुलिंगरसैः समैः पश्चात्कर्पाससं-
 मिश्रैर्वृश्चिकस्य विषं जयेत् कुठेरकस्य बीजं तु क्षीरेणा-
 र्कस्य भावितं लेपमात्रे विषं हन्ति वृश्चिकस्य न संशयः र-
 जनीसैन्धवसंयुक्तघृतमुत्तमपानतः मूलविषार्तस्य दि-
 ग्धवृद्धस्य चेष्यते चतुष्पाद्भिर्द्विर्वानरवदन्तं तु यत् श्वय-
 तेपच्यते राग रुजा स्त्रा वज्वरान्वितं सोमवल्कोश्वकर्ण-
 श्रगोजिह्वाहंसपाद्यपि रजन्यौ गैरिकं लेपो नरवदन्तविषा-
 पहः वचाहिङ्गुविड्गानि सैन्धवंगजपिप्पली पाठाच्चातिवि-
 षाब्जोषंकाश्यपेन विनिर्मितं दशांगमगदं पीत्वा सर्वकीट-
 विषं जयेत् कीटदृष्टा क्रियाः सर्वाः शमनास्युर्जलौकसः
 छत्रीझरपाणिश्च वरेन्द्रावौ तथा दिवा तस्थायाः शब्द-
 विन्नस्थाः प्रणश्यन्ती हपन्नगाः सोत्कंपः पुलकावृतः प्रति-
 मुहुः वक्त्रं समालोक्ष्यते दन्तेना धरपल्लवं दशति चेच्छी-
 लान्वितं कूजति यस्तापं जडतां च याति नितरां दृष्टः स उ-
 त्कंठितो रंतुं त्वस्थिमितामलां वरवती द्वांश्मसान् स्थलीं
 श्लेष्माणः कफपूर्णस्य वामानामिकया कृतः लेपो हन्या-
 द्विषंधोरं नृमूत्रसेवनं तथा पिंडीतगरकं नेत्रं पुष्पेणो-
 त्पाद्य योजितं दंशे मृतमपि दष्टं पुरुषं चालयति नात्र चि-
 त्रं विरुद्धाध्यसनक्रोधक्षुद्रयासनमैधुनं वर्जयेद्विष-
 मुक्तोऽपि दिवा स्वप्नं विशेषतः इति श्रीवीरसिंहावलोकने

(२४०)

वीरसिंहावलोकनः

ज्योतिः शास्त्रकर्मविपाकाद्युर्वेदोक्तप्रयोगोविषाधिका-
रः अथाकालपलितस्यजातकाभिप्रायेणहेतुमाह न
त्यतीकारं च यथोक्तंजातके दोषैर्विविधैःख्यातंदिनकर-
दिष्टोत्तरंप्रमाणस्थं सौरेणदृष्टमूर्तिर्वलीयुतांगतिरस्कृतं
नीचं चंद्रःकरोतीतिशेषः शनिचंद्रप्रीतयेयथोक्तमेव
जपहोमादिकंकुर्यात् मकरांशस्थेभौमेष्वेवं आश्रय-
शौचविहीनोदृढाकारइतिवचनात् अथाकालपलित-
स्यकर्मविपाकेहेतुमाह स्वकर्मनिर्देशकोजन्मांतेयुर्वेव
शुक्लेशोभवति सगायत्र्ययुतंजपेत् तनूयाग्नेइममं
त्रंजपेत् तिलैराज्येनजुहुयात् स्वकृतंस्कृतंनकीर्त-
येत् स्ववर्णमन्नमाज्यंदद्यात् इत्यकालपलितस्यप्रती-
काराधिकारः ज्वरादिविषांतानारोगाणांक्रमेणज्योतिः
शास्त्रकर्मविपाकाद्युर्वेदोक्तमार्गेणचिकित्सितमुत्कार-
सायनाधिकारमाह हृदसंग्रहात् यज्जराव्याधि-
विध्यंसिभेषजंतद्रसायनं पूर्ववद्यसिमध्येवाशुद्धकायः
समानचरेत् अविशुद्धशरीरस्ययुक्तोरासायनोविधिः
नभातिवाससिक्लृष्टेरंगयोगइवार्षितः सिंधूस्थशर्क-
राशुंठीकणामधुगुडैःक्रमात् वर्षादिष्वभयाभ्यासात्
रसायनगुणैषिणा त्रैफलेनायसींपात्रींकल्केनालेपये-
न्नवां तमहोरात्रिकंलेपंपिवेत्क्षौद्रोदकाप्लुतं प्रभूत-
स्नेहशमनंजीर्णेतस्मिन्प्रयोजयेत् अजरौरुकसमभ्या

साज्जीवेन्नाससमाशतं मंडूकपर्ण्याः स्वरसः प्रयोज्यः
क्षीरेणयष्टीमधुकस्यचूर्णं रसोगुडञ्जास्तुसमूलपुष्पा
कल्कः प्रयोज्यः खलुशंखपुष्पाः आयुप्रदान्यामयना
शनानिवलाग्निवर्णस्वरवर्द्धनानि मेध्यानिचैतानिरसा
यनानिमेध्याविशेषेणतुशंखपुष्पी योमासमेकंस्वरसं
पिवन्तिदिनेदिनेभृंगरजःसमुत्थं क्षीरासिनस्तेबलवर्ण
युक्ताः समाः शतंजी वितन्माप्नुवन्ति असिततिलविमिश्रा-
न्यल्लवान्भक्षयेद्यस्ततस्तपय आशीभृंगराजस्यमा भ
वतिचचिरजीवीव्याधिभिर्भिप्रमुक्तोभ्रमरसदृशकेशः
कामचारीमनुष्यः पीताश्वगंधापयसार्द्धमासंघृतेनतै
लेनसुरवांबुनावा रुशस्यपुष्टिवपुषोविभर्तिबालस्य
सस्यस्ययथांबुवृष्टिः धात्रीतिलान्भृंगरसोविमिश्रा
न्येभक्षयेद्युर्मनुजाः क्रमेण तेकृष्णकेशाविमलेन्द्रि
याश्वनिर्व्याधयोऽयामरणाद्भवेयुः मासंवत्सामध्युप
सेव्यमानः क्षीरेणतैलेनघृतेनवापि भवन्तिरक्षोभि
रदृष्टरूपामेधाविनोनिर्मलदृष्टिवाचः वृद्धदारुक-
मूलानिसूक्ष्मचूर्णानिकारयेत् शतावर्यारसेनैवस
सवारांश्चभावयेत् अक्षमात्रंतुतत्तचूर्णंसर्पिषास
हयोजयेत् मासमात्रोपयोगेनमतिमान्जायतेन
रः मेधावीस्मृतिमांश्चैववलीपलितवर्जितः हस्तिक
णरजः स्वादेत्प्रातरुत्थायसर्पिषा यः श्रेष्ठाहारचा

(२४२)

वीरसिंहावलोकन.

रोपिसहस्रायुर्भवेन्नरः मधावीबलवान्कामीस्त्री
शतानिजयत्यसौ मधुनात्वस्यस्नेहः स्यात्बलिष्ठः-
स्त्रीसहस्रगः अयंमंत्रःप्रयोक्तव्योभिषजावभिमंत्रणे
ॐ नमोमहाविनायकाय अमृतरक्षरक्षमेफलसिद्धिदे
हिदेहिरुद्रवचनेन स्वाहा पुनर्नवस्यार्द्धपलन्नवस्य-
पिष्टं पिबेद्यः पयसार्द्धमासं मासद्वयं तद्विगुणं समं वाजी
र्णोपिभूयो स पुनर्नवः स्यात् धात्रीचूर्णस्य कंसंस्वरस
परिमितं क्षौद्रसर्पिः समासं कृष्णामानीसिताष्टप्रसृति
मधुयुतं स्थापितं भस्मराशौ वर्षान्येतत्समभ्रनू भवाति
विपलितोरूपवर्णप्रभावैः निर्ध्याधिर्बुद्धिमेधास्मृति
वचनवलस्थैर्यसत्त्वैरुपेतः गुडूच्यपामार्गविडंगशंखि
नीवचाभयाश्रुं ठिशतावरीसमो घृतेन लीढाप्रकरो
तिमानवं त्रिभिर्दिनैः श्लोकसहस्रधारिणं ब्राह्मीवचा
मयोवासपिप्पलीमधुसैधवं अस्यप्रयोगात्सप्ताहा
त्किंनरैः सह गायति हंत्यम्लपितवमनारुचिदाह-
मोहनरवालित्यमोहतिमिरव्रणशुक्रदोषान् भुत्कारसः
सततमामलकीरसेनवृद्धोप्यनेन च भवेत्तरुणीरिरंसु-
तीव्रेण कुष्ठेन परीतदेहोयः सोमराजीनियमेन रवादेत्
संवत्सरं कृष्णातिलद्वितीयां सोमराजीवपुषाधि शेते
पंचभल्लातकं छित्वा साधयेद्विधिवज्जले कषायं तं
पिबेच्छीतं घृतेनाक्तौष्टतालुकः पंचभल्लातकं यावत्सप्त

तिंहासयेततः जीर्णेद्यादोदनंशीतंघृतक्षीरोपसंहृतं
 एतद्रसायनंश्रेष्ठं वलीपलितनाशनं कुष्ठार्शोऽरुमिदोषघ्नं
 दुष्टशुक्रविनाशनं तैलंभल्लातकानांचपिवेन्मासंयथा-
 बलं सर्वोपतापनिर्मुक्तोजीवेद्वर्षशतंहृदः कासश्वासाति
 सारज्वरपित्तकटीकुष्ठकोष्ठप्रकारान् मूत्राघातोदरार्शः
 श्वयथुगलशिरः कर्णशंखाक्षिरोगान् येचान्येवातपित्त
 श्रमजकफभवाज्याधयः संतिकेचिनांस्तानभ्यासयोगा
 दपनयतिपयः पीतमन्तेनिशायाः अंभसः प्रसूतीरष्टौ
 रवाचनुदि तेपिवेत् वातपित्तकफंजित्वाजीवेद्वर्षश
 तंहृदं ज्वंगवलीयलितघ्नपीनसर्वैश्वर्यकासश्वासघ्नं
 रजनीक्षयेबुनस्थंरसायनंरुष्टिजननंच प्रसूतित्रयंतु
 पातव्यनासायानाधिकंमत्तं नकेवलंदीर्घमिहायुरशु
 तेरसायनंयोविधिवान्निसेवेत् गतिसदेवर्षिनिषेवितां
 शुभांप्रपद्यतेब्रह्मतथैवचाक्षयं इतिश्रीवीरसिंहा
 वलोकेज्योतिः शास्त्रकर्मविपाकायुर्वेदोक्तप्रयागोरसा
 यनाधिकारः अथज्योतिः शास्त्राभिप्रायेणषंडत्व
 हेतुमाह तत्त्वतीकारंच यथोक्तंजातके क्लीवाचारो
 द्वेष्यः सर्वजितोबंधुभिस्त्यक्तः सौरादित्येदुसुतेः एक-
 स्थैर्जायतेपुरुषः अन्यच्च सोनीचरविभवेनदुःखांतं
 विक्षितांगमस्करूपं अलुचरशीलमकांतंनपुंसकंभौम
 सदृष्टः तथाच क्लीवोविपिन्नदुष्टः परार्थचेष्टः सुदुः

(२४४)

वीरसिंहावलोकनः

खितोमूढः मकरेदानवपूज्येकेशसहोजायतेपुरुषः
अथशानिरविबुधयोगेषंडत्वसंभवेत् तत्प्रतीकारार्थं
हृत्प्रतीतयेयथोक्तमेवपूर्ववत्कुर्यात् रविग्रहस्थितभौ
मदृष्टबुधजनितनपुंसकत्वप्रतीकारायबुधप्रतीतयेयथो
क्तमेवकुर्यात् मकरांशवर्तमानशुक्रजनितनपुंसकत्व
प्रतीकारायशुक्रप्रतीतयेयथोक्तमेवकुर्यात् तेनोपशांति
र्भवति नपुंसकत्वकर्मविपाकहेतुमाह तत्प्रतीकारं च
रुद्रीपण्योपजीवीषंडः कौमारदारत्यागीतद्वत्माता
पित्रौराक्रोशकःषंडः चांडाल्यवकीर्णीषंडः कन्यादूष
कषंडः अंगुल्यादियोनिविदारणेनृतुसंभोगेषंडः स्या
त् अस्यप्रायश्चित्तं उक्तमेवकुर्यात् तत्पापोपशां
तयेचांद्रायणद्वयंकुर्यात् गांसुवर्णचदद्यात् रसायन
मुक्तावाजीकरणमाह चंद्रसंग्रहात् तैस्तैर्भाविर्वैरहृद्यै
स्तुरिरंसोर्मनसिक्षये ध्वजःपतत्यतो नृणां क्लेशसमुप
जायते अन्यैरम्लोष्णलवणैरतिमात्रोपसेवितैः सौ
म्यधानुक्षयोदृष्टः क्लेशं तदपरं स्मृतं अतिव्यवायशीलो
योनववाजिक्रियारतः ध्वजभंगमवाप्नोतिसशक्रक्षय
हेतुकं असाध्यं सहजं तैर्ज्यं मर्मलेदाच्च यद्भवेत् साध्या
नामां विशिष्टानां कर्मावाजीकरो विधिः पिप्पलीलवणो
पेतौ वस्तांडोक्षीरसर्पिषा साधितौ भक्षयेद्यस्तु सगच्छे
त्प्रमदाशनं वस्तांडसिद्धे पयसि भाषितानसकृतिलान्

यःखादेत्सपुमान्गलेत्स्त्रीणांशतमपूर्ववत् चूर्णवि-
 दार्याः सकृतंस्वरसेनैवभावितं सर्पिःक्षीरयुतंलीढ्या
 दशगलेन्नरोगनाः एवमामलकंचूर्णंस्वरसेनैवभावि-
 तं शर्करामधुसर्पिर्भिर्युक्तंलीढ्वापचःपिवेत् एतेना
 शीतिवर्षोपियुवेवपरितृष्यति विदारीकंदचूर्णंनुद्यते
 नपयसानरः उदंबरसमखादेत्तृद्धोपितरुणायते
 स्वयंगुमेक्षुरुकयोर्बीजिचूर्णंसशर्करं धारोष्णेननरःपी-
 त्वापयसानक्षयंत्रजेत् उच्चटाचूर्णमप्येवंक्षीरेणो-
 त्तममुच्यते शतावर्युच्चटाचूर्णंपेयमेवंस्फरवारिना
 कर्षमधूकचूर्णस्यदृतक्षौद्रसमन्वितं पयोनुपानं
 योलित्थान्नित्यवेगःसनाभवेत् गोक्षुरकःक्षुरकः
 शतमूलीवानरिनागवलातिबलान् चूर्णमिदंपयसा-
 निशिपेयंयस्यगृहेप्रमदाशतमस्ति त्रिकटुविदारी
 निस्तुषतिलबहुपत्रोरजश्चतुःप्रस्थं भल्लातकप्रस्थयु-
 गंतत्समःसत्वंगुडूच्याश्च पंचत्रिंशन्मधुयुतोव्योम्न
 श्वाष्टौपलानिदशवहेः तद्विगुणावाराहीसप्तगुणाश
 र्करादहनात् मध्वर्द्धघृतंचैतत्परिमृज्यस्निग्धभाज-
 नेनिहितं अद्याद्यथाग्निहंतुरौगानीकंक्षयंकासं अ-
 श्मर्युदरभगंदरकुष्ठवलीपीनसश्वासं नरसिंघसदृश
 विक्रममन्यमपिवाञ्छितंलभवेत् बलवर्णकांतिस्वर
 स्मृत्युत्साहसंयुक्तं उपयुज्यचूर्णमब्दंशुद्धतनुःस्या

(२४६) वीरसिंहावलोकन.

नृसिंहारव्यं वाराहसूर्ध्ववृत्कंदोवाराहीकंदसंज्ञि-
तः भिषजांतदलाभेतुचर्मकारालुकोमतः नारसिं
हारव्यंचूर्णं घृतंशतावरीगर्भेक्षीरेदशगुणेपचेत्
शर्करापिप्पलीक्षौद्रयुक्तं च प्यमुच्यते शतावरीघृ-
तं कर्पूरागरुचोचवोलनलिकालाक्षासठीधातुकी
पुष्पैः सप्तदलैलवालुस्करसाशैलेयमांसीपूवैः एला
कुंकुमरोचनादमनकश्रीवासजातीफलैः कंकोलकमु-
कैर्जटामदमुराकांतालवंगामयैः तैलोशीरहरेणुकाम-
लयजस्थौणैयचंडानरखैजीतीकुष्ठकुलीरपद्मकनतैः
स्पृक्कान्वितैःपालिकैः लाक्षायोजनवल्लिलोध्रसलिलै-
स्तैलविपाद्याढकंतेनाभ्यज्यतनुर्जरन्नपिभवेत्स्त्री-
णांपरंवल्लभः शुक्राढ्योद्युतिमाननल्पतनयः षंडो-
पिरसुत्सुकोवंध्यागर्भवतीभवेदपितथावृद्धोपिसंज्ञे
सुतं कंडस्वेदविचर्चिकामलहरंदौर्गंध्यकुष्ठापहं अ-
श्विभ्यांपरिकीर्तितसुखकरंतैलसुगंधमहत् इतिमहासुगं-
धतैलं यःकश्चिन्मधुरंस्निग्धंवृंहणंजीवनंगुरु-
हर्षणंमनसश्चैवसर्वतदृष्यमुच्यते स्वरूपायौवनाव-
स्थालक्षणैर्याविभूषिता यावश्चाशिक्षितायाचसा-
स्त्रीवृध्यतमामता नर्तवैषोडशाद्वर्षात्सप्तत्यापर-
तो न च आयुःकामो नरस्त्रीभिः संयोगं गंतुमर्हसि
भोजनानिविचित्राणिपानानिविविधानि च वाचःश्रो

श्रानुगामिन्य स्त्वक्स्पर्शनिच गंधामनो-
 जारूपाणिचित्राण्युपवनानिच मनसश्चाप्रतीघातोवा
 जीकुर्वन्तिमानवं इतिवीरसिंहावलोकेवाजीकरणाधि-
 कारः अथस्नेहाधिकारः वृत्तसंग्रहात् यथादोषं य-
 थाख्याधियथाकालं यथाबलं स्नेहं पक्वमपक्वं वा पातुं
 युज्यात् चिकित्सकः केवलं पैतिके सर्पिर्वीतिके लवणा-
 न्वितं देयं बहु कफे तैलं व्योषक्षारसमायुतं स्नेहसा-
 ल्यः कुशसहोददः काले च शीतले अल्लमेव पिवेत् स्नेहम-
 दृष्ट्वा नो हि शोभनं उत्तमस्य पलं मात्राभिश्चाक्षौश्च
 मध्यमा जघनस्य पलार्द्धेन स्नेहकाथौषधेषु च पिक्वं
 हंचतुरहंपंचाहंपडहानिच सप्तरात्रात्परं स्नेहः सात्स्य-
 भावाय कल्प्यते स्नेहं कृशं कृशान् वृद्धान् सक्तुमारा-
 न् शिशून्पि तृष्णालुचोष्णकाले च सहभक्तेन पायये-
 त् पिप्पल्योलवणं स्नेहाश्च त्वारोदधिमस्तुकं पीतमै-
 क्यमेतद्विषयः स्नेहनमुच्यते विवर्जयेत् स्नेहपानम-
 जीर्णतिरुणज्वरी दुर्बलो रोचको स्थूलो मूर्छार्तो मदपी-
 डितः लुब्धाभिभूतस्तृषित अंतः पानं कृमान्वितः
 दन्तवस्तिर्धिरक्तश्च वातो यश्चापि मानवः अकाले पि-
 प्रसूता स्त्री स्नेहपानं विवर्जयेत् दीप्तांतराग्निः परिशु-
 द्धकोष्ठः प्रत्युग्रधातुर्बलवर्णयुक्तः दृढेन्द्रियो मंदजरः श-
 तायुस्नेहोपसेवी भवतीह मर्त्यः इति वीरसिंहावलोके

स्नेहाधिकारः अथस्वेदाधिकारआरभ्यते त
 सैःसैकतपाणिकांस्यवसनैःस्वेदोत्थवद्भारकैः लेपाद्वा
 तदरैःसहाम्ललवणैःस्नेहैःसस्वोष्णैर्भवेत् एवंतप्तपयो
 बुवातशमनःकाथादिसेवादिभिःतसैस्तोयनिषेचनोद्धत
 महद्वाष्पैःशिलाद्वयैःक्रमात् येषांनश्यंविधातव्यंवस्ति
 श्वापिहिदेहिनां शोधनीयाश्चयेकेचित्पूर्वस्वेद्याश्चतेम
 ताः पश्चात्स्वेद्योद्धतोशूलोमूढगर्भैरुपद्रुताः सम्यक्प्र
 जाताकालेचपश्चात्स्वेद्यैश्चजानता स्नेहात्किन्नाद्या
 तुसंस्थाश्चदोषाःस्वस्थायेचयेचमार्गेषुलीनाः सम्यक्-
 स्वेदैर्योजितास्तेद्रवत्वंप्राप्ताकोष्ठंशोधनैर्योतिशेषाः अ
 ग्नेदीप्तिमारुतत्वकूप्रसादंभक्तश्चद्वांश्रोतसांनिर्मलत्वं
 कुर्यात्स्वेदोतंद्रनिद्रं चहृन्यासंधीस्तब्धांचेष्वेदाभ्यु-
 क्तः शांतश्चूलव्यपरमेस्तंभनिग्रहगौरवे संजातेमा
 द्रवेरक्तेस्वेदनाद्विरतिर्मता पांडुमेहीरक्तफितीतृषार्तः
 क्षतक्षीणोदुर्बलोजीर्णभुक्तः वृकोदरीगर्भिणीपान
 कृच्चनैतेस्वेद्यायश्चमर्त्योतिसारी स्नेहव्यक्तशरीरस्य
 शीतैराच्छाद्यचक्षुषी हृदयंरूपणौदृष्टीस्वेदयेन्मृदुना
 नवा इतिवीरसिंहावलोकैस्वेदाधिकारः वमन-
 रेचनंनस्थनिस्तुहश्चानुवासनं ज्ञेयंपंचविधंकर्मविधा
 नंतस्यकथ्यते दोषाःकदाचित्कुप्यंतिजितालंघनपा-
 चनैः येतुसंशोधनैःशुद्धाःनतेषांपुनरुद्भवः यथाउ

क्तं यथायोगं कफजे च मनशस्त्रं रेचनं पित्तजे गदे वस्ति
 र्वातगदे कार्यं आमजे पाचनादिकं स्निग्धं स्विन्नं नरं स
 म्यक् कृजातु मात्रासनस्थितं कंठमेरुदन्तालेन स्पृशन्निर्वा
 मयेन्द्रिषक् कृष्णो द्रव्यवसिंघूत्थं रामठकल्कयुतं पिवेत्
 यष्टी कषायं सक्षौद्रं तेन साधु च मत्फलं आटूष्णं बन्धा
 नि बपटोलं फलिनी त्वचं काथयित्वा पिवेत्तोयं वातिकृन्म
 दनान्वितं फलं च कटुतीक्ष्णोष्णैः पित्ते स्वादुहितैर्वमेत्
 स्रस्वादुलवणाम्लाम्लसंसृष्टं वायुना कफं पित्ते कफस्था
 नुसरवं प्रवृत्ते शुद्धेषु तृहत्कंठसिरस्सुचापि लब्धैव दाहे
 कफसंश्रवे च स्थितेषु वातं पुरुषं व्यपश्येत् कफः प्रसेकः
 स्वरभेदनिद्रातंद्रास्यदौर्गन्ध्यविषोपसर्गाः गुरुत्वकंडूग्र
 हणां विकारं नश्यंति जंतोर्वमनः सरवेन छिन्नेतरोपुष्प
 फलप्ररोहायथाविनाशं सहसा ब्रजंति तथा तृते श्लेष्म
 णि छदनेन तज्जा विकारा विलयं ब्रजंति न वामयेति मि
 रकं न गुम्ले नैवोदरे नैव च पांडुरोगे स्थूलक्षतक्षीणकृशा
 नि वृद्धान् शोर्द्धिताक्षेपकपीडितांश्च रूक्षप्रमेहेति मि
 रे च गर्भे गच्छत्यधोर्द्धं रुधिरे च तीव्रे दुष्टे च कोष्ठे कृमिभि
 र्मनुष्यं न वामयेदर्शसिचातिवृद्धे अतिवातं घृताभ्यक्त
 मवगात्पहिमेजले उपचारे कृताक्षौद्रमिश्रैर्लेहैश्चिक
 त्सकः वमनेति प्रवृत्ते च तृद्यं कार्यं विरेचनं इति वमना
 धिकारः स्निग्धस्विन्नायवांतायदातव्यं हि विरेचनं

(२५०)

वीरसिंहावलोकन.

अन्यथायोजनं पुंसां गृहिणीरोगकृन्मतं पित्तेन स्या-
न्मृदुकोष्ठोक्तूरो वातकफाश्रयात् मध्यमः समदोषत्वा-
न्मात्राद्योज्यानु रूपतः शर्कराक्षौद्रसंयुक्तं तृवृच्चूर्णं सु-
चूर्णितं रेचनं सुकुमाराणां त्वकूपत्रमरिचान्वितं अभ-
यापिप्पलीमूलं मरीचं विश्वभेषजं त्वकूपत्रपिप्पलीसुस्त-
विडुंगामलकानि च एतानि समभागानि दंती च त्रिगुणा-
भवेत् तृवृदष्टगुणा ज्ञेया षड्गुणान्मात्रशर्करा मधुना-
मोदकं कृत्वा वल्लमात्रप्रमाणतः एकैकं भक्षयेत्प्रातः शी-
तं चानुजलं पिबेत् तावद्विरिच्य तेजं तुर्यावदुष्णान्सेव्य-
ते पानाहारविहारेषु भवेन्निर्यत्रणः सदा पाण्डुत्वकास-
विषमज्वरबन्धिसादान्जंघोरुपृष्टजघनोदरपार्श्वभूल-
ान् प्लीहाक्षिरोगपवनाश्मरिकुष्ठमेहान् हन्याद्रसायन-
मिदं भिषजाप्रशस्तं अल्पव्ययं बहुफलं सततोपसेव्य-
मायुष्करं पलितनाशनमश्विदृष्टं इत्यभयाद्योमोद-
कः विडुंगसारा मलकाभयानां पलं पलं स्यात्तृवृतात्रय-
च गुडस्य च ह्नादशभागयुक्ता मासेन त्रिंशद्गुटिका निसे-
व्याः निवारिणो यक्षवरेण सृष्टः समाणि भद्रा किल शा-
क्य भिक्षवे अयं हिकासक्षयकुष्ठनाशनो भगंदरप्लीह-
जलोदरार्शसां बुद्धेः प्रसादं वलमिंद्रियाणां धातुस्थि-
रत्वं ज्वलनस्य दीप्तिं विराज्जपाकं वयसः करोति विरेचनं
सम्यगुपास्यमानं माणिमद्रोमोदकः क्षीणास्तथा

रूक्षितवालवृद्धादीनोथशोषीभयशोकतप्तः श्रान्तस्तृ-
षार्त्तःपरिजीर्णभुक्तोगर्भिण्यधोगच्छतिचस्थचासृक्
नवप्रतिश्यायपरीतदेहोनवज्वरीयाचनवप्रसूता श-
ल्यार्दिताश्वाप्यविरेचनीयाः स्नेहादिभिर्येत्वनुपसृता
श्च वप्रकोशीरनागाह्वचंदनानिप्रयोजयेत् अति
योगेविरेकस्थपानलेपनसेचनैः विचेतनानां सर्वेषां द-
ध्यम्लंस्तंभनेहितं आमांतेचप्रदातव्यमन्यथामुद्र-
यूपकं इति श्रीवीरसिंहावलोके विरेकाधिकारः च-
स्तिर्वतिचपित्तेचकफेरक्तेचशस्यते संसर्गसंनिपातेच
वस्तिरेवसदाहितः विरेचनात्सप्तरात्रे गते जातकलक्षये
कृताहारायसायान्हेवस्तिर्देयानुवासनः उत्सृष्टानिल-
विण्मूत्रेनरं वृत्तिं निधापयेत् अन्यथोपहितोवस्तिर्नैवां-
तः संप्रपद्यते एकांतरोपयोगेन धान्यभुंठीजलं पिबेत्
तेनास्यदीप्यते वह्निर्भक्तकांक्षाचजायते मधुकामग-
धामयविल्वचचामिसिपुष्करमूलसटीशिखिभिः मदना
मरदारुयुतैर्विपचेत्सयसागुदवस्तिषुभूलमिदं गुदजा-
निगुल्फगुदगुल्फकटीजठरांतरेषुपवनस्यरुजः विनि-
हंतिगुल्ममतिसारगदान्ग्रहणीविकारमनुवासनतः
इति वीरसिंहावलोकेनुवासनाधिकारः अनुवासित-
मप्यक्तस्विन्नदेहं निरूहयेत् अभुक्तेपीडयेद्वस्तिम-
ञ्चूर्णमविलंबितुं स्नेहगुडमांसरसंपयश्च अम्लानिमू-

(२५२)

वीरसिंहावलोकन

त्रमधुसैधवश्च एतान्यनुक्तान्यपिपाययेत्तु निरुहयोगे
मदनात्फलं च गुडतिंतिडीककुडघस्तु भवेदपिचात्रमूत्र
कुडघद्वितयामिशिरामण्डकसिंधुयुतं निरुहणं हि
विहितं मुनिभिः मूलसेकाद्यथावृक्षाः स्निग्धशाकल
पल्लावाः तथावस्तिप्रदानात्स्युर्नराः कांतिवलान्विताः
इति श्रीवीरसिंहावलोकने निरुहाधिकारः प्रायोगिकः का
सहरश्च धूमो वैरेचनस्नेहनवामनीयौ एलादिनाकुष्ठन
तोर्जितेन क्षौमं प्रलिप्यांगुलिकाष्टमानं प्रायोगिके च
वतिरियंष्टीवेन्मुखमागतं तेन रोगाः प्रशास्यन्ति नराणां
मूर्ध्जंतुषु इन्द्रियाणां च वैमल्यं कुर्यादास्यं स्रगंधि च
हनुदंतशिरो ग्रीवात्रिकबाहूरसावलं वलीपलितखा
लित्यव्यंगानां चाप्यसंभवः तैलं कफे च वाते च केवले प्र
वने वसां दद्यान्नस्यं सदापित्तसर्पिर्मज्ज च मारुते च
तुर्विधस्य स्नेहस्य विधिरेष प्रदर्शितः श्लेष्मस्थानविरो
धित्वात्तेषु तैलं प्रशास्यते विषाभिघाते सन्यासे मूर्च्छा-
मोहापतंत्रके मदापस्मारशोकार्तिचिंताक्रोधभयादि
षु मानसेषु च रोगेषु मूढव्याकुलचेतसां संज्ञाप्रबोध
हेत्वर्थमवपीडं च दापयेत् नस्ये प्रधमने चूर्णं त्रिवेलं च
लूतं पुटं षडंगुलद्विमुखयानाड्याविषादिमूर्छितः
प्रसन्नदृष्टिर्दृढदंतकेशः शशांकवक्त्रः पलितैर्विहीनः
पिका भक्तः कमलास्यगंधोनरयोपसेवी भवतीह मर्त्यः

इतिवीरसिंहावलोकेनश्याधिकारः सुखसंचार्यतेया
तुमात्रासाचावलेस्मृता असंचार्यतुयामात्रागंडूषेसाप्र
कीर्तिताः एवंस्नेहपयःक्षौद्रसमूत्राम्लससैधवः कषायो
ष्णोदकाभ्यांचकवलोदीयतेहितः इतिश्रीवीरसिंहा
वलोकेकवलाधिकारः अथमिश्रकः मुस्तापर्पट
कंज्व रेतुषिजलंमृद्वृष्टलोष्टोद्भवंलाजाछर्दिषुवस्ति
जेषुगिरिजोमेहेषुधात्रिनिशांपांडोश्रेष्ठमथाभ्यानिल
कफेप्रीहामयेपिप्यलीसंधानंकृमिजेविषेशुकतरुर्मे
दस्यथोगुग्गुलुः वृषोस्त्रपित्तेकुटजोतिसारैभल्लात
मर्शस्तिगदेषुहेम स्थूलेषुताक्षचक्रिमौकृमिघ्नशोषेसुराछाग
पयोथमांसंअक्षामयेषुत्रिफलागुडूचीवातास्त्ररोगेमधि
तंग्रहण्यां कुष्ठेषुसेव्यःखदिरस्यसारःसर्वेषुरोगेषुशि
लाह्वयंच उन्मादघृत मनवंमद्यंशोकंअपस्मृतिं ब्रा
ह्मीनिद्रानाशंक्षीरंजयतिरसालाप्रतिश्यायं मांसंकार्श्यं
लसुतःप्रभंजनंस्तच्चगात्रनंस्येदः गुडयजान्याश्चपुरो
नस्यंस्कंधांसबाहुषुरुजः नवनीतरवंडमर्दितमो
ष्टंमूत्रंपयश्चहंत्युदरं नस्यंचोर्द्धधिकारान्विद्राधिम
विरोत्थमश्रावःनस्यं कवलं मुखगलगदनस्याजना
दिनेत्ररुजःवृद्धत्वंक्षीरघृतेमूर्च्छाशीतांबुमारुतछा-
याः समसक्तार्द्रकमात्रामंदेवहौश्रमेस्करापानं दुः
खसहत्वंस्थोत्येव्यायामेगोक्षुरुहितःकृच्छ्रे कासेनि

(२५४)

वीरसिंहावलोकनः

दिग्घिकायाः काथः शूलिषु पुष्करं जलपयसा संस्थां
पने च धात्रा त्रिफलाया गुग्गुलुर्व्रणो शस्तः वस्तिर्वीत
विकारे पित्तेरेकः कफोद्भवेवमन्तं क्षौद्रं जयति वला
संवस्तिः पीतं सर्षपं तैलं इत्येतद्यथा प्रोक्तं रोगाणां
मौषधं कालं तद्देशकालवलतो विवेचनीयं यथा यो
गं रवदिरं निंबपत्राणि मसूरविदलैः सह्रापे व्यंभसा-
कृतो लेपः शीतपित्तं ज्वपोहति पलं पलं समादाद्य सर्ज
निर्घाससर्पिषोः तयोस्तुत्यंगुडं दत्त्वा सम्यग्दृष्यदिपे
षयेत् अर्कदुग्धपलाद्धं तु क्षिप्त्वा लेपं प्रलेपयेत्
तेनैव लेपितो पादो भवतो ज्वदलप्रभो सर्जशिग्रुकसिं
धूत्स्थघृतगुग्गुलुगैरिकैः गुडक्षौद्रयुतो लेपः पादस्फु-
टिना नाशनः घृताक्तैः सकभिश्चक्षुषेण रजाक्षारसम-
न्वितैः मुच्यते चरणौ क्षिप्रं परितापात्सुदारुणात्
सैंधवचर्णौ पहितं दलं कुमार्याद्विधाकृतं बद्धं गल-
गंडगंडमालां ग्रंथिं चैवावुदंशमयेत् हरीतकी च संपि-
ष्य गात्रमुद्धर्त्तयेन्नरः पश्चात्स्नानं प्रकुर्वीत देहस्फुट-
नशांतये वधूलस्य फलैः सम्यग्वारिणा परिपेषितः
गात्रमुद्धर्त्तयित्वा नुहरीत क्वाकपिष्टया भूयश्चोद्-
र्त्तनं कृत्वा यथा स्नानं प्रकल्पयेत् प्रस्वेदात् मुच्यते-
क्षिप्रं ततः स्वेदं समाचरेत् मोचंतु घृतसंमिश्रं मुख्य-
वर्णकरं परं भोजयेत् प्रातरुत्थाय जीर्णमिधुरभोजनं

वीरसिंहावलोकनः (२५५)

गोमूत्रे तु समालोढ्य माहिषं सकृदुत्तमं तेनैव लेपनं
कुर्वाद्देहव्येगं ध्वनाशनं अश्वगंधा तथा लांबुचंदनं चैव पे-
षयेत् सर्षपाणां हितं कल्कं वर्णवर्द्धनमुत्तमं माहिषं
कथितं क्षीरमेतेनौद्वर्त्तनं परं सस्ववर्णकरं स्त्रीणां ति-
लकानां च नाशनं उदुंबरं गवां मूत्रेशनैर्मृदूग्निनापचे-
त् तैलं मसूरसंयुक्तं तिलकानां विनाशनं प्रियंगव-
श्चंदनलोध्रमिश्राकालेपकं पांडुवटस्थपत्रं तोयेन पि-
ष्टानि विलासिनीनां कुर्वति वक्राणि शशिप्रभानि के-
वलाययसापिष्ठाश्चक्षुःशाल्मलिकंठकाः अहमेते-
न वलिदां भवेत्सद्योपमं मुखं पिष्टाजं वीरबीजं च क्षौ-
द्रेण च गुडेन च अंगानां मौषधं श्रेष्ठं शशस्य रुधिरं त-
था सरासैधवसंमिश्रामदं मद्यसमुद्भवं क्षिप्रमेव ह-
रेत्सुंसां पानतः संप्रयोजनात् तांबूलमदनाशाय तत्
क्षणं शीतचारिणा संपिवेत्सुरुषो स्त्रीणां चुलुकानि
प्रयत्नतः तांबूलचूर्णदग्धास्तुकांजिकस्य तु धारयेत्
सम्यक्कलवणमिश्रस्य मधूकदाहं शांतयेत् तांबूल-
चूर्णदग्धास्तु धारयेत्तु प्रयत्नतः गंडूषं तिलतैलस्य पु-
रुषः सरववांछया प्रातरुत्थाय कोष्ठेन चारिणा परिचूर्णि-
ते मंदाग्नेर्दीपनं मुखं संपिवेद्द्विभेषजं शृंठीचूर्णं
समायुक्त्य चक्षारं समालिहन् सर्पिषा प्रातरुत्थाय न-
रो वह्निं प्रदीपयेत् शृंठीमागधिका चूर्णं प्रातरुष्णां बुना

(२५६)

वीरसिंहावलोकन.

पिवेत् वातश्लेष्महरंश्चेष्टमग्नेर्दीप्तिकरं परं वात
लेधिवंधे च सामदोषे निमार्दयेना गरांबुसदापथ्यं
र्णजीर्णविनाशन पिप्पली मधुसंयुक्ता मेदकफवि
शिनी श्वासकासज्वरहरा पाण्डुपूहोदरापहा कास
जीर्णरुचिश्वासहृत्पाण्डुकुमिरोगिणा मंदाग्निविष
ग्नीनां शस्यते गुडपिप्पली लघ्वरोचकहृत्पासकंडूको
ठाम्लपित्तिनां कफपित्तवतां सेव्या विजया मधुना सह
कामला पाण्डुरुद्रोगदुर्नामोदरगुल्मिषु शोफानाहविं
धघ्नी प्रयोज्या सा गुडाभया मर्देन लेरुचिकरं वानबंधे
शसांहितं गुडनागरकंहंतिकासश्वासमरोचकं गु
डाद्रकं वातहरं रुचिरुद्धलवर्द्धकं अग्निसंदीपनं हृद्यं
चर्चोभधिकफापहं विकाशिविशदः शंसिरोचनो दी
पनो मृतः स्तंभासामानिलध्वंसकर्षणोलवणाद्रकं
मंदाग्नित्वं प्रतिश्यायपाण्डुतां विषमज्वरे नाम्नामिलाषं
संचहन्त्या त्तु मधुनाद्रकं मन्याहनुश्रवणलोचननारि
सिकास्थभ्रूभागतालुगलशंखशिरोविकारान् कृष्ण
निहंति दशमूलकषायपीताकाथेन वासक्षतत्रिफलोद्भ
न ॥ मानसाह ॥ गुंजाभिस्तप्तभिर्मषः शाणो माषचतु
यं शाणो द्वौ वटकः कोलोसौ द्वौ कर्ष उदंबरः अक्षं पाणि
तलं ज्ञेयं स्वर्णं कवलग्रहः पित्तुर्विडालपदकं शुक्तिः
पाणितलद्वयं तद्वयेन पलं मुष्टिं प्रकुंचो बिल्व उच्यते हे

१. प्रसूतिविंघातहृयकुडवांजलिः मानिकाष्टपलंते
स्थमस्यचतुर्गुणं आढकंकंसपात्रेतुचनुभिद्रोण-
च्यते तस्यार्थयद्यदोमाननत्वणार्मणसूच्यकाः तुला
लशतंताभिर्विशल्याभासञ्च्यते शुष्कद्रव्येष्वदमानं-
द्विगुणं च द्रवाद्वयो ज्ञातव्यंकुडवादूर्ध्वप्रस्थादिष्वपि
मानतः द्विगुण्यनतुलामानादिति मानविदोविदुः द्रोणिद्रो-
णाढकः प्रस्थकुडवाश्चपलंपितु शाणकोमषकश्चैवय
आपूर्वचतुर्गुणं सम्यग्रप्रयोगसर्वेषांसिद्धिमारख्यातिक-
र्मणां सिद्धिमारख्यातिसर्वेषांगुणैर्युक्तोभिषग्वरः इ-
ति श्रीतोमरधंशावतंसरिपुभूतभैरवश्रीवीरसिंहदेव
विरचितेग्रंथेवीरसिंहावलोकनेज्योतिःशास्त्रकर्मवि-
कायुर्वेदोक्तप्रयोगोमिश्रकाध्यायः ॥ समाप्तोयंग्रंथः

क्ष

प्र

र

न

र

न

र

न

यह पुस्तक मिलनेका ठिकाणा

यह ग्रंथ अथवा और बहुतसे ग्रंथ नीचे लिखे
हुवे ठिकाणे पर मिलेंगे.

मंगलाविष्णु श्रीकृष्णदास बजाज,
श्रीवेंकटेश्वर छापरवाना,
मुंबादेवी बाजार,
मुंबई.

